tiszatáj
76. ÉVFOLYAM

2022. január

tiszatáj

IRODALMI FOLYÓIRAT

Megjelenteti a Tiszatáj Alapítvány Kuratóriuma
a Csongrád Megyei Önkormányzat,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,

az Emberi Erőforrások Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

HÁSZ RÓBERT főszerkesztő
ANNUS GÁBOR, ORCSIK ROLAND, TÓTH ÁKOS szerkesztők
SINKOVICS BALÁZS korrektor
SZÉKELY ANNA szerkesztőségi titkár

Felelős kiadó: Tiszatáj Alapítvány
Szedés, tördelés: Tiszatáj Alapítvány
A lapot nyomja: Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő
Felelős vezető: Drágán György
www.innovariant.hu

E-mail: *tiszataj@tiszataj.hu*

Online változat: *tiszatajonline.hu*

Szerkesztőség: 6720 Roosevelt tér 10–11. Tel. és fax: (62) 421–549
Levélcím: 6701 Szeged, Pf. 149.
Terjeszti: Lapker (Magyar Lapterjesztő Rt.)
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága 1008. Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303–3440
További információ: 06 80/444–444
Egyes szám ára: 600 forint.
Előfizetési díj: negyedévre 1500, fél évre 3000, egész évre 6000 forint.

ISSN 0133 1167

Tartalom

LXXVI. évfolyam, 1. szám / 2022. január

PATAK MÁRTA	A kirakós játék utolsó eleme	3
ERDŐSI MARTIN ZSOLT	*Oda indultam, ahol az oroszlánok alszanak*; *Te tudtad*; *Nekem szánt napjaid*	8
NÉVERI CINTIA	MRI; Kaleidoszkóp 1.;	11
ENDREY-NAGY ÁGOSTON	sapiens; kifacsarás; monszun	12
MASRI MONA AICHA	Nemkapcsolat	15
PÉNZES TÍMEA	Összeolvadni és elválni	19
MURÁNYI SÁNDOR OLIVÉR	Lipicán át (regényrészlet)	22
BÖRÖCZKI CSABA	Hagyni inkább (Mészöly – Alakulások parafrázis)	25
BÁNÁTI PÉTER	1949; 1951; Egy kislányra emlékszem…	35
BODROGI CSONGOR	A bogár	37
FAZAKAS ATTILA	leölt fáklyák	39
HORVÁTH FLORENCIA	Türkiződés; Annak, aki mindezt	40
SZABADOS ATTILA	Kavicsok; Mire földet ér; Kitin	42

Rajk: egy név tágassága (Közelítések az élet/műhöz)

	„Ne sajnálj most; hallgasd figyelmesen, amit beszélek... (Makk Károly beszélgetése Rajk Júliával)	44
GYÖRGY PÉTER	Rajk László	62
SOÓS ANDREA	A Town on the Edge (A Kis Varsó, Rajk László és Schmied Andi kiállítása)	78
JENEY ZOLTÁN	Ha nincs	90

mérlegen

BORBÍRÓ ALETTA	A struktúra csapdája (Becsy András: Kert és ház)	91
LENGYEL ANDRÁS	Tverdota György új József Attila-könyvéről	94

BOKA LÁSZLÓ „Szeptemberi verőfény" (Bíró-Balogh Tamás: Ha nem volnátok ti. Kosztolányi Dezső utolsó szerelmei) 105

KIS PETRONELLA Nézőpontváltások (Smaragd asztal. Csáth Géza válogatott levelezése) 115

PUSZTAI VIRÁG Kritikákból épített kulturális látlelet (Kiss Petronella Műfajok szimfóniája című könyvéről) 118

Az utolsó oldalon

SZÍV ERNŐ Szakácskönyvem 121

Illusztrációk

IFJ. RAJK LÁSZLÓ rajzai a 77., 89., és a 90. oldalon.

Enteriőrfotók az *A Town on the Edge* című kiállításról a címlapon (Kis Varsó: *Ismeretlen együttható* [2021], Rajk László: *Minden kényszer nélkül* [1984]), a 79., 82., 83., 85., 86., 87. és a 88. oldalon.

PATAK MÁRTA

A kirakós játék utolsó eleme

Vidd haza te, mégiscsak a te férjed, néztem mosolyogva a nőre, aki szemben ült velem, és visszatoltam elé az egymagában alaktalan, ám az egészbe mégis pontosan beleilleszkedő darabkát is az asztalon. Készen állt a kép, összeraktuk ketten, és én tényleg úgy gondoltam, hogy őt illeti ez a puzzle, a férfi képe, akivel nekem három éve tartott a viszonyom, neki meg idestova harminc éve a házassága.

Egy szakmai rendezvényt követő sörözés alatt sodort egymás mellé bennünket a véletlen, és ő ahelyett, hogy nekem esett volna, nyíltan szövetségest keresett bennem a férje ellen, én pedig nem hárítottam el a közeledését, mi több, tálcán kínáltam neki a lehetőséget. Sietve jegyzem meg, véletlent mondok ugyan, de jobb szó híján teszem csupán, mert nem hiszek a véletlenben. Különben meg amúgy is inkább sorsszerű volt ez a találkozás, és azt hiszem, kimondva, kimondatlanul mind a ketten vágytunk rá, hogy megerősítést nyerjünk egymásban, egymás ellen, akár ott, annál az asztalánál is, a város egy jól ismert nevű, ám nem túl frekventált kávézójában, melyre nem is a kávézó, hanem inkább a söröző elnevezés illene leginkább.

Így utólag elmondhatom, hálás vagyok a kollégáimnak, amiért elcsaltak, pedig semmi kedvem nem volt így karácsony előtt. Haboztam is, mielőtt egy határozott igennel rögtön belementem volna, mint általában. Jó darabig tűnődtem, mire nyúltam a kabátomért, hogy jó, legyen, miközben végigszaladt bennem a bevásárlási lista, a beiglirecept, mert nem emlékeztem pontosan a hozzávalókra, magamban még mosolyogtam is, miközben ott toporogtam a kollégáim előtt. Röstelltem, hogy lehetek ennyire feledékeny, ez az egyetlen, amihez ragaszkodom, hogy én süssem, és mégis elfelejtem egyik évről a másikra, hogy mi kell bele.

Megráztam a fejemet, a kollégák pedig megkönnyebbült kacarászások közepette adták rám a kabátot. Ketten is ugrottak, mintha a kegyeimet lesnék, láttam az arcukon, főleg a három idősebbik férfién, hogy legszívesebben táncra perdülnének örömükben, amiért velük tartok, és továbbra is színesítem ezt az amúgy roppant unalmas társaságot. Mert az vagyok, a társaság sava-borsa, efelől semmi kétségem, ráadásul nem is érzem rosszul magam ebben a szerepben. Imádom, ha rám szegeződik minden férfi szeme, miközben beszélek, látom a tekintetükben, hogy lenyűgözve hallgatnak, szeretik a hangomat, higgadt, meggyőző érveimet, okos pillantásomat, és közben azt sem felejtik el, hogy nő vagyok, nem is akármilyen testtel.

Így kerültünk tehát abba a sörözőbe, vagyis kávézóba, és miközben elhelyezkedtünk, toltuk össze az asztalokat, latolgattuk, ki hova üljön, én meg-

álltam, füleltem, körülnéztem, hátam mögül az L. A. Women feldolgozását hallottam a hangszóróból. A szemközti falon Louis Armstrong képét láttam; tipikus kép, széles vigyor, az elmaradhatatlan trombita. Az L. A. Womennek sokkal jobb az eredetije, kezdtem füstölögni majdnem, mint általában, a klasszikus számok gyenge feldolgozásai hallatán, aztán hamar rájöttem, nyilván szerencsésebb ez a változat háttérzenének, ide mégiscsak beszélgetni járnak az emberek. Jim Morrison teljes figyelmet követelne, ezért a lájtos feldolgozás, diszkrét bárzene gyanánt. Rockzene ugyan, de mégsem az.

Talán kérdezte valaki a kollégák közül, hogy hová szeretnék ülni, mert a nevemet hallottam, Zoé, erre ocsúdtam fel, a hang irányába néztem, és észrevettem, hogy a szemközti népes társaságnál is felkapja a fejét egy nő, magamban még mosolyogtam is, szinte kizárt, hogy őt is Zoénak hívják.

Nagyon kellemesen telt az este. Az a kivételes helyzet állt elő, amikor a folytatás majdnem jobban sikerül, mint a kellemesen lezárt első szakasz, pedig félve indultam neki az estének. Miután igent mondtam, útközben megfordult a fejemben, hogy talán jobb lett volna mégis elköszönni a kollégáktól, beülni az autóba, és intézni a bevásárlást, elkezdeni a készülődést, de így utólag túlzás nélkül állítom, hogy nem bántam meg, remekül éreztem magam. Pedig még politizáltunk is, de úgy látszik, hatottak az érveim a kollégák között. Persze, kellett az a közös alaphang is, ami köztünk szinte állandó ugyan, de sosem tűri a kizárólagost.

Komolyan, mégis oldott hangnemben beszélgettünk, sokat nevettünk is közben, de nem vágtunk egymás szavába. Ebben igazán gyakorlottak vagyunk, mindig megvárjuk, amíg elmondja a beszélő a véleményét, és csak utána válaszolunk. Észrevétlenül eljárt az idő, egyszer csak azt vettem észre, hogy a szomszéd társaság is bele-beleszól a beszélgetésünkbe. A vége persze az lett, hogy összetoltuk az asztalokat, elvegyültünk a másik asztaltársasággal. Igazából be se mutatkoztunk egymásnak, folytattuk, megszakítás nélkül, ott, ahol abbahagytuk, ahol az idegen társaság csatlakozott hozzánk. Így utólag csodálkozom is rajta, mert utoljára talán egyetemista koromban tapasztaltam ilyet. Észrevétlenül eljárt az idő, nem is volt kedvem felállni, pedig a végén már csak öten maradtunk a népes csapatból.

Nem is értettem, mi tart még ott, éppen ezen tűnődtem, és megint Billy Holiday és Louis Armstrong képét bámultam, ott vigyorogtak egymás mellett, Armstrong az elmaradhatatlan trombitájával, Holiday meg a négerek jellegzetesen széles mosolyával. Nekem inkább az eredeti, villant át bennem a kilúgozott Jimi Hendrix-szám alatt megint, miközben a másik asztaltársaságtól elmentek ketten, és csak egy nő maradt ott, aki beljebb húzódott, odaült velem szembe, és úgy, ülve átnyúlt az asztal fölött, bemutatkozott, mondta a teljes nevét, és nekem hirtelen kiszökött a vér az arcomból.

Elkerekedett szemekkel bámultam, de nem láttam semmit az arcából. Összefolyt előttem a kép, a hang, minden, a Hendrix-szám taktusaival vissz-

hangzott fülemben az asszony neve, mintha elakadt volna a tű a korongon, úgy ismétlődött bennem fémes csengéssel a háromtagú vezetéknév a kéttagú keresztnévvel együtt. Meg is ráztam a fejemet, mintha így akarnám kiűzni, útjára engedni, vagy mintha föl se fognám, hogy nem csak álmodom.

Ő volt, igen, a szeretőm felesége, és ő kezdettől fogva tudta, ki vagyok, sőt, már akkor is gyanította, amikor befelé jövet valaki a nevemen szólított. A hozzám hasonló korú nők között nem túl gyakori név a Zoé, mindenki garantáltan felfigyel rá. Tudott, persze, hogy tudott a viszonyunkról, mosolyodott el azzal a fölénnyel, ami csak mások előtt lehetne zavaró, két egyenrangú fél között sosem az, hogyha tudják kellő nagyvonalúsággal kezelni a helyzetet. Mi pedig kezdettől fogva egyenrangúak voltunk. Cinkos mosolyából azonnal sejtettem, hogyan jött rá, hogy én ki vagyok, elég volt csak a nevemet hallania, hiszen a férje otthon nem bírta ki, büszke volt ugyan magára, hogy senki nem tud a viszonyunkról, nem árulta el senkinek, burkolt célzások, homályos utalgatások, hajánál fogva előrángatott ötletek egész tárházával próbálta álcázni magát a felesége előtt, és persze rögtön gyanússá vált, hogy ennyire iparkodik alibit találni magának. Nincs az a nő, aki rá ne jönne, honnan fúj a szél, mikor a férje ilyen kínosan ügyel rá, hogy minden percéről számot adjon. Szinte láttam magam előtt a férjét, amint komolyan, határozottan előadja, mivel telt a napja, hol mennyi időt töltött, aztán a legváratlanabb helyzetben rám tereli a szót, persze úgy, mintha nem is rólam beszélne, csak úgy általában, mert látni szeretné a hatást, közben végig résen van, pedig komolyan elhiszi, hogy nem is sejtik a titkát. Fürkészőn figyeli a felesége minden arcrezdülését, próbálja kipuhatolni, meddig mehet még el, az asszony persze rögtön átlát a szitán, de úgy tesz, mintha mit sem sejtene. Magában mulat rajta, de pisszenés nélkül végighallgatja.

Üljünk félre, intett a szemével Klári, hiszen most már arcot is öltött a név, mert Zoli mindig a keresztnevén emlegette, ha nagy ritkán szóbahozta. Félrehúzódtunk, a négy összetolt asztalnak egész a szélére, pedig a két társaság maradék tagjai már nem is ránk figyeltek, hanem találtak egy közös szakmai szálat, észre se vették, hogy mi ketten távolabb kerültünk tőlük.

Nem mondtuk ki, milyen szánalmas szegény Zoli, de így utólag visszagondolva látom, hogy minden mondatunkból, elnéző félmosolyunkból ez sütött, és még most is azon tűnődöm, vajon hogyan lesz ezután. Súlytalan kártyafigurává zsugorodott előttem ott annál az asztalnál a férfi, akit annyira szerettem, aki megfejthetetlennek vélt titkai miatt annyira vonzó volt számomra. Hamarjában szétdobált elemeiből könnyűszerrel összeraktuk ketten a feleségével, akár az erdei tisztást vagy vízesést ábrázoló tájképet a kirakós játék összekevert darabkáiból.

Rögtön hangot találtunk egymással, attól a pillanattól, hogy a nevemen szólított, és én ránéztem. Kedvesen, komolyan nézett rám okos szemével, és csak legyintett, amikor nem állhattam meg, és azt is megkérdeztem, nem

bántotta-e, amikor kiderült, hogy csalja a férje. Ostoba volt a kérdés, el is szégyelltem magamat, de kiszaladt a számon. Tett egy bizonytalan kézmozdulatot, majd sietve megjegyezte, hogyne bántotta volna, az elején azt hitte, bele is bolondul, de néhány hét múltán már mindent más színben látott, és csak mosolygott a férje szánalmas trükkjein, ahogy kereste magának az alibit. Százszor körbejárt érveivel támasztotta alá, hogy mikor hová megy.

Nem lepleztem le, folytatta egy idő után Klári, nem figyelmeztettem, hogy fölösleges ez a színjáték, kár a szóért, ismerem, mint a tenyeremet. A végén már azon gondolkodtam, ki a tisztességtelenebb, ő vagy én, mert a másikkal szemben talán éppen olyan becstelenség, hogy úgy teszek, mintha mit sem sejtenék, közben tudom, honnan fúj a szél. Legalább annyira tisztességtelen ez, mint a megcsalás, nem gondolod?, kérdezte tőlem a végén Klári.

Három éve voltam a férje szeretője, és időm sem volt csodálkozni a hangnemen, miközben úgy beszéltünk arról a férfiról, akibe egyszer mindketten szerelmesek voltunk, mint valami tanmese elképzelt figurájáról, akinek a sorsából okulhat az olvasó, és akit nem sért hús-vér emberi méltóságában, hogy alaposan körbejárják, kibeszélik, ízekre szedik, mert fiktív alak, erre találták ki, olyan, mint a demonstrációs teremben a csecsemőbaba, melyen gyakorolnak a nővérjelöltek.

Nem szégyelltük magunkat. Egy rugóra járt az agyunk, értettük egymásnak minden mondatát. Hamar szövetségest találtunk egymásban. A megcsalt feleség és a lassan megcsömörlött szerető. Rezzenéstelen arccal állítottuk mindketten, hogy sehol sincs már az a férfi, akibe egyszer régen beleszerettünk. Ez a mostani meg ott hevert előttünk az asztalon, ízekre szedve, és egyikünk sem kapkodott érte, hogy magával vigye, nem firtattuk, melyikünket illetné leginkább. Eszünkbe se jutott akkor, én is csak most, így utólag tűnődöm el rajta, milyen gyorsan kimondtuk, ami talán önmagában megnevezhetetlen, hiszen csak két ember viszonylatában érvényes, és sosem értheti igazán egy harmadik, mert nincs jelen abban a töredékidőben, amelyre a két ember körül megszűnik minden élet, egyikük sem az, aki előtte volt, és nem is az, aki utána lesz, csakis a másikkal együtt van létjogosultsága arra töredéknyi időre. Nem érvényes az előtte és az utána, mert semmi sem az, ami akkor és ott. Később már fölösleges is kutatni utána, hogy hová lett, hiszen csupán arra az időre, a másikkal együtt létezett.

És mi mégis azt a férfit kerestük, ki-ki a magáét persze, akivel egyszer olyan boldogok voltunk. Meg sem fordult a fejünkben, hogy közben mi is megváltoztunk, általa vagy nélküle, mindegy is talán, de mi sem ugyanazok vagyunk már, és jobban tennénk, ha a maga valójában keresnénk azt az embert, aki mostanra változott hajdan volt szerelmünkké. Mi inkább kéjes élvezettel szétcincáltuk egymás előtt a képet, ami bennünk élt róla, azt teregettük ki egymás előtt szikrányi lelkiismeretfurdalás nélkül, aztán a végén pillana-

tok alatt össze is raktuk, már csak az utolsó elem hiányzott belőle, amelyet egyikünk sem iparkodott beilleszteni a helyére.

Vidd haza inkább te, mondtam ki a végén, mégiscsak a te férjed, pedig akkor még nem jöttem rá, talán épphogy csak éreztem valahol mélyen, hogy azt is hozzá kellene tennem, én meg majd hazaviszem belőle azt, ami engem illet, mert azt te úgysem viheted, az csak velem együtt érvényes.

ERDŐSI MARTIN ZSOLT

Oda indultam, ahol az oroszlánok alszanak

Kávét ittunk, én szürcsöltem inkább. Nekem
ez volt az első, mondtam, de nem hitted el.
Letörölted ajkamról a habot, és oroszlánokról
kezdtél mesélni. Ilyen nagyokat otthon sosem.
Az idegenség varázsa lehet, incselkedtem, mintha
nem nyeltem volna elsőre minden szavad.

Elfelejtettem a kávézó nevét, súgtam bűnbánón
Istennek, vagy valaki másnak, hátha hallgatózik,
de azt a pillanatot, mikor egy
bekanyarodó autó neonja kékbe vonta az arcod,
és ragyogtál, akárha a túlvilágról, megtartottam.

Eljött az idő, hogy helyedre a hallgatás lépett,
és sokáig vártam tőle választ olyan kérdésekre,
amiket nem tehettem fel. Egy padra roskadtam,
szemben, a parkolóban, megint vándorcirkusz, és
azon merengtem, nekünk, reményteleneknek,
milyen nyomorult hely maradt még a világban, elbújni
hová lehet, de csak oroszlánbőgés felelt valamelyik
sátorponyva alól. Ismerős kékség derengett fel a
parkolóban, még az arcodat is látni véltem,
mikor esni kezdett, megjött a villamos,
és elsodorta délibábodat.

Akkor megnyugodtam.

Oda indultam, ahol az oroszlánok alszanak,
és azt kívántam, így aludj te is.

Te tudtad

Te tudtad.
Mikor alattam hét emelettel
megmozdult a föld,
és elhalkult a turbékoló erkély,
csak a szárnyverdesés maradt.
Meleg tejjel nyugtattam magam,
még nagymamámtól lestem el a módszert,
de nem csitult a görcs.
Mikor a vakolat omlani kezdett,
nem kiáltottam, csak írtam tovább.
A kórházból kilépve,
már hónapokkal később,
első utam a boltba vitt.
Papír és toll kellett. Nem,
te kellettél volna.
A mindig magabiztos arcod,
gúnyos szájgörbületed, megjátszott
aggódásod és ölelésed melege,
ez mind, és még valami más is.
Így beérem tollal és füzettel,
míg meglelem magamban, mi hiányzik.

Te tudtad, hogy omlás lesz előbb-utóbb,
pedig a mennyezet is még alig repedezett,
mikor kimondtad, hogy ennyi.

Nekem szánt napjaid

A gyermekkor kápolnájának hívom. Porladó
falain viszály penészlik. Résnyire
kitárul álmaimban, felébredve oszlik
a homály. Bent ültünk egykor, vártunk,
mint akik hisznek
a csodában. De Isten nem jön el, és
hamarosan nem jöttél te sem. Ültem

egyedül, míg megfáradva felnőttem
inkább. Háromszor kellett ráfordítanom
a kulcsot, mert te is háromszor
fordítottál hátat
nekem. Most külön utakra indulunk,
szívünk csordultig haraggal.
Jó lenne egyszer újra beülni, csak
mi ketten
és várni az Istent, mint az álmaimban,
mert hátha mégis eljön.

NÉVERI CINTIA

MRI

Nagyapám féleszű nyulakat nevelt.
Fehér, törékeny állatokat,
akik sötét, meleg fészkeikben
sosem sírtak az élet értelmetlenségén.
Ezeket ettük januártól decemberig.
Finom halálraítéltek generációit.

Mire megtudtam, az orvos 9×25×25-ös
világos foltot lát agyam jobb oldalán,
elfogott a rettegés. Most minden visszajár.
Megbomlok. Az én nyakamat is kitöri valaki.
De nem, mégsem leszek az, amit megeszek.
Türelemmel várok hát.

Kaleidoszkóp 1.

Harmadnapra jöttél be hozzám a kórházba.
Azt a szobát kerested, amelyik engem álmodik.
Lufik helyett egy hibátlan liliomágat hoztál.
Kérleltél, meséljek. A szédülés olyan volt, mint biztosan
tudni és érezni, hogy az idő cirkulál. Sejteni, hogy az élet
innen messze van, panelek között felejtett rózsaszín fotel.
Nem mertél róla fényképet készíteni, mert nem hitted el,
hogy ennyire egyértelmű lehet valami. Én arra kértelek,
hangtalanul üsd végig a testemet. Nyoma ne maradjon,
csak illata. Azt hiszem a megkínzottaknak is
lehet egy jó napjuk.

ENDREY-NAGY ÁGOSTON

sapiens

I.
Hova hajtsam a fejem hogy ne halljam
vadkacsák felé lopakodó meztelen nő
fűzfasíp sár
fűzfasíp sár
fűzfasíp fűzfasíp sár

I.
Hanyatt fekszem rigótojásokon
állcsúcsom van és az égnek mered
ahonnan oldalra süllyedt melleimre hó

állcsúcsom van képes vagyok a tagolt kertépítésre
egyre csak hó a rózsafehér mandulafákra
gerincem alatt semmi nem fagy el
talpam alatt minden

I.
A nyelőcsövem tollasodni kezd.
A hazatérő barázdabillegetőt
körbenövi a szilvafa.
A repülésre elrendeltek csendje a gégéig jut.

I.
sár sár fűzfák alatt osonok hogy kihallgassam
az egyedüli röpképeseket a holtágban
megállok
hallótávolságon kívül a víztől
miért érdekelne azoknak a titka akiket leigáztunk

I.
a kertekben végig elfagyott bibék
rigófészkek üres torkába hull a hó
a járdán sorban kihűlt rigótojások

I.
hófelhők lombja hanyatt fekszem
állcsúcs ez fontos állcsúcs
tagolt kertépítés és felsőbbrendűség

értelmezni a sarat a belső combon
mint vizet a vállgödör
azt mondta jövevény pedig
állcsúcs önreflexió (például)
tájjal korrelatív érzelmek akár

II
Rosa canina vessző

kifacsarás

– és kamcsatka lélegzik szőrös orrlyukain
kiharap a tengerből egy darabot
teherhajók sírnak utána
rakodómunkások kendőin gyanta és zuzmó

farkasfejek bennük a láng
karóra húzva ragyogják tele
a partot érő testeket

– innentől az egyetlen válasz visszafényleni
túlfényleni
medvék szemében a lávát
medvék szemében a lávát

rámarkolunk kint felejtett melleire
csonttollúak visítása rajzik szerteszét

nyelvünkön a nyércek húsa
kifacsarjuk a melleket
mélyen belenézünk az anya medveszemébe
szőrmegallérunk lángja
félszigetnyit lobban

– farkasfejek füstje vonyít
a lefosztott húsú kamcsatka
visszahúzza csonttollúit a bordái közé
teherhajók távolodó fényében
medvék hunyorognak

monszun

Őz-csordámat itatom megitatom
És meglódítjuk tüzeinket Piacokra oszlopok derekára
Palasovszky Ödön

az izomtömegek civilizálatlan dzsungeléből
mustársárga tigrisekként jöttünk
a szánkban őzeket csempésztünk őzeket
a sűrűn nőtt területekre árkádokon titkárokon át

hátunk mögött szaporodtak a tuskók agancsai

a monszunerdő szívritmuszavara vagyunk.
Az őzek fásításokról énekeltek kövér halászokat
a föld asszonyai jöttek (repültek) az agglomerációk fölött
egészen az erdőterveinkig
nyelvük kilökdöste szánkból az őzeket

Halásztokák beteljesülése halásztokák rőtje
vannak távlatai a ráksaszáknak:
akik ettek belőlünk
a föld asszonyai elragadják a tájdoktorokat

orrüregünkből kiszöknek buborékokban a bülbülök
ökológiai jelentőségeink
kövér halászok felett habok
tigrisek sora alatt tengerfenék

MASRI MONA AICHA

Nemkapcsolat

Mátéval a születésnapi bulija óta szexelnek, minden férfit a születésnapjához köt valahogy, nem tudja, miért, de már az óvodában is így volt, amikor Józsit tartotta az igazinak, a fiú egy nappal született korábban, mint ő, közben körkörös mozdulatokkal igyekszik a flakonból kifolyó gélt a vécécsésze pereme alatti résbe nyomni, már tegnap este meg kellett volna csinálni, de legkésőbb ma reggel, hogy értelme legyen, így is több, mint a semmi, gondolja, a deszkát felhajtja, fog egy használt szürke rongyot, hogy a csésze szélét is letörölje, ott ritkán takarítják, ketten laknak Csillával a kollégiumi szobában, körülbelül húsz négyzetméter, nem túl tágas, de saját fürdője van,

Józsinak majdnem fehér haja volt és kék szeme, imádta a kék szemét, Józsi talán észre se vette, hogy mindig őt bámulta, játék közben, mondókázáskor, vagy a tökfőzelék fölött duzzogva, a homokozóban, amíg Józsi várat épített, ő azt játszotta, tortát süt, vizes homokot tömködött a műanyagvödörbe, lesimította, fejtetőre állítva hármat dobolt rajta, hogy a homok tömbként váljon el a műanyagtól, végül szitával fehér, száraz homokot szórt a tortára, ahogy az anyja a porcukrot a süteményekre, kislapáttal egy szeletet emelt Józsi szájához, a fiú nem kérte, egyszer sem kóstolta meg,

Józsival azonos napon kellett volna születniük, ha a heppöningtől számoljuk, mondta az anyja, sosem tanult angolul, a heppöning alatt mindig a fogantatását értette, olyan ciki elképzelni, hogy az anyja az apjával az End of the Roadra szexelt, vagy a Bonanzára, halott virágok illatát nyögik a fák és megrázkódik a táj, vécékefével a kezében elmosolyodik,

pár éve mutatott egy képet az apjáról Csillának, sűrű fekete haj, sötét szemek, fehér ing, miért van az, hogy minden férfi szexibb fehér ingben, Csilla csak annyit mondott, ő is dugott volna vele, látszik, hogy kos, ő nem tudta, hogy reagáljon, ez bók, vagy fel kellene háborodni, hátat fordított, és visszacsúsztatta a fotót a legfelső polcon lévő bonbonos dobozba, sosem használt fotóalbumot, nem szólt semmit, csak a régi rugók pattogó recsegése hallatszott, ahogy az ágyra feküdt, úgy tett, mintha olvasna, Paul Watzlawickra gondolt, vagyis nem, mert sosem látta Watzlawickot, fotót sem látott róla, azt sem tudta, hogy ausztrál-amerikai és azt sem, hogy júliusi, de már oroszlán, szerinte ha valaki hallott is valaha Watzlawickról, csak arról az egy mondatáról, hogy nem lehet nem kommunikálni, aztán arra gondolt, hogy egy napot késett a heppöninghez képest,

az első pasija is szűz volt, mint ő, mármint szeptemberi, mondjuk amúgy is, a szűz jegy prűd, ezt egy jellemzésben olvasta tizenkét évesen, nem tudta, mit jelent a szó, ráguglizott, túlságosan szemérmes, a nemi erkölcsre túlzottan vigyázó, aki kényeskedésből vagy tettetésből nagyon szégyenlős,

legközelebb tizenötévesen hallotta, amikor a házibuliban nem akarta a fáskamrában, azt sem tudja, pontosan mit nem akart, arra emlékszik, hogy a felzselézett hajú srác, lánccal a farmerján, azt mondta, hogy egy prűd picsa, a szűz jegy egyébként tisztaság- és rendmániás, a mosdókagylót is le kell takarítani, tele van fehér fogkrémfoltokkal, odaszárad, miután kiköpik, nem talál másik rongyot, fordítva kellett volna, előbb a mosdókagylót, aztán a vécét, most már mindegy, a tükör előtti polcot is letörli, összepakolja a mentaszínű pamut neszesszerbe a dolgait, csak a sminkeket hagyja elöl, az olyan nőies,

Mátét kurvára nem fogja érdekelni a szempillaspirál meg a rúzs, kopognak, Zita az, Csillát keresi, nem tudja eldönteni, a pillangós felsőt vegye fel bordó nadrággal vagy a virágos nadrágot bordó felsővel, egy-egy vállfát tart a kezében, Csilla hazautazott a hétvégére, tudod, most lesz a keresztelő, Zita erősködik, hogy akkor ő mondjon valamit, és már bent is van a szobában, igaz, legszívesebben a fekete minimet venném fel, de nagyon narancsbőrös a combom, mit gondolsz, még szóhoz sem jut, Zita már egy szál bugyiban mutogatja a combját, egyébként vékony lány, lovagló combbal,

randija lesz, egy hokis sráccal, a Tinderen húzta be, a képek alapján a srácnak radír teste van, a radír szónál markoló mozdulatokat tesz, tudod, amikor olyan izmos, de elsőre puhatapintású, ruganyos, mit kezdjen a bőrével, meg a löttyedtséggel, mikor találkoztok, három óra múlva, felnevet a válaszon, nekem sincs varázspálcám, húzz egy harisnyát, az eltünteti, mi lesz, ha lekerül, kérdezi Zita, ilyen passzívan, mert a harisnya az csak úgy lekerül, akkor már nem ez lesz a hokis legnagyobb gondja, lehet, mosolyog Zita, elől a két felső metszőfoga csálé, nem ronda, bájos a szeplőivel, jaj a hajvasaló, kiált fel Zita, ruháit összefogja, fel sem öltözik, bugyiban és trikóban fut végig a folyosón,

Máténak is hatalmas kék szeme van, és nagyon világos bőre, képtelen barnulni, inkább csak égeti a nap, amikor leléptek a születésnapi buliról, és először szexeltek Máté lakásán, hámlott a bőre, nem fájt neki, csak felpergett, két menet közt azt húzogatta, senki nem hiányolta őket a buliból, beállt az egész társaság, a biztonsági őrök csak Csillától kobozták el a cuccot, biztos nem adták át a rendőröknek, nem hinné, hogy csak ezért kijönnek a zsaruk, akkor Csillát is kikérdezték volna,

azóta mindig Máténál csinálták, most először itt, utána nem érzi jól magát, erős felfázásos tünetei vannak, pár napig véreset pisil, gondolta, próbálják meg itt, a kollégiumban nincs hideg, bár Máténál sincs, a véres pisit a telefonba nem mondta, csak hogy nincs kedve átutazni a városon, elkezdi a két kilencvenes ágyat összetolni, ezt nem beszélte meg Csillával, nehéz, fel fogja karistolni a laminált padlót, mit szól Máté, amikor belép, és meglátja összetolva az ágyakat, egyértelműen szexre utal, bár azért jön, áll a két faltól elhúzott ágy között, beszorítva,

Ivánnal ment eddig a legmesszebb, amikor kiszámolta, hogy Iván éppen azon a napon született, amikor a heppöning történt, Iván papnak állt, nem hitte, hogy van még ilyen klisé a huszonegyedik században, éppen az a pasi, aki neki bejön, Iván nyilas, a nyilasok vonzódnak a valláshoz, őt sosem érdekelte a vallás, bérmálkozni sem akart, megígérte a keresztapja, aki a nagybátyja is, hogy kap egy digitális fényképezőgépet, ha mégis megteszi, mert a mamának fontos volt, elég szép képeket csinált az ezüstös Fujival, hetven kérdés-feleletet kellett volna megtanulni, a pap előre megmondta, kinek melyik kérdést teszi fel, néhányan a kétszavas válaszokat sem tudták megjegyezni, ő kapta a leghosszabbakat,

Marcsi a bicikliért bérmálkozott, Karcsinak robogót ígértek, Zsófi csak nem akart szégyent hozni a katolikus nagypapára, már vállaltan leszbikus, Iván túl komolyan vette, voltak ráutaló jelek, például az a sok Biblia, már az óvodában is az lehetett a jele, nem normális, ha valakinek négy-öt Bibliája van, még héberül is volt neki, azt Tanakhnak hívta, sosem értette, miért, csak bólogatott, amikor Iván azt mondta, megmutat egy szöveget a Tanakhban, végül összetolja a két ágyat, szexelni jön, kit általunk,

Mátét a könyvklubban ismerte meg, a fiú nem olvasott, csak a teremre vigyázott diákmunkában, Csillának is bejött, Csillának mondjuk ki nem jön be, már nem emlékszik, kitől is olvastak, valami magyar regény, csak nők voltak, és felháborodtak, hogy az író tárgyiasítja a nőket, nevek helyett számokat és zárójeleket használ, ő mondta, hogy szerinte ez inkább ironikus, a dupla zárójel, amúgy is felold, meg képzeljék el nevekkel, sokkal kellemetlenebb lenne, ha azt írná, Jucikát beleültettem a fa, vagyis hát oda, bele, mint így, hogy a kettőszázikszediket, az elbeszélő is szerencsétlen az egészben, Csilla volt legjobban felháborodva, ez is jellemző, hogy éppen ő, és akkor vette észre, Máté rajtuk nevet, ennek öt éve, sütit tesz a tányérra, majd azt mondja, maga sütötte, nem az anyja küldte, az anyja mindig küld valami kaját, ha nem tud hazautazni, most úgy tudja, HÖK-ös gyűlés lesz, mégse mondhatta, hogy heppöning,

Déneske viszi a busszal, mondja az anyja, nem tudni, a harmincöt éves nagytestű buszsofőrt miért hívja az egész falu Déneskének, most mézeskrémest kapott, mosolyog, Máté el fogja hinni, hogy ő készítette, pedig a kollégium sütője inkább gyapjúpulóver tárolására alkalmas, mint mézeslapok sütésére,

tusolni indul, már nem piros a bőre az epilálástól, uborka illatú a tusfürdő, nem érződik a bőrén, felveszi a kikészített ruhát, túl csinos egy átlagos kolis naphoz, majd azt mondja, kiállításon volt, Mátét úgyse érdekli, milyen kiállítás, mindig a programozásról beszél, vagy filmekről, Csillától kölcsönkérte a Star Wars-os kulcstartót, Máté szereti a Star Warst, jövő hónapban mutatják be az Ébredő erőt, jó lenne rá elmenni kettesben, majd úgy teszi a kulcstartót, hogy Máté lássa, néha mennek ide-oda ketten, ez egy nemkapcsolat, így hívják, nem tudják, mi, csak hogy nemkapcsolat,

mindjárt itt van, hatra beszélték meg, ír, amikor a koli elé ér, ő leszalad, hogy a portán beengedje, Csernus könyvére gondol, A férfiban, vagy A nőben olvasta a szót, szeretetkurvaság, ha egy nőt nem szeretett az apja, vagy rosszul, akkor szeretetkurvává válhat, a horoszkópja szerint a szűz nő racionális, hűvös, már-már érzelemmentes, a Csernus szerint ő szeretetkurva, csippan a telefon, elindul a folyosón, visszafut, parfümöt fúj magára, ablakot nyit, hogy a pára és a parfüm kiszellőzzön, rohan le, a lépcsőházból kifordulva megpillantja Mátét, lassít, úgy tesz, mintha nem lenne fontos, halványan integet, Máté levette a kabátját, fehér ing van rajta, rák, a rákok érzékenyek, családcentrikusak, elköteleződők, nagyon csinos vagy, mondja, köszi, épp most értem vissza a kiállításról.

PÉNZES TÍMEA

Összeolvadni és elválni

Tízet levágni, aztán még tízet, vékony kis körmöket szabdal az olló, puha, szinte átlátszó szarulemezek körül csukódik össze a két szár, jöhet újabb tíz, újabb. Alig ad ki neszt, úgy csattog az olló, halkan. Apró ujjak apró lábakon, víz áztatta ujjacskákon víz áztatta körmök. Szinte súlytalanok, alig érzem őket tenyeremben. Akár a lábak, csak mikor mozdulnak, tesznek szert tömegre, a mozdulat teszi őket érzékelhetővé.

Felesleget távolítok el róluk, kiken nincs felesleg.

Aztán ágyba bújunk, betűk közé bugyoláljuk magunk, mesét mormolok. Dalolni is szoktam, ritkán, a hangom nem szép, de kábító. A dalok, miket éneklek, megzenésített versek, a véremben vannak, átjárják testem, aztán feltörnek. Mélyről és régről előbukkanó verseket dalolok. Továbbadom, amit nekem adtak tovább. Amit anyukám nekem dalolt, aki már máshol és másoknak dalol, de az én fülembe is örökké duruzsol. Átadok mindent, mire emlékszem, és azt is, amit génjeim hordoznak. Mindent, ami átadható. És ami nem. Sok mindenre nem emlékszem. Az elfeledett képeket, hangokat az öszszeérő felületek csalogatják elő.

Vigyáznom kell, mit mesélek, mit dalolok, és hogyan. A magányról szóló meséket, dalokat sosem szerette a fiam. A szomorú dallamokat. Úgy megérintik őt, úgy körbefonják, hogy szíve elszorul, levegőt is alig kap. Megsejti a szomorúban az elmúlást.

Mit meséljek hát, hogy ne szembesítsem a halállal? Mit énekeljek? Hogy ne legyen benne több sejtelemnél, egy kisfiúnak az is túl sok.

Elsimíthatja az anyakéz a túl sokat? Szomorúságot, félelmet?

És a gyerekkéz? Olyat, amit csak az idő tud?

Beleolvadjak gyerekeimbe vagy a kontúrjaim halásszam elő? Mintha lenne választás. Visszagondolok életemre, más tartalmak formáltak egykor. Felötlik bennem sok gyerekkori, fiatalkori emlék. Saját kontúrok, melyek csak engem rajzoltak körbe. Vajon milyen is volt, volt-e egyáltalán ilyen? A válaszok nem érdekelnek, el is kerülnek. Az új kontúrok is engem, belőlem letteket rajzolnak körül. Szüntelen mozgásban lévő, képlékeny egybeolvadást.

Ki rajzolja új kontúrjaimat? Ki határoz meg? Mekkora a saját szavam és mekkora gyermekeimé, páromé? Rokonoké, barátoké, ismeretleneké?

Minek nekem kontúr? Mire jó? Mire való? Miért akarom magam keretbe fogni? Mire vágyom? Közösre vagy sajátra?

A közösben sajátra.

Nem is érdekel más az összeolvadáson kívül. A kis változások elviselhetők, amik enyhén türemkednek ki a közösből. A nagyobbakat későbbre hagyom. Amikor felnövünk hozzájuk. Melyikünk nő fel hozzájuk hamarabb? Mind egyszerre? Egyforma tempóban növekszünk? És hova? Mibe növekszünk bele? A szétválásba?

Hogyan változnak az összeolvadás és a szétválás arányai? Mivel, kivel olvadunk még össze? Mi marad meg a másikból, ahova senki más nem férkőzhet? Miért és meddig jó az együtt?

Mit keresünk egymásban? Csak az összeolvadást?

Vagy a szétválásokat is?

Összeolvadhatok úgy a párommal, mint gyermekeink fogantatása előtt?

Az olaj még cseppfolyósabbá válik, rásimul a serpenyőre. A formába szorított tojás kinyújtózik, simul ő is. Paprika, bors, só mélyül el benne, marad felszínén. Lányom szereti a találkozásokat, a vegyülést. Borsóét tejjel, lisztét olajjal, húsét vízzel. A más állagúvá válást. Figyeli a folyamatokat, részükké válik, együtt formálódik az étellel. Keverget, csak a szélekről feledkezik meg. A szélek is fontosak, leéghetnek, odakozmálhat a darakása. A puliszka. A szomszéd szerint nem esztétikus ételek. Fittyet hányunk az esztétikumra. Vagyis ez a mi esztétikumunk. A lágy keveredés. Szűnjön meg a határ felszín és mély között. Legyen mind ugyanaz, ugyanolyanból. Egységes fluidum. Minden részecskéjében átitatódó.

Mindennap ebbe ébredni. És ezzel feküdni le, ezzel tölteni az éjszakát. Nem mindig vágytam rá. Hogy hozzám érjenek apró testek. Aztán jó volt. Utána elég. Saját tér is kell. Az ágy egyik szélen én voltam a leeségátló, a másikon paplanokat tornyoztam fel. Nem tudom, hogyan tanulható meg a nemleesés.

Minden álmukban zuhannak. Hogy tanítható a kapaszkodás? Mibe kapaszkodhat az ember?

Miért árad a lámpából mindig túl kevés fény? Bármennyit és bármilyent hagyunk égve, nem tudja elűzni a gonoszt. Felkapcsolt lámpánál is lehet félni. Kábán felülni, nézni a fénybe, de csak sötétet látni. A félelmen nem tud áthatolni fény sem ablakon túlról, sem bentről. Csak anya fénye. Anya hangja, érintése.

Hogyan tanítható meg az egyedül?

Magamnak? Nekik?

Megérezzük, mikor jött el az idő? A kiszellőztetés ideje?

Hangokat szellőztetek ki néhány napra. Más hangok töltik ki a teret. Kívül-belül. Régmúlt, megélt és meg nem élt múlt. El lehet most merülni másban. Jöhet az elmélyülés. A tér elfoglalása. A tér visszafoglalása?

Talán az én álmaimat is láthatnám ismét. Kényelmesen elterülhetnék az ágyon. Kezdetben mély belélegzés. Hosszú kilélegzés. Telítődés, elengedés. Vagy fordítva. Túltelítődhetek? Túl sokat elereszthetek?

Több az egyhelyben levés. Nincs annyi mozdulat.

Egyneműbb minden, nem szakadozik szét, nincs feldarabolva, teljesen egységes, mozdulatlan a nap. Színeket próbálok összekaparni, mozdulatokat. Kevesebbet szelni, kenni, kavarni, keveset mozdulni. A lehető legkevesebbet. A legszükségesebbet. Mi a legszükségesebb, a test dönti el. A legalapvetőbb szükségletek. A többi csendes mozdulatlanság.

Az álom lehetne egyedül mélyebb vagy másabb, de nem emlékszem rá, milyen is lehetne. És elképzelni sem tudom. Kialudtan ébredek, fáradtan ébredek, többször megébredek. Pedig most tényleg elengedhetném magam, a gondolataim, a teendőket, most teljesen átadhatnám magam valami régről ismertnek, valami ismeretlennek. Kikapcsolhatnék. Nem érzi a fej, a test a különbséget. Nem vált még el. Nem tud elválni, nem ismeri a fogalmat, az érzést. Nem akar vele megbarátkozni.

Mégis elválik. Test a testtől.

Elválni, aztán összeillesztődni. Elválatlanul is. Találkozni. Konkrétan, testben, időben, térben. Valamit mondani, reagálni az elmondottakra, mindkét irányban. Átcsorgatni valamit, visszacsorgatni. Lelkesen beszámolni. A két irány nem működik, csak ők mesélnek, élményeim eltörpülnek gyermekeimé mellett. Nekem nincs mondanivalóm, nem is lehet, a nagyok élményei semmisek. Egyhelyben töltött napok, szavak bámulása, mondatokkal piszmogás. Míg a másik oldalon megélés, a létezés egy magasabb szintje.

Csinálták a dolgokat. Nem elképzelték.

Sarasak, maszatosak voltak, igazándiból. Összeolvadtak. Fűvel, fával, égbolttal. Apró sárga csipogást simogattak. Bogarat fordítottak át a lábára. Sáskát fogtak, csigákat gyűjtöttek, egy csomó mindent gyömöszöltek a szívükbe.

Elváltunk, és minden maradt a helyén. Nem bolygattuk meg a létezést, csak enyhe homok-átcsoportosítással. Mint amikor a sivatagban lengedez a szél.

És nagyon megbolygattuk a létezést. Másféle magasságok és mélységek keresésével. Tornyok építésével és alagutak ásásával. Olyan változásokkal, amilyenre homokvihar sem képes.

MURÁNYI SÁNDOR OLIVÉR

Lipicán át

(REGÉNYRÉSZLET)

Hajnali horgászat helyett pakolni kezdek. – Hazaindulok – jelentem ki túratársamnak, Szendrei Leventének, aki döbbenten néz. – Dehát maradt még egy hetünk a Pó folyón – csodálkozik. Őszintén elé tárom az okot: – Egész éjjel nem aludtam, mivel tegnap este baljós beszélgetés zajlott telefonon köztem és a feleségem között. Ennyit mondott: beszélnünk kell, ha hazajössz. Hogy miről, nem közölte. De én tudom. Nagyon nehéz természetem és az állandó családi konfliktusok miatt megint válás-gyanús vagyok. Ezúttal féléves kisbabával. Ebben a lelkiállapotban egyetlen percet sem tudnék tovább horgászni. Induljunk.

Világosodik. Amikor Paolo, a vendéglátónk meglátja, hogy tesszük be a csomagokat az autóba, megdöbben. Nem érti, mi történt. Kézzel-lábbal próbálom elmagyarázni neki, hogy családi okok miatt megszakítom a harcsahorgászatot. Nagy nehezen elfogadja. Elköszönünk. Remegő kézzel ülök a volán elé. Szendrei Leventének nem engedem, hogy vezessen. – Törjem össze én a saját autóm! – emelem fel a hangom, amikor kérleli, hogy ne én legyek a sofőr. – Engem is? – vonja össze szemöldökét. – Te megtértél Istenhez, nem történhet bajod – próbálom meggyőzni. – Írva vagyon: ne kísértsd Uradat, Istenedet – feleli.

Folyamtól folyamig megyünk. Most nem érdekel, mi a baj a Dunával, csak érjek a közepén levő családi házunkba, a Szentendrei-szigetre. Elhagyjuk Adria városát, végre autópályán haladunk tovább, kikerüljük Velencét, Észak-Itálián át érjük el Szlovéniát. Amikor meglátom a táblán a Lipica feliratot, eszembe jut, ahogy feleségemmel sétáltunk a gyönyörű fehér lovak lakhelyén. Éveken át tanulmányoztam ezt a lófajt, mielőtt felkerestük együtt szlovéniai otthonukat. Újra felelevenedik előttem, ahogy a számtalan legelésző állat közt behajtunk az udvarra, és szembeötlik a tenyészdében található kis kápolna, amiről idegenvezetőnk elmondja: esküvőket tartanak benne a lóbarátok, és a hiedelem szerint ha független férfi lépi át küszöbét, egy éven belül megnősül, ezért az erősebb nem egyedülálló képviselői igencsak félve lépnek be oda. Újra látom, ahogy végigmegyünk az istállókon, megcsodáljuk a barna csikókat, miközben elmagyarázzák: felnőtten fehérré válnak. Eszembe jut Frank Westerman *Lipicai – A legenda* című kötete. Később olvasom újra, milyen emlékezetesen ír erről a fajról, amelyet nem tudom, miért, de örökre megszerettem.

„A Habsburg-udvar császári ménesében, egy Trieszt feletti fennsíkon 1580-ban kezdtek el dolgozni egy királyoknak és császároknak szánt lófajtán.

Az Osztrák–Magyar Monarchia főistállómesterei megteremtettek egy nemes és tiszta fajt. Erő és báj, hűség és kíváncsiság – mindezek megvoltak ebben az állatban, a kiválasztásnak és a keresztezésnek hála. Amikor az ember megérint egy lipicait, a történelmet érinti meg."[1]

Európa legrégibb lófajtáját minden uralkodó meg akarta kaparintani az évszázadok során. Napóleon elől is menekítették. „Összesen négyszer keltek át a Dunán – néha úsztak a maguk jellegzetes stílusában, fülüket, szemüket és tágra nyílt orrlyukaikat a víz fölé tartva. Alig várták, hogy elérjék a túlpartot, ott aztán megrázták magukat, mint a kutyák – és már hajtották is tovább őket, nehogy az ellenség kezébe kerüljenek."[2]

A második világháborúban hol a németek, hol az amerikaiak akarták megkaparintani a fehéreket, melyek idomíthatóságukkal az ember és az állat közötti összhang csodái. Barokk külsejük, okos szemük egy életre nyomot hagyott bennem azon a lipicai látogatáson, ahova a rólam most talán lemondani akaró feleségem elkísért. Jó lehetőség, hogy rájuk gondolva eltereljem a volán előtt a figyelmem a rám leselkedő újabb zuhanásról. Próbálom elképzelni, ahogy vágtáznak, ahogy lobog a sörényük a szélben, ahogy fújtatva két lábra állnak, gyakorolva a levadét, az ágaskodás tudatosan uralt formáját, amellyel a hadvezér jelentett diadalmasan a császárnak, és amellyel számtalan szobron és festményen megörökítették. A lipicai Reagan amerikai elnök beiktatásán is ügetett 1980-ban Washingtonban. Az egyetlen lófajta, amely Shakespeare-darabban képes követni a rendezői utasításokat. A bécsi Spanyol Lovasiskola előadótermében ma is Strauss, Chopin és Händel zenéjére mutatja be mozgásművészetét. Táncol. Micsoda látvány! Ahogy feltűnik, könnyezni kezdek. A meghatottságtól? Netán a vénségtől? Inkább talán az előbbi. A lipicai képviselte fenséget és szépséget sose tudtam könnyek nélkül csodálni. Távolról fehér (a tenyésztők nem nevezik fehérnek őket, mert növekedésük során mindegyikükön maradnak apró sötét foltok), közelről deres, karcsú teste akár a Görgényi-havasokban felmelegedés előtt lehullt pár napos hó, amibe apró foltokat vájnak a lehulló ágak és a szemerkélő eső. Eszembe jut a homoródi fennsík, ahol évtizedeken át lovagoltam havi rendszerességgel – nem egyszer lipicai hátán ülve néztem a távolban látszó Madarasi-Hargita csúcsát. – Nem mindegy, mit lát az ember a ló hátáról! – mondtam magamnak akkor. Hányszor, de hányszor maradtam magamra a lóval a fenyvesben, milyen nagyon féltem ilyenkor a vágtától, hogy megbotlik a sűrűben, és mindketten a sziklák alatti mélybe zuhanunk. Lovaglásaim képei egyszerre villannak elő agyamban, miközben autónk elhalad a lipicaiak otthona mellett, és Magyarország felé veszi az irányt, ahol pár órán belül a Dráva folyó fogad. Lenézek a hídról. Ahogy meglátom a vizet, eszembe jutnak első vele kapcsolatos emlékeim, amikor kisgyerekként rimánkodtam

[1] Frank Westerman: *Lipicai – A legenda,* Helikon Kiadó, Budapest, 2014, 27–28.
[2] Uo. 78–79.

a román–magyar határon lakó keresztapámnak, hogy vigyen le balint fogni a Sebes-Körösre, vagy amikor összegyűlt a rokonság apraja-nagyja, levonultunk együtt a Fugyivásárhely határában folyó Tasád patakra, és néztük, ahogy a férfiak töménytelen mennyiségű halat fognak kosárral a zavaros vízből. Ekkor láthattam életemben az első halfajokat: a kövi márnát, a csíkot, a paducot – utóbbi a gyorsabb szakaszokból került kosárba. – Nem akarok több választ! – villan vissza hirtelen agyamba a kétségbeesett kép, ahogy egyedül maradok egy hálózsákkal karácsonyra és szilveszterre üres önkormányzati lakásomban. Amikor mindenki ünnepel, én bekapcsolok egyetlen fűtőtestet, és bebújok alá ágy híján, bedugom a fülem, hogy ne halljam a tűzijátékot, és próbálok nem gondolni arra, amit a legjobban gyűlölök, mégis önkénytelenül keresek: a magányra, amit talán akkor érzünk leginkább, amikor egy ember így vagy úgy kiszáll az életünkből. Talán a halálban is az lehet a legborzasztóbb, amikor egyedül maradok majd a végső pillanatban. – Húsz év kéne még, hogy ha a Kerepesibe temetnek, az odalátogató érettségizők és egyetemisták ne kérdezzék majd a sírom láttán, hogy ki ez a szerencsétlen névtelen hős Arany és Ady mellett – mondtam nemegyszer feleségemnek, aki erre csak legyintett: – Elégedj meg egy vázával a könyvespolcon. – Megelégednék én most azzal is, csak maradjunk együtt addig – sóhajtok fel a volán mögül, miközben egyre közelebb kerülünk a mellettem imákat mormoló túratársammal a Dunához, amely most újra idegen, egzotikus – talán mert alig várom, hogy megláthassam a közepén eddig lefekvéshez készülődő családom. Éjfél után lehet, amikor leteszem Szendrei Leventét Kőbányán, majd az M0-n elérem a 11-es utat, és Leányfalut elhagyva behajtok Tahitótfaluban a Tildy Zoltán-hídon át a szigetre.

Halkan és nagyon félve nyitom a bejárati ajtót. Alszanak. Az állataink is kint az udvaron: a két weimari vizsla, a hat fácán és a huszonnégy budapesti magasröptű – talán a hét hal is a kerti tóban. Óvatosan a fürdőszobába merészkedem. Útközben megpillantom a faliórát: éjjel három. Megborotválkozok. Inget veszek. Nyakkendőt kizárólag neki. A folyamnak, akihez a hosszú út után is lemegyek. Hogy barátkozzunk az éjszakában.

BÖRÖCZKI CSABA

Hagyni inkább

MÉSZÖLY – ALAKULÁSOK PARAFRÁZIS

Igyál csak, halacska. Andel az akvárium felé emelte a viszkisüveget és lehuppant a kanapéra. Enyhe hányinger. A hal, amit Lili hagyott nála, egy ideig még úszkált a viszkivel ízesített akváriumvízben, aztán elpusztult. Hullája beleakadt egy vízinövénybe, és szinte mozdulatlanul lebegett.

Az utolsó fejezetnek a főszereplő haláláról kell szólnia. Szent Ilona szigete, ezernyolcszáz kilométerre a nyugat-afrikai partoktól. Száműzetés, meg a szervezetben felgyűlt arzén. Andel eltervezte, hogy egy lassan hömpölygő szövegben írja le a haldokló császár mindennapjait, kapcsolatát brit foglárával, az orvosok tehetetlenségét, ahogy a legkülönbözőbb gyógyszerekkel tömik a legyengült és fényét vesztett Napóleont, gondolatait, elmélkedéseit a hatalomról, amelyet soha vissza nem kaphat, a moszkitók raját és a magányt. Jó ötven oldalra saccolta a megrendítő véget. De kinek van ilyesmire ideje? Ötven oldal szenvedést leírni, hogy az olvasó egy lendülettel átlapozza? Senki se szereti az ilyesmit. Én a legkevésbé. A trópusi pára, a moszkitók zümmögése. Felesleges. Elég lesz ennyi: Napóleont Szent Ilona trópusi szigetén érte a halál.

Eljátszott azzal is, hogy megváltoztatja a halál okát. A lehetőségek:

a) egy francia egység megpróbálja kiszabadítani a császárt, aki végzetes golyót kap, és három oldal alatt elvérzik,
b) a foglár megmérgezi,
c) menekülés közben megfullad.

Felvont szemöldökkel nézte jegyzeteit. Párizsban biztos jobban menne az írás, gondolta. Úgy döntött, jobb lesz pihentetni a dolgot, amíg valami jó ötlete nem támad.

A szél Andel felé fújta a bagó füstjét. Az egyik egyetemista, szájában olcsó ukrán cigarettával várta, hogy kinyisson a könyvtár. Andel az órájára nézett. Még két perc, mindig pontosak. Néhány Napóleonnal foglalkozó kötetet akart kivenni. A sötétre lakkozott tölgyfa kapu megmozdult, kopaszodó férfi ékelte ki a kapuszárnyat. Andel kezében nyomtatott listával az egyetemes történelemmel foglalkozó könyvekhez ment, és összeszedett hatot. Úgy taksálta, ennyit még elbír a hátizsákban. Miután gondosan kiválogatta őket, megpillantotta a szépirodalmi polcon Yukio Mishimától az Aranytemplomot. Rövid dilemma: Waterlooi csata vagy Aranytemplom? Aranytemplom. A csata történetét visszatette a polcra. Valaki biztos nagyobb hasznát veszi,

gondolta. Még így is volt ötkötetnyi Napóleon. Több mint elég, egy olyan korban, mosolygott Andel, amikor két híradó alapján háromszáz oldalt írnak az al-Kaidáról. Az egyik polcon meglátta Lewis Carrolltól az Alice folytatását is, úgyhogy visszatette a Napóleon szeretőiről szóló könyvet is. Ezt még eljátszotta kétszer. Az egyik kötetet túl vaskosnak találta, úgyhogy végül csak öt könyvet vett ki, és abból mindössze egy szólt a császárról.

Hazaérve elolvasott tíz oldalt, de hihetetlenül unalmasnak találta a szembenálló felek haderejének leírását. Álmossággal küszködött, holott még csak délután kettő volt. Inkább nekikezdett az Alice-nek. A másik könyvet félrerakta az éjjeliszekrényre, álmatlanság esetére. Lewis Carrollon persze nem unatkozott. Magába szippantotta a fordított világ fejetlensége. Úgy vélte, Tükörországban az idő egészen különös formát ölt: egy helyben áll. És mintha ő is ezt a mozdulatlan pózt vette volna fel a könyv elolvasása után, egész nap ásítozott.

Mikor Lili elment, akkor kezdett írni. Az egyetemen a vén hülye Bossányi egyszer azt mondta, van, amiről nem lehet regényt írni. Ilyen például Napóleon.

Andel fogott egy darab papírt, felírta rá, CÉL: Regényt írni Napóleonról.

Odacelluxozta a monitor mellé, a falra, hogy jól lássa, akárhányszor leül a számítógéphez. Kicsit nézegette. Nevetségesnek találta. Lefeküdt, és hamar elaludt. Hajnal felé ugyanazt álmodta, mint majd' minden éjjel, Lilivel találkoztak, elmentek egy pubba, ahol Bob Dylan vagy Zorán szólt. Nem tudta volna megmondani.

Reggel átnézte a jegyzeteit a regényhez. Rémlett neki, hogy az ivászat vége felé Sztanisa valami olyasmit mondott, hogy ha nem tart elég jónak egy részt, akkor azt nyugodtan húzza ki.

Kihúzta mindet.

Andel megnézte a naptárt. Lassan három hónapja dolgozik a művön. Minden nap összeszedi az ötleteket, hogy aztán semmi ne legyen belőlük.

Egy este vette a hátizsákját, és elment a Szilvuplébe. Remélte, ott találja Rakitát. Hétfő volt, latin est. A DJ olyan hangerőn pörgette a kubai salsát, hogy csak kiabálva lehetett beszélgetni. Korán érkezett, leült a fal mellé, egy székre, és elnézegette a táncoló párokat, ahogy a villódzó diszkófények kékre, pirosra és neonsárgára festik lépteiket. Latin hétfő, a parkett hamar zsúfolásig telik. Kiszúrt egy zöld blúzos lányt. Nem volt fix partnere, több fiúval táncolt felváltva, de mindig olyan szögben, hogy Andel tökéletesen tudta követni a mozdulatait. Előrébb hajolt, hogy jobban lássa, amikor egy pár nekiment a kezének. A viszki a farmerén idétlen nyomot hagyott.

Figyu, egy kis szívesség kéne, vágott egyből a közepébe Rakita.

Elmondta, hogy látta Andelt bejönni a vécére, aztán egy zavaros história után a kezébe nyomott egy nejlonzacskónyi füvet, azzal, hogy tegye félre neki, és majd jelentkezik. Andel ott állt, egy jó félkilónyira saccolt marihuánával a kezemben. Szerencséjére idejében felocsúdott, bedobta az marihuánával teli zacskót a hátizsákba, kezet mosott, és próbálta megtalálni a tömegben Rakitát. Nem volt ott. Kiment az utcára. Pár srác cigizett a bejárat előtt. Kénytelen volt hazavinni a füvet, és egész úton azon izgult, mi történne, ha igazoltatnák.

Hazaérve kitette a konyhaasztalra a drogot, leült, és csak nézte. Az jutott eszébe, hogy megméri, jól taksálta-e a súlyát. Valamivel több, mint fél kilót nyomott. Reménykedett, hogy Rakita hamarosan hívja, és annak ellenére, hogy elmúlt éjfél, nekiállt filmet nézni. Ám hiába próbált a cselekményre koncentrálni, ötpercenként leste az óráját és a mobilját felváltva.

A vége főcímre ébredt. Közben se sms, se hívás nem érkezett. Kikapcsolta a tv-t és lefeküdt aludni.

Rakita másnap, sőt a következő napokban sem jelentkezett. Andel próbálta rendezni jegyzeteit, miközben állandóan a zacskónyi fűre gondolt. Végül betette a konyhaszekrény fiókjába, hogy ne legyen szem előtt, de még így se tudott az írásra koncentrálni. Kezdett igazán dühös lenni Rakitára, aki a számát sosem adta meg, és ha valamit közölni akart, rejtett számról vagy telefonfülkéből hívta Andelt.

Rövid böngészés után megvette Márqueztől a Bánatos kurváim emlékezete új kiadását. Úgy gondolta, e könyvben viszi haza az ihletet. Útközben az égen két repülő kondenzcsíkja keresztezte egymást, bejelölve, hogy itt lakik az Isten.

Belépve a lakásba fűszagot érzett. Megnézte a fiókot. Az anyag még ott volt. Talán arra várt, hogy amíg nincs otthon, Rakita bejön egy álkulccsal és elviszi?

Leült a laptop elé és írni próbált. Azon a változaton dolgozott, amit Sztanisa ajánlott. Napóleon csak egy bolond a pszichiátrián.

A második mondat után hagyta abba. Egy ideig téblábolt a lakásban. Kivette a füvet a fiókból, ismét a konyhaasztalra tette és nézte.

Rakita a következő héten sem hívta, és amikor Andel körbejárta a törzshelyeit, akkor sem találta. Hát így állunk, gondolta Andel és kinyitotta a nejlonzacskót.

Szívott, és közben úgy csinált, mintha a regénnyel foglalkozna, de tulajdonképpen csak szívott. Végignézett kétévadnyi SpongyaBobot. Különösen az a rész fogta meg, amelyben SpongyaBob és Patrick találnak egy gitárt, és

együttest alapítanak. Annyiszor visszatért ehhez a részhez, hogy szinte kívülről megtanulta a dialógusokat:

Patrick: *Mit csinálsz? Mit nézel?*

SpongyaBob: *Semmit… Vagy te látod? Mi a fene az? Létra…? Csak azt nem értem, miért hagyta itthon a gitárt. Pont arra nem volt szüksége?*

Egy reggel megnézte, hányadika van. A fűből már a fele elfogyott, a regényből még a negyede se volt kész. Próbálta logikusan végiggondolni a dolgokat, és szomorú konklúzióként lehúzta a vécén a maradék füvet.

Így már Rakita hiába keresné. És erre bevillant Andelnak, mint valami tény, amit már megírtak az újságok, hogy Rakita eltűnt. Pontosan, mint egy álom, vagy ahogy az a taxi a barátnőjével, az éjszaka közepén.

Félig-meddig a húsvétvasárnapi hideg szél üldözte be a templomba, na meg a kíváncsiság is, hogy az ima meghallgatásra talál-e. Az oltárnál a lámpa kontakthibás, villogott, és ettől az egész olyannak tűnt, mint valami reklám Máriával meg a Kisjézussal: Figyelem, itt megváltás kapható!

Jöjjön el a te országod, legyen meg legalább az első fejezet.

Körbejárt a főhajóban, a stációk mentén, leült a padsorba, és várta az isteni kinyilatkoztatást.

Otthon átolvasott egy történelmi folyóiratban megjelent írást a waterlooi csatáról. A magazint kifejezetten azért a cikkért vette, de akárhogy is próbált figyelni, végtelenül unta minden sorát. VI. hadtest, 15 000 ember, gyalogsági tartalék, 5000 lovaskatona indít rohamot satöbbi.

Mire a végére ért, elment a kedve az írástól.

Hajnali háromkor arra ébredt, hogy írnia kell. Bekapcsolta a számítógépet és nekikezdett. Mondatokat fogalmazott, kerek egészeket, és a fejében már ott volt a következő. Egy pillanatra sem állt fel a monitor elől. Napóleon alakja lassan előtűnt.

Tizenegy óra is elmúlt, amikor felébredt. Hosszú idő után most először gondolta úgy, hogy valóban el tudja érni a kitűzött célt. Összedobott egy kései reggelit, beindította a laptopot, és már alig várta, hogy átnézhesse az éjszaka termését.

Nyolc oldal. Tele marhasággal. Napóleon így, Napóleon úgy. Pár klikkeléssel gyorsan letörölt mindent. A kis fecni ott lógott az orra előtt a motivációs szöveggel. CÉL.

Egy öt négyzetméter körüli szoba az Hôtel D'angleterre-ben, wifivel és zuhanyzóval felszerelve, pár percre a Diadalívtől. Az ablak a Rue Lauristonra nézett, egyenesen a vietnámi étteremre. Ott volt Párizsban, gondolta, illene megjönnie az ihletnek is. Még a megérkezés napján megnézte a Diadalívet,

aztán a Lafayette áruházban vett két boxeralsót, mert keveset hozott magával. Amikor fizetett, akkor jött rá, hogy a Tati olcsóbb lett volna. Elment a Pompidou központhoz, megnézte az aktuális kiállítást, és amikor végzett, megnézte még egyszer, csak hogy elodázza Napóleon sírjának meglátogatását.

A második napon valahogy a Pigalle metrómegállóhoz ért. Találomra fordult egyik utcából a másikba, amikor megpillantott egy rácsos kaput, amely mögött mintha egy újabb utca lett volna. A rácson tábla, Avenue Frochot, *voie privée*. Csak állt ott, bámulta, aztán a háta mögül női hangot hallott:

Invité?

Oui, válaszolta mosolyogva. A nő nem kérdezősködött többet, hanem beengedte egy kulccsal. Merci, mondta, és igyekezett lemaradni, nehogy a nő firtatni kezdje, kihez jött.

Az elzárt utácska.

Neoreneszánsz villák, illatozó rózsafák. Ha itt nem csókol szájon a múzsa, gondolta, akkor sehol. Végigsétált, egészen a hetes számig, ahonnan már nem volt tovább. Zsákutca. Visszafordult, nézte az épületeket, hallgatta a madarak dalát, de az ihlet csak nem jött.

És más se, így a kapun nem tudott kijutni. Kicsit megrángatta, lágyan, aztán erősebben, de nem moccant. Gondolkodott, mit tehetne. Átmászni a rácson rossz ötletnek tűnt. Úgy döntött, vár, amíg valaki arra nem megy. Abban reménykedett, hogy a nő, aki beengedte, csak látogatóba ment valakihez, és hamarosan visszajön. Talán azért van kulcsa, mert itt lakik az anyja.

De a nő nem jött vissza.

Tíz perc múlva Andel becsöngetett az egyes számú villába. Szerencsétlenségére nem látta, melyik épületbe ment a nő, úgyhogy találomra választotta az egyest. Nem nyitottak ajtót. Csöngetett megint, hátha nem hallották a háziak, de semmi nem történt. Ránézett az órájára, legalább húsz perce volt már bezárva. Becsöngetett két másik házba is, de egyik se nyílt ki. Egy ideig fülel az ablakoknál, de úgy tűnik, mintha senki sem lakna ezekben a villákban. Kezdte kellemetlenül érezni magát. Leült az egyik lépcsősorra és a rózsákat nézegette, játszott pár menet tetrist a mobilján, de semmi sem kötötte le. Ismét felállt, ismét végigsétált az utácskán, eredmény nélkül rángatta a kaput. Újra becsöngetett az egyes villába. Két vagy három percig várt, hogy valaki megjelenjen az ajtóban, és szegényes franciatudásával elmagyarázza a szituációt. Végigcsöngette a többi villát is, miközben arra kezdett gyanakodni, hogy a házaknak van egy másik kijárata is, mert az kizárt, hogy ennyi süket lakjon egyetlen utcában, vagy hogy senki ne legyen otthon, hiszen a nőnek, aki beengedte, határozottan ebben az utcában kell lennie. Ránézett mobilja kijelzőjére. Már több mint egy órája az Avenue Frochot foglya volt. Végigpörgette a telefon névjegyzékét, de nem talált senkit, aki segíteni tudna. Visszszarogyott a lépcsősorra, megette az egyik szendvicset, amit a városnézésre

készített. Mikor megtörölte száját, legszívesebben odahajította volna a koszos szalvétát a rózsák tövébe. Ebben a pillanatban eszébe jutott valami. Bekopogni még nem próbáltam. Lehet, hogy a csengő egyik házban sem működik, de a kopogásra, az idegen zajra mindenki felkapja a fejét. Odafurakodott az egyes számú villa hatalmas, béz színű függönnyel eltakart ablakához, vigyázva, hogy ne tapossa le a ház mellé telepített virágágyást. Bezörgetett, először csak egy ujjal, illedelmesen. Mikor erre sem érkezett reakció, egyre dühödtebben verte az üveget, és azt se bánta volna, ha betöri. Hozzá még kiabált is. Allô, allô!

Erre meglibbent a függöny. Andel annyira megijedt, hogy hanyatt esett és egy lila margaréta karója felsértette az alkarját. Feljajdult. Az ablakon senki sem nézett ki. Most már tényleg elege volt az egészből. Felállt, leporolta a nadrágját, és a karját fájlalva visszatért a lépcsőhöz. Azon gondolkodott, hogy valóban meglebbent-e az a függöny, vagy csak képzelődött.

Még sokáig gubbasztott a lépcsőn, amikor egy hazatérő úr kiengedte. Már zárta a kaput, mire Andel feltápászkodott, és elgémberedett tagjaival odaért hozzá.

Pár nappal később, Budapesten utánanézett a helynek. Azt írták, hogy a XIX. században épült utca villáiban több neves személy élt, így például Flaubert, Django Reinhardt, sőt Dumas és Victor Hugo is. Valamint ebben az utcában lakott Párizs egyik neves kurtizánja, Apollonie Sabatier is, akit csak La Présidente néven emlegettek kortársai, és akiről azt beszélték, ő ihlette Baudelaire A romlás virágai című művét.

Az utcának egy másik érdekessége is volt. Az egyes számú villában, ahová becsöngetett, két egymást követő bérlő, Victor Massé zeneszerző és Matthieu Galey színikritikus is ugyanúgy halt meg, paralízisben, ágyhoz kötve. A leírás szerint a házról akkor bizonyosodott be, hogy el van átkozva, amikor egy házvezetőnőt leszúrtak a lépcsősoron, és a következő lakó csak azután mert beköltözni, hogy egy pap hivatalosan is levette a rontást a villáról.

A párizsi utazás harmadik napján Andel végre elment Napóleon sírjához. Nem érzett se csodálatot, se inspirációt. A noteszébe mindössze ennyit írt:

Sokan voltak.

A hotel bárjában rendelt egy viszkit. Nem is értette, mit keres Párizsban, vagy honnan jött az ötlet a francia témájú regényhez. Visszament a szobájába, és nem csinált semmit, azon kívül, hogy néha ránézett a sebre. Csúnya volt.

Másnap reggel vett egy jegyet online a Budapestre induló gépre. Volt még négy szabad órája. Kiegyenlítette a szállodai számlát, összecsomagolt, megnézte, hogyan juthat ki a reptérre a leggyorsabban tömegközlekedéssel, aztán az első sarkon fogott egy taxit.

Lehet, hogy azzal kellene kezdeni, hogy elmentek ebédelni egy kínai gyorsétterembe, és estefelé Lili hasa fájni kezdett. Andelnek semmi baja. Nem gyanakodtak, hogy az ebéd miatt lett volna, de a hasfájás másnap, és harmadnap is megmaradt. Lili elment az orvoshoz. Ultrahangos vizsgálat a gasztroenterológián, továbbküldik más orvosokhoz. Egy nap, amikor hazajött, azt mondta, nem lehet gyereke. Nem sírt, bár pirosabb volt az arca, mint szokott. Andel hosszas vigasztalásba kezdett, melyet Lili szó nélkül hallgatott végig. Amikor Andel elhallgatott, Lili minden átmenet vagy felvezetés nélkül közölte, Londonba megy. Levegőváltozás, tette hozzá magyarázatként, és elfordította fejét.

Andel kérdésére, hogy menjen-e vele, egy nagyon határozott nemmel válaszolt. Majd megnyugszik, gondolta Andel. Ugyan volt benne sértettség, de őszintén úgy gondolta, hogy az utazás jó hatással lehet barátnőjére. Azt viszont nem hitte volna, hogy Lili már a hajnali járattal indul. Csendben segített a csomagolásban, csinált neki két szendvicset, vajkrémmel, szalámival, mellé paradicsomot vágott. Hívott neki taxit, éjjel egyre. A várakozás keserves volt. Úgy tettek, mint akik tévét néznek, de valójában Andel Lilit nézte, Lili pedig a csatornán túlra.

Nem is olyan jó a melle, gondolta Andel.

Tíz perccel egy előtt felvette a kabátját, lementek a ház elé, és miután betették a bőröndöt a csomagtartóba, Lili rövid, szenvtelen hangon közölte Andellel, nem akarja, hogy kikísérje a reptérre. Hideg puszit nyomtak egymás arcára, Lili beült a kocsi hátsó ülésére. Andel egy ideig még nézte a taxi kihunyó fényét, aztán amikor fázni kezdett, felment aludni.

Azóta nem látta Lilit. Persze próbálta vele felvenni a kapcsolatot, e-mailen, telefonon, de Lili semmire sem reagált. A Facebookról törölte magát. A legfurcsább azonban az volt, hogy mikor Andel felhívta a szüleit, majd Lili öccsét, ők is csak annyit mondtak, úgy tudják, Lili Londonban van. Andel fontolóra vette, hogy ki kéne menni Angliába, megkeresni, de mivel semmiféle kapaszkodója nem volt, arra jutott, hogy ostobaság lenne egy ilyen kalandba belevágni.

Néha benézett Lili szekrényébe, végigsimított az otthagyott ruhákon, és próbálta felidézni a lány parfümének illatát. A barna pulóverhez, amelyet ki nem állhatott, utálkozva nyúlt, és egyből belegyömöszölte a konyhai kukába. A többi ruhát még hetekig egy szék hátán tárolta, majd egy nap, amikor vasárnapi nagytakarítást csinált, áttette őket egy másik székre.

Minden szóra emlékezett, ami azon az éjszakán elhangzott.

Andel annyit mondott, sajnálom, mire Lili kiabálni kezdett.

Szerinted, hol voltam minden hétfőn? Megmondhatom, orvosnál voltam, de te azt se tudod, kihez járok!

Andel elhúzta szája szélét. Úgy érezte, csak útban vannak a ruhák. Felnyalábolta őket, és levitte a kukába.

Megbeszéltek egy találkozót Sztanisával. Mondta, hogy jön egy író vagy költő barátja is. Vettek a non-stopban hat dobozos sört, és leültek egy padra az Egyetem téren. Nézték az embereket, ittak. Sztanisa barátja Fuxként mutatkozott be. Azt mondta, valahol azt olvasta a napokban, hogy a jó próza olyan, mint a valóság.

Ez majdnem igaz is, mondta Andel, mert valójában a jó próza maga a valóság. Egyetértően bólogattak. Fux régebben szerelmes versekkel próbálkozott, Verlaine stílusában. Próbálta elképzelni, milyen lehet egy férfinak címezni a szerelmes költeményeket.

És miért hagytad abba?, kérdezte Andel, amire Fux annyit mondott, hogy kifogyott a tinta.

És te min dolgozol, haversrác?

Regény. Napóleonról.

Nekem nem lenne türelmem regényt írni, mondta Sztanisa. Körbenézett, nem figyelik-e, és azt mondta, tekerjenek egy jointot. A regényírás hosszadalmas, fejtegette Sztanisa, miközben gyakorlott ujjakkal készítette a cigit. Kitalálni a karaktereket, felépíteni a cselekményt… Ezzel szemben a vers gyors.

Sztanisa minden nap ír verseket. Így mondta, tehát nem is csak egyet, hanem este, a munka végeztével odaül a laptopja elé, és ír kettőt, hármat. Főleg rövideket, néha rím nélkülieket. A mobiljába is szokott írni, amikor megy valahová, úgyhogy felolvasott egyet, miközben füstöltek. Egy sor hallgatás után Fux megszólalt, hogy ő ugyan nem írna regényt Napóleonról. Miért nem? Mert Tolsztoj már megtette helyetted, haversrác. Felbontotta a második sört, húzott egy slukkal. Higgy nekem, haversrác, ezt a regényt nem lehet megírni. Lehetetlenség. A legnagyobb franc..., böfögött, franciáról akarsz írni? Te egy intelligens csávónak látszol. Miért művelsz ilyeneket akkor?

Hazafele egy ideig együtt mentek a metrón. Andel a Klinikáknál szállt le, ők tovább mentek Kőbánya-Kispestig. Az aluljáróban valaki egy üdítő kupakjával focizott. Mire Andel nekiült a regénynek, már éjjel kettő volt. Még tíz percig bámulta a képernyőt. Aztán kikapcsolta – egyetlen mondat megírása nélkül.

Mindenféle irodalmi szemináriumot látogatott. Az egyiken Bártfai G. Márk volt az előadó. Andel azt gondolta, ennek az embernek aztán tipikus millenniumi almanach neve van. Bártfait különös kapcsolat fűzte a posztkommunista észt prózához és a rikító mintájú nyakkendőkhöz. Miután Andel felolvasta első zsengéjét, Bártfai nem mondott semmit. Ujjaival a térdén dobolt. A szeminárium hallgatói összenéztek, hogy mi van, megkukult, amikor Bártfai egészen lassan csak annyit mondott: egy kis Madis Pruunét kellene olvasnod.

A következő hetekben ugyanez játszódott le, majd' szóról szóra. Egy kis Madis Pruunét kellene olvasnod.

Az ötödik héten Andel megelégelte, és úgy döntött, felolvassa Pruune egyik írását. Kiválasztott egy rövid bekezdést egy kevésbé ismert művéből, és rezzenéstelen arccal, sajátjaként mutatta be. Bártfai megdicsérte, sőt méltatta fejlődését.

A következő napokban sem változott semmi. Néha arra gondolt, hagyja a fenébe az egész könyvet, de aztán mégis úgy érezte, muszáj írni. Csak azt nem tudta, hogy mit. Rengeteg ötlete volt, de bármibe fogott, pár nap múlva áthúzta vagy kitörölte a gép memóriájából. Kezében a sokadik viszkivel az aranyhalra gondolt. Mégis csak kívánni kellett volna.

Elővette a jegyzeteit, és kis gondolatjelekkel minden ötletet bepötyögött egy üres dokumentumfájlba. Szinte fizikai fájdalmat okozott neki ez a pár sor. Lement a kínaihoz, maga elé bámulva falta a gung baót, majd otthon a kanapén heverve nézegette mobilja kijelzőjét.

Lehet, hogy Fuxnak és a vén hülye Bossányinak igaza van, és mégsem lehet megírni ezt a regényt?

Lement sétálni. Három perc múlva az Örökimádás templománál volt. Nem ide akart jönni. Mária és a Kisjézus oltáránál már megcsinálták a lámpát, nem villogott, csak ontotta a fényt a Megváltóra. Egy pillanatra Andel úgy találta, épp fordítva van ez, és a Megváltó világítja be a lámpát.

Nézte a szobrot, de nem jutott eszébe, miért kellene imádkozni.

Pár nappal később Andel ismét találkozott Sztanisával és Fuxszal. Ugyanarra a padra ültek, az Egyetem téren. Andel már napok óta nem borotválkozott, és ezt szóvá is tették. Nem borosta volt, nem is szakáll, csak mintha valami fekete bizonytalanság nőtt volna az arcára.

Amikor Fux arról faggatta, hogy áll a regényével, azt mondta, sehogy, és hangosan szapulni kezdte magát. Fux csitította. Ne csináld, haversrác, hisz nem írni fenséges dolog.

Aztán eljött megint a tekerés ideje. Andel megemlítette a hatalmas menynyiségű füvet, amit elszívott. Azt kihagyta a történetből, hogy a csomag másik felét lehúzta a vécén.

Szerdán elment egy írótalálkozóra. Furcsán érezte magát, mivel ő volt az egyetlen, akinek még nem jelent meg könyve. Volt ugyan pár tucat oldalnyi szöveg abból, amit Sztanisa javasolt neki – Napóleon a pszichiátrián – de azt nem akarta elvinni.

Körülbelül negyvenen lehettek. Írócskák, erőltetett angol álnevekkel, mint C. M. Taylor, a Leopárd szeretőm szerzője, vagy P. G. Masters Az utolsó igaz nő alkotója. Egy ismeretlen öltönyös olvasta fel az ismeretlen szerzők műveit mindenféle hangsúly nélkül. Andel az órája percmutatóját bámulta, alibiből

kiment a mosdóba, bevizezte az arcát, megtörölte, még egyszer bevizezte, aztán farmerjába törölte kezét. Vett egy pohár narancslevet a bárban, hadd menjen az idő. Mire visszaért, véget ért a felolvasás, és szabad beszélgetés kezdődött az asztaloknál.

Az egyik tag, egy szőke hajú szemüveges azt vetette fel, hogy ma már nem létezik szépirodalom, csak szórakoztató irodalom van. Már miért ne létezne?, kérdezte Andel.

Mert a szépirodalom hosszú, kifejtő és egyszerűen *too much*. A mai olvasónak egészen egyszerűen már *too much*. Ma az akció számít, különben eladhatatlan. A kiadók első körben padlóra küldenek, ha nem történik valami minden oldalon. És ez, ha belegondolunk, így is van rendjén. Hiszen az irodalomnak fel kell vennie a versenyt a filmekkel. Nem szabad, hogy elvigyen bennünket a hév a leírásokkal meg az érthetetlen lelki történések taglalásával, mert arról talán maga az író is sejti, hogy *too much*.

Andel a saját gondolataival volt elfoglalva, így nem emlékezett pontosan, miket mondott a szemüveges, miközben a narancslevet törölgette az arcáról.

Otthon végre rászánta magát, hogy felhívja anyját.

Anyagot gyűjtöttem, mondta. Párizsban. Aztán tíz másodperc csönd. Andel hallotta, amint anyja rágcsál valamit. Omlós kekszet?

Feladom, nem tudom megírni a regényt. Az anyja azt válaszolta, hogy sohasem volt elég kitartó.

Ez igaz, válaszolta Andel. Elköszönt, és bontotta a vonalat.

BÁNÁTI PÉTER

1949

Vad nyikorgás rázza a házat,
A nyári vihar tombol vadul,
A sok proli összeborzad,
Megjött az elűzött háziúr.

De a háziúr nem jön meg,
Valahol az égben lengedez,
Mígnem hamuként a harmattal
Egy más vidéken lepermetez.

1951

Látom a gazdátlan házakat,
És kérnék egy pohár vizet,
A nyár hirtelen lángra kap,
A járda hangyaboly-sziget.

Magával ránt a szürkeség,
A kirakat kifosztja szemem,
Hosszú sor a pékség előtt,
A húsbolt szaglik, legyekkel üzen.

A villamos, homlokán győzelmi jellel
Fékez, szikrát vet, ragyog,
Köré gyűlnek valamennyien,
És felfalják az éhes utasok.

Egy kislányra emlékszem…

Egy kislányra emlékszem,
Ki az ablakból kiesett.
Koponyát látok,
Véreset,
Vagyis két felet.
Középen az agy
Az aszfaltra kitéve,
Rózsaszín, árkolt,
Működik, remeg.
A szemek nyitva,
Könnyesek.
Hogy mi történt,
Nem érti,
Hisz gyerek.

BODROGI CSONGOR

A bogár

„Le kell jönnöm a cuccról.”
Ez volt a tervezett novella első mondata,
melyet egy álomból ébredésről
akartam írni.

Az első pár mondat már meg is volt.
Részletes, plasztikus leírása az ágynak,
és a szobának,
ahol feküdtem hason.

Az egyik mondat közben jártam,
mikor iszonyú zúgást
hallottam közeledni.
Nyilvánvalóan egy húsos, jókora, dagadt, undorító
bogár szállt rá meztelen hátamra.
Pontosan arra a pontra, mely egyszer
– nyilván valami rovarcsípéstől –
hetekig fájt.

Igen, arra a pontra gerincem közepén,
melyre most is, bármikor
pontosan rá tudok mutatni,
ha megkérsz.

Éreztem, hogy tennem kell valamit,
de karjaimban még ott volt
az álom bénultsága.
Agyam már nem, de testem még aludt.

Éreztem hátamon a bogarat,
valóságos súlya volt,
gondoltam is, micsoda egy viszolyogtató,
ronda nagy dög állat lehet.
Éreztem, hogy belém mélyeszti rettenetes
szívókáit.

„Muszáj lecsapnom.”
Csak ez járt a fejemben,
de kezem béna volt.
Egyszerűen nem engedelmeskedett.

Erővel kellett kényszerítenem
teljesen bénult, zsibbadt jobb kezem,
hogy hátranyúljon a húsos kövér bogár felé,
mely hátamon még mindig dolgozott,
és már éreztem is a csípés
őrjítő fájdalmát.

És a csoda megtörtént:
karjaimba, ha nem sok, de némi erő visszatért.

Hátranyúltam a bogárhoz.

Buta bogár volt, könnyedén elkaptam,
még hason fektemben is.

Ujjaim között volt már, de még mindig zúgott.
(Zümmögésnek nem nevezném azt a fülrepesztő hangot.)
Igyekeztem összenyomni.

És akkor már a jobb kezem
erős volt.
Sőt egyre erősebb.
Csak szorítottam, szorítottam az undorító dögöt,
egészen addig, sőt tovább, míg nem halkult a zúgás,
és gusztustalan nedvei rá nem folytak ujjaimra.
Láttam a lárvát is, a húsos, ronda hernyót,
a pajort, amiből lesz a cserebogár.

Erre a képre riadtam föl.
Bénultan feküdtem a takaró alatt,
és arra gondoltam, hogy
meg kell írnom ezt.

FAZAKAS ATTILA

leölt fáklyák

nyomasztó ég uralkodott de hát már tegnap bemondták
ilyenkor senki nem indul útnak
hacsak nem bolond
a leölt fáklyákat szalmából kivett igéket szavakat
szétírt metaforákat nagytestű dallamokat
kiráncigálta magából a vér rajtuk alvadt kemény volt
ragacsos nehéz órák akár a szurok
bármikor meggyúlhatok nevetett önfeledten
aztán vizezett rongyokba csavarta fojtotta őket mind
és kiáramlott
éjszaka vitte vissza amikor mindenki szabad
álmokat lát
bejár bebarangol kényes vagy vágyott helyeket
de az esélyeiben nem hitt ahogy szinte semmiben
nem bízott amit végül szerre mind-mind megcsinált
nemcsak azt amit akart vagy tudott
hanem amit ezek fölött valahogy
mindig *megcsinálhatott*
ez adjon némi erőt súgta miközben zakatolt
zubogott körülötte a gát (különben a teste-lelke már-már
teljesen erőtlenné lett)
hogy hajnalra végül nem csak ő mindenki
visszatalált

HORVÁTH FLORENCIA*

Türkiződés

A nehéz falatok megülik a gyomrot,
míg lélegezni és feküdni képes csak a test,
ott marad benne a folyami szuszogás.
Egy pult előtt állok, nem látom magamat
az üvegszilánkok kürtjében. Tombol bennem
morzsáimnak érdes fergetege. Lecövekel,
amit megemésztettem, kiköpni nem lehet,
nyelni késő.

Valami esténként ráül a mellkasomra.
Önmagát emészti ilyenkor egy vékony szaruhártya.
Mi lesz velem, ha sohasem laktam jól, mi lesz
velem, ha túl sokat ettem? Fürdenek egymásban
szerveim, míg bástyákká nem szilárdulnak
a kifordult szemgolyók.

Annak, aki mindezt

Két évtized mocskában fürdök és te
nem ápolsz, anyám. Emlékszel, önnön nekrológodba
ezeket a sorokat írtad. Persze belőlem
nem az lett, amit vártál, ilyenkor mégis kifordulok.
Láttad, ahogy a papírlapok közé virágot préselek,
hasznosabb lett volna valami fűszernövény.
Igaz, hogy hamarabb romlik tőle az étel,
de jobban esik az utolsó falat.
Nem segít *A nyugalom* és félek, hogy nem segít
A vége, mégis őrzöm, mint eltévedt útjaim.
Lehetett volna ez egy szebb ország és
egy abból ugyanúgy kinövő élet, látod, mégis ez maradt.
Nem panaszkodom, felettem a kard, bármikor

* A szerző a művek megírásának idején a Petőfi Irodalmi Múzeum Móricz-ösztöndíjában részesült.

kettéhasíthatja koponyám, akkor sem véreznék el.
Beszélgetünk néha, kár, hogy nem hallom, amit válaszolsz,
majd talán egy csendesebb helyen, ahol
még értenek magyarul a faforgácsok, ibolyák.
Akik még itt vannak, nem tudják, hogy a vers nem én vagyok,
csak valaki beszél. Hazudok minden sort, hazudok minden
strófát, hogy igazak lehessenek egy hazainduló
mozdulatai. Nincs baj, nincs bennem félelem.
Ha összegyűlik a salak, mélyen elásom magamban,
mielőtt kibontanák.

SZABADOS ATTILA

Kavicsok

„…úgy éreztük, hogy Thomas Mann
beszél a korról, és kiderült, hogy Kafka."

(Pilinszky János)

Miután partra vetette a folyó,
szájüregébe kavicsokat raktak,
hogy homlokát a nemrég vízbe fúltnak
úgy húzzák le mélyre, mint egy vasgolyó.

Mert ott a határ a meder közepén,
az iszapba belesüllyed majd az arc,
(nem csata volt, Keletnek ez nem kudarc)
mintha hínár lenne, siklik a testén

a víz – mint hímivarsejt, lentebb hatol,
lazán a kéz, ide-oda ring a láb.
Részegen fürödtek, köztük nincs lator,

ezt fuldokolva úgy sodorta odább.
Két világ közt lebeg, szinte ő a kor:
senki se látja, hogy lenn bomlik tovább.

Mire földet ér

Egy nő áll az ötödik emeleten.
Nézek felfelé, nem lát, sok dolga van.
Befut a lakásba, aztán ki, épp egy
pillanatra megáll, kezén ujjait

kinyitja, a bögrék, kagylók zuhannak.
Az arcát alig látom. Mintha minden
tárgy előtt egy imát mondana, lehet
odabenn, a lakás közepén mindent

egy kupacba hordott, és éppen menni
készül. Senki sincs idelenn, de mintha
megágyazott volna a szilánkokból,
mire földet ér egy nagyobb csattanás.

Kitin

Költözünk, megint haza, nagy dobozok,
mindent a sarokban, bőröndben hagyok.
Felsőket, dezodort. Este főtt kaja.
Esik, apró bogárpáncélok zaja.

Három napja izzad rajtam a póló.
(Hol van az idő, merre a fogódzó?)
Kinn szakad, mintha csak halott bogarak
teste koccanna a földhöz. (Magadat

korán ágyba dugtad.) A radiátor
forró, a tévében reklám, szenátor.
A törülközőből lassan párolog

a víz, keményre szárad, reggel hajtom
össze. Kinn zuhog. Dél, tele a markom.
Már egy tucat száraz bogarat szedtem.

„Ne sajnálj most; hallgasd figyelmesen, amit beszélek...”[1]

Makk Károly filmrendező 1979 táján magnóra vett egy beszélgetést Rajk Júliával (1914–1981), Júlia budapesti, Hankóczy Jenő utcai lakásában. A ház ablakaiból rá lehetett látni a szomszédos Lóczy Lajos utcában lévő Pikler Emmi vezette gyerekotthonra. Ebben a gyerekotthonban nevelték 1949. június 11-től 1951. június 9-ig Kovács István néven Rajk Lászlót (1949–2019), id. Rajk László (1909–1949) és Júlia fiát, aki szülei letartóztatásakor négyhónapos volt. A gyerek hollétéről családja ez idő alatt semmit nem tudott.

Az interjú a filmrendező kézzel beírt korrektúrájával gépiratban, két példányban maradt fenn, publikálásra nem került. Most Rajk Judit közreadásában és lábjegyzeteivel jelentetjük meg. A lábjegyzetek egy része Rajk László *A tér tágassága* című, 2019-ben a Magvető Kiadónál megjelent életútinterjú-kötetéből átvett idézet, a fiú kommentárja.

Rajk Júlia: A Lacira vonatkozó összes irat, az örökbefogadás, a visszaadoptálás, minden megvan. Még van az is, hogy a saját férjem, aki hét éve halott ember, kéri, hogy változtassák meg a Laci nevét. Szóval tudja, olyan irataim vannak, hogy csak az iratokat kellene közölni. Csak azokat, semmi mást. És abból egy kórképet.

Makk Károly: Igen, hát mondjuk ez...

Rajk Júlia: ...félelmetes. Ha nem kezdek így kutatni, akkor nem látom, hogy mennyire minden engem igazol. Nehéz volt. Tudja, hogy ezt az írást hogy kaptam? Elmondom magának... Mikor nekem azt mondták szeptember 30-án, hogy agnoszkálni megyek a Szvetanai utcába, és utána kedden délelőtt tíz órakor, a Kerepesi temető falánál eltemetjük Lászlót, és hogy kit akarok meghívni, akkor én azt mondtam, Salgótarjánt, Kispestet, Csepelt: kirakat volt a halál, tehát kirakatnak kell lenni a temetésnek is! Két éve megvoltak az iratok, két évig kértem állandóan, hogy el akarom temetni,[2] és ha megkaptam volna,[3] akkor a család csendben eltemeti. De ha ti temetitek, akkor tessék!

[1] Shakespeare: *Hamlet,* I. felvonás, ötödik szín (Szellem), Nádasdy Ádám fordítása. Az idézet Rajk Judit címválasztása.

[2] „Ma reggel múlt 6 éve, hogy férjem ártatlanul kivégezték. 1954 nyarától kezdődően – mikor kiszabadultam a fegyházból – többízben fordultam illetékes szervekhez és kértem férjem eltemetési helyének a megjelölését. Mindezideig azonban választ nem kaptam.” (Részlet Rajk Lászlóné Piros László belügyminiszterhez írott leveléből, 1955. október 15., Rajk Júlia családi archívuma)

[3] „Azzal a kéréssel fordulok a Politikai Bizottsághoz, hogy utasítsa a Belügyminisztériumot – ahová ismételten, de minden eredmény nélkül fordultam –, hogy tegyék lehetővé férjem exhumálását, illetőleg eltemetését. Férjem eltemetéséhez jogom van, sőt, ez nem csak jogom, hanem kötelességem is. Nem tudok elképzelni olyan indoklást, amellyel ezt a kérést meg lehetne tagadni.” (Részlet Rajk Lászlóné az MDP Politikai Bizottságához írott leveléből, 1956. január 27., Rajk Júlia családi archívuma)

Úgy, mintha meghalna a Rákosi vagy a Gerő! Akkor tudnátok, hogy kell temetni. Na, hát erről volt nagy vitánk. De agnoszkálni elmentem a Szvetanai utcába, elvittem a fogorvosnőt, aki a László fogait rendben tartotta, és egy másik orvost, aki nagyon jól ismerte, a Langfelder Máriát. Elhozott egy törvényszéki orvosszakértőt is. Hát agnoszkáltuk Lászlót, és utána aláírtuk a jegyzőkönyvet.[4] Na most, mikor a jegyzőkönyvet felolvasták, akkor nagyon izgatott voltam, mert akkor még nem láttam, de tudtam, hogy viszont fogom látni a csontjait. Amikor felolvasták, akkor ez a számomra ismeretlen orvos azt mondta, hogy a hozzátartozóknak joga van az exhumálási jegyzőkönyvhöz. Ezt megjegyeztem. Lementünk, agnoszkáltuk, aláírtuk, hazamentem, és következett ez az egész cirkusz a temetéssel. Akkor eszembe jutott, hogy jogom van a jegyzőkönyvhöz. Elmentem az ügyészségre, és ottan másfél órán át követelőztem. Az ügyintéző sokszor elment telefonálni, de a végén megkaptam. Ha ezt az az orvos nem mondja, akkor énnekem eszembe se jut. Ez a számomra ismeretlen ember tudta, ismerte a formaságokat. Nekem eszembe se jutott, megsemmisülve ültem, reszketve, és később aztán, meg akartam nézni. Most megvannak a fényképek erről, és az mindig meg fog ott úgy maradni, mint ahogy mondom...[5]

Makk Károly: Júlia, drága, mondja, míg maga bent volt, a testvére meg az édesanyja keresték a gyereket?

Rajk Júlia: Nem keresték, ők mindig csak írtak...

Makk Károly: Úgy értem, de az ismerősöktől nem kaptak tippeket, hol lehet a gyerek?

Rajk Júlia: Nem, senkitől! Én védőnő voltam valamikor negyven évvel ezelőtt, és volt nekem egy nagyon jó barátnőm, egy vallásos asszony, aki végig kereste Lacit. Azok az emberek néztek a Laci után, akiknek semmi közük nem volt a párthoz. Volt egy másik barátnőm, szintén védőnő volt, férjhez ment egy nála jóval idősebb emberhez, aki a Vöröskeresztnek volt a titkára, ő is kereste. De a PB tagjai közül senki. Senkinek nem jutott eszébe utána menni. De a nővérem hallatlanul rendes volt. Hallatlanul rendes, pedig csak ember volt, és annak kellett volna lenni mindenkinek. Úgy viselkedett, ahogyan a bajban kell viselkednie egy embernek.[6]

---

[4] A Rajk Júlia archívumában megtalálható, 1956. október 1-jén, délelőtt 10 órakor készült agnoszkálási jegyzőkönyv szerint a család részéről jelen volt Rajk Lászlóné, az elhunyt özvegye, Rajk Jenő, az elhunyt fivére, dr. Kertész Árpádné fogorvos, a néhai kezelőorvosa, dr. Langfelder Mária laboratóriumi orvos, az elhunyt volt ismerőse és dr. Fáber Viktor fővárosi bírósági orvos.

[5] „Apám exhumálása miatt, személyes érintettség okán is, igazán tudom, milyen megrázó történet, amikor egy fogsorból kell azonosítani egy embert, egy elporladt testet, ahogy apámat azonosította anyám, és Nagy Imrét a lánya. Anyám többször elmesélte, hogy egy koponyából azonosítani lehet egy embert, és hogy ez apámnál hogyan történt. Ezen akkor is, ma is elcsodálkozom, mert számomra a koponya olyan mértékben absztrakt, hogy el nem tudom képzelni ezt a megszemélyesülést." (Rajk László: *A tér tágassága*, Magvető, Budapest, 2019, 285.)

[6] „És a nagynéném is kemény, földönjáró asszony volt. A családi legenda szerint neki köszönhetem, hogy visszakerültem a családhoz. Nagyanyámmal együtt mindent megtettek, hogy felkutassanak, de évekig nem jártak sikerrel. Végül a nagynéném, Margit, megelégelve a bizonytalanságot, elment Rákosi háza elé (akivel anyámon keresztül ismerték egymást), és szó szerint elállta a kocsija útját, melyben benne ült a vezér. Hogy milyen volt a szóváltásuk, sosem mesélte, de az tény, hogy pár hónap múlva, 1951 nyarán kapott egy értesítést, hogy

Makk Károly: És a főnökasszony, a Pikler, az nem adott itt le baráti jeleket?

Rajk Júlia: Én ezért nem köszönök neki. Sajnos itt lakom a közelben, ahol Lacit tartották. Azért nem szeretek itt lakni, mert elmegyek a gyermekotthon előtt, és nekem ez egy nagyon rossz emlék. Eljöttem ide, itt volt Reinitz Mária, nem igazgató, a vezető gondozónő, meghalt azóta. Hozzá jöttem el, mert ő üzent nekem, és amit elmondott, az az én történetem volt, a gyerekem története. Adatokat tudott.

Makk Károly: Ez mikor volt pontosan?

Rajk Júlia: 1955-ben. Amikor már Matyi[7] is kint volt. Én többek között azért sem köszönök Pikler Emminek, mert a Matyit nem adta ki. Mondtam is Évának,[8] hogy szétvertem volna. Ez történt, ez engem nagyon megrázott, mert Piklert nagyon régen ismerem, és ahogy szokta mondani az ember, tűzbe tettem volna a kezemet érte. Gonosz... hagyta, hogy keringjenek az asszonyok. Könyörgöm, hát akkor már neki tudnia kellett, hogy ki lehet az, kinek a gyereke...[9]

Makk Károly: Ráadásul ő volt a háziorvosuk.

Rajk Júlia: Reinitz Mária elmesélte nekem azt a történetet is, hogy Lacit a Szakasits Klára[10] patronálta. Én a Klárival szültem együtt, Laci januárban született, és az ő legutolsója, az ötödik gyereke pedig decemberben. Akkoriban az ember sokat telefonált: a tiéd szopott, nem szopott, van hasmenése, nincs hasmenése... Na, amikor elvitték a gyereket, ők tudták, hogy Kovács István néven ide hozták. Tehát, hogy kié, azt mindenki tudta, sőt azt is, hogy ez a gyerek előtte csak szopott. Itt tíz dajkát próbáltak ki, de Laci soha, senkitől, soha többet nem fogadott el tejet. Ezt elmondta nekem a Mária. Ez az én történetem, meg a Lacié. Nagyon jó evő volt, nagyon szépen fejlett gyerek volt, nem volt elkényeztetve... A letartóztatás után mániákusan számoltam, hogy

---

ekkor és ekkor legyen a Váci út és a Bulcsú utca sarkán. Ahol a jelzett időben megjelent egy fekete autó, és kitettek belőle egy gyereket. Állítólag azonnal felismert, annyira hasonlítottam apámra." (Rajk László: *A tér tágassága*, 29.)

[7] Donáth Mátyás, Donáth Ferenc legidősebb fia. „Donáth Matyi volt velem egykorú, vele nagyon jóban lettem. És őt anyám is nagyon szerette, valószínűleg azért is, mert sorstársam volt, szülei letartóztatása után, négyhónapos korától 1953-ig, ugyanúgy, mint én, álnéven ő is a Lóczy-ban nevelkedett." (Rajk László: *A tér tágassága*, 41.)

[8] Bozóky Éva (1923–2004) tanár, újságíró, Donáth Ferenc felesége

[9] „Semmire sem emlékszem abból az időből. A rendszerváltás után, amikor Tardos Márton felesége, Tardos Anna volt ott az igazgató, elmentem megnézni az épületet, amely szinte semmit nem változott, hátha beugrik valami, de semmi nem ugrott be. (...) Minden gyerekről precíz naplót vezettek: hányszor evett, mennyi a súlya, hányszor tették tisztába, ennek meg is van a másolata. Aki a fejlődési naplót írta, nem tudhatta, hogy ki vagyok. A kézírásokból az látszik, hogy többen törődtek velem. Nekik a 167-es számú Kovács Pista voltam, aki a napló szerint »rendkívül sürgős felvétel igazgató úr kérésére«, 1949. február 11-én született (ez pár nappal későbbi dátum a valós születésnapomnál), és június 11-én, pontosan négy hónaposan került az intézetbe. (...) Anyám egyébként nagyon dühös volt Pikler Emmire. A szabadulása után meglátogatta, aztán soha többet nem állt vele szóba. Azt mondta: nem létezik, hogy nem tudták, ki fia-borja az a gyerek. (...) Ráadásul akkoriban nem én voltam az egyetlen. Egy éven belül, ahogy zajlott a párton belüli tisztogatás és folytak a perek, igencsak megszaporodtak a »kiemelt« árvák az intézetben. (Rajk László: *A tér tágassága*, 25–27.)

[10] Schifferné Szakasits Klára (1918–2001) iparművész, Schiffer Pál újságíró, szociáldemokrata politikus felesége, Szakasits Árpád egykori köztársasági elnök lánya.

hányszor etetik, fürdetik, és úgy örültem, hogy jó gyerek, és hogy talán átvészeli. Nagyon érdekes, nem?

Az is nagyon érdekes, hogy ezek a gyerekek mit örökölnek. Hát örökölnek mozdulatokat. És miért ne örökölne mozdulatokat?! Nagyon meg voltunk lepve anyámmal, mert hiszen örökölte azt is, hogy csámpás, mint én. Tudja, ha én valami baromságot mondtam, akkor a férjem azt mondta: ej-ej, Lina. Amikor úgy tíz év körül volt a Laci, és én valami baromságot mondtam, tényleg... megállt, és azt mondta, ej-ej mama... úgy, ahogy régen a férjem. Akkor anyámmal csak egymásra néztünk. Soha nem látta az apját, de vannak mozdulatok, amiket örökölt.

Makk Károly: Maga Donáth Ferenc feleségével együtt volt, vagy ő később szabadult?

Rajk Júlia: Ő internálva volt, és hamarabb szabadult. Az internálótábort feloszlatták 1953-ban, 1953 szeptemberében többen odakerültek mellénk, így adódott, hogy én együtt sétáltam a Szálasinéval, a Keresztes-Fischernével. Volt ott egy parasztasszony, és egyszer, egy séta alkalmával, akkor nem volt szabad beszélni, de hát az ember mindig beszélt, rámutatott a Keresztes-Fischernére, és azt mondta: ez is miniszterné volt, mint maga... és erre a Vándor Györgyi,[11] aki nekem cellatársam volt, azt mondta, igen, de azért egy paraszthajszál különbség van.

Makk Károly: És melyik volt a jobb, a börtön vagy az internálás?

Rajk Júlia: 1949. májusban tartóztattak le. Hát mi négy és fél évig nem sétáltunk, legelőször napvilágnál 1954 márciusban került erre sor. Nem fűtöttek a cellában, nyári ruhában voltunk. 1953 után[12] minden megváltozott. De mi nagyon el voltunk zárva, és csak 1954-ben tudtuk meg, hogy meghalt Sztálin. Mi, nők... a férfiak azok tudták.

Szóval, mit akar maga csinálni, Karcsi?

Makk Károly: Júlia, drága, énbennem évek óta mocorog egy téma, akarok egy filmet, ami arról szól, hogy kiszabadul egy ilyen anya, mint maga, és keresi a gyerekét.

Rajk Júlia: Akkor hallgassa figyelmesen. Zsigmondi Bandi a Népszava londoni tudósítója volt, a felesége egy nagyon gazdag, talán orvos családból származott, hatszobás Andrássy úti lakással. Kint ismerkedtek meg, azt hiszem, maga tudja, hogy ki az Éva.[13] És a Zsigmondi Bandi testvérét is ismeri, a Borist.[14] Ági nevű testvérüket a németek végezték ki. Nos, hát Bandiéknak is van egy gyerekük. 1949-ben letartóztatják őket, mert kint voltak Nyugaton, a Bandit és az Évát is. Éva nem tudja, hogy állapotos, mert egyhetes állapot, egyszer csak megmozdul a gyerek. Szóval a börtönben kiderül, hogy állapotos, elviszik. Az Éva elmesélte, hogy egy nyomozó, akit berendelnek az ÁVH-ra, végignézi a szülést, három gyereke van, és azt mondja, hogy soha többet

---

[11] Vándor Györgyi (1923–2000) író, újságíró. A Rajk-per legfiatalabb vádlottja, koholt vádak alapján tíz év börtönre ítélték. Kiszabadulása után, 1956-tól a Népszava, emigrálása után a Szabad Európa magyar adásának munkatársa. Börtönéveiről szóló munkáját *A rémület éjszakáját* 1974-ben adták ki Münchenben, Magyarországon hivatalosan csak a rendszerváltást követően jelenhetett meg.

[12] 1953. március 5-én meghalt Sztálin. Halálát követően a Szovjetunió enyhülésre törekedett, ennek következményeként a politikai elítéltekkel való bánásmód változott Magyarországon is.

[13] Zsigmondi Endre (1909–1999) újságíró és felesége, Salgó Éva.

[14] Zsigmondi Boris (1908–1978) filmrendező, operatőr, fotográfus, 1960-tól a Magyar Televízió rendezője.

nem fog az ő felesége szülni... Éva megszüli a gyereket, és férje kivégzett testvérének emlékére Ágnesnek nevezi. A férjével találkozik egyszer a börtönben, és megmondja neki. Kint nem tudja senki. Nyolc nappal a szülés után visszahozzák a cellába, és egy ugyanolyan vacak szalmazsákot kap, mint szülés előtt. Mi nagyon rosszul voltunk ellátva, ócska lópokrócokon, szalmazsákokon aludhattunk. Hát ez az asszony, aki szült, nyolc nap múlva visszakerült erre az ócska szalmazsákra. De ezt úgy értse, ezt a mocskos szalmazsákot, hogy koldusokkal vagyunk a Markóban, és együtt van mondjuk negyven ember, a Rajk-pernek a közvetlen szorosan vett hozzátartozói. Ezek között van a Zsigmondi Éva, akit 1950-ben visszahoztak oda, nyolc nappal a szülés után a mocskos szalmazsákra, minden nélkül, hát el tudja képzelni?

Makk Károly: Melyik börtönről van szó?

Rajk Júlia: A Markóról, mindig a Markóról. Mi a Markóban voltunk két évig és utána a gyűjtőben, két évig a Markóban, nyári ruhában, fűtetlen cellában, és csak 1951 májusában, nagyon szép, meleg időben kaptunk ruhát, addig én is egy nyári ruhában vagyok, szandálban.

Makk Károly: Nincs csíkos ruha? Egyenruha?

Rajk Júlia: Semmi. Úgy vagyunk öltözve, ahogy elvittek bennünket. Szóval nagyon rosszul vagyunk. Arról a két celláról vagy három celláról lekapcsolják a központi fűtést, ahol a Rajk-peresek vannak, a fűtést is lekapcsolják... Elmesélem magának: minket este sétáltatnak öt percre, és utána levisznek fürdeni, de csak egy héten egyszer öt percre, ami alatt hajat kell mosni meg kutyafület mosni. És ahogy zuhanyozunk sietve, egyszer csak nyílik az ajtó, egy faajtó, és valaki betesz valamit. Egy férfi. Láttuk, hogy férfi, rab. Persze, nagy gőz van ott. Olyan izgatottak leszünk, eldugjuk, fölmegyünk a fűtetlen cellába vizes fejjel. Tizenketten voltunk egy kétágyas cellában. Gondolhatja, hogy nézett az ki... Szóval kaptunk... tizenkét darab kis cukrot, tizenkét darab kis süteményt. Egy mackós volt, ilyen páncélszekrényfúrók voltak mellettünk, írtak hozzá egy kis levelet, hogy ők tudják, hogy mi Rajk-peresek vagyunk, és hogy ezentúl, hogyha este sétálunk, ők a fürdőben lesznek akkor, és egy kicsit nyitva lesz az ablak, és mindig ott lesz tizenkét... Hát mi úgy zokogtunk, hogy azt nem tudom magának elmondani. És akkor ez így ment vagy öt héten keresztül. Akkor mi már azt csináltuk, hogy amikor az őr jött, sokan rohantunk be, és a legügyesebb közben odarohant, és elvette a cukrokat, és mentünk tovább, ...és ezek mindig pontosan tizenkét darabot... Tudja, tizenketten voltunk egy cellában, és minden reggel tornáztunk, mert tudtuk, hogy reggel nem szabad összeveszni, mert reggel ötkor arra ébredtünk, hogy még mindig ebben a dutyiban vagyunk, tehát akkor nem... De nem ezt akartam mondani.

Makk Károly: A gyerekeknél vagyunk. Megszült az az asszony.

Rajk Júlia: Megszült az az asszony, és találkozott a férjével.

Makk Károly: Véletlenül találkozott?

Rajk Júlia: Nem. Engedélyezték, és akkor tőle tudta meg a férj, az asszonytól, hogy van egy gyerekük, aztán elvitték a gyereket. De hát erről a gyerekről kint nem tudtak semmit. Volt nekik egy Andris nevű fiuk is. A Borist kitették az állásából, így vidékre járt. Az Andris egy darabig nála volt, majd beadta egy hetes óvodába, a gyerek a Lóczyba került, és a Lóczyban volt Ági is.

Makk Károly: Tehát a kislány is a Lóczyba került?

Rajk Júlia: Ez a kislány is a Lóczyba került, majd egyszer csak összekerült, talán három év múlva, a testvérével. De nem tudták egymásról, hogy testvérek. Ez már a Tárogató utcában történt, mert három év után jön az óvoda a Tárogató utcában, és ott összekerült a testvérével. Tehát egy helyen voltak..., és amikor már lehetett írni, 1953-ban, akkor megírták a családnak.

Makk Károly: A férj és feleség együtt szabadultak?

Rajk Júlia: A férj és feleség együtt szabadultak, és összekerült egy család, aki nem ismerte a gyerekét és a szüleit. Ez egy érdekes, egyedi eset.

Makk Károly: Mondjon valamit arról a gyerekotthonról, amit mi itt egymás között Lóczynak hívunk. Előre szerveztek egy óvodát a letartóztatottak gyerekeinek?

Rajk Júlia: Nem! Nem! A Lóczy az megvolt, Pikler Emminek volt a módszertani gyermekotthona. Nézze, az Emminek a férje[15] 8 évig ült börtönben a Weil Emillel[16] együtt. 1936-ban a Kiss Ferenc és társai ügyében[17] került be. Az Emmi egy nagyon jó nevű gyermekorvos volt, és ezért itt megvolt a saját szisztémája. Ismeri azt az örökéletű mondást, hogy az a Pikler-gyerek, aki hatéves korában nem öli meg a szüleit, abból lehet valaki?

Makk Károly: Emlékszem az egész Pikler-szisztémára.

Rajk Júlia: Na, hát ő ezt csinálta. És ide rakták be az összes gyereket. Hát itt volt a Donáthék Matyija, idekerült a mi Lacink, a Zsigmondi Andris egy fél évig, itt volt Dobó János gyereke. Az igazi Rajk-peresek gyerekei. És nem csak azoké, ahol letartóztatták az anyát-apát, mint ahogy minket. Nem hagyták a gyereket az anyánál. Talán a Radocsai Vali[18] a kivétel, aki Benjámin Olivér szocdemes rendőrkapitánynak volt a titkárnője. Annak volt egy kisgyereke, az megmaradt Vali anyjánál.

Makk Károly: Pikler Emmitől nem kapott magyarázatot, hogy ez az egész névcsere, gyerekvétel meg visszaadás miért volt szükséges?

Rajk Júlia: Nem.

Makk Károly: Vajon a Matyi, a Donáth Matyi mitől volt rossz állapotban? Bozóky Éva mondta, hogy rossz állapotban volt.

Rajk Júlia: A Matyi kihagyta a magánhangzókat, ennek van neve, ezt ismerik a logopédusok. De azt hiszem, más is lehetett. Kedves, aranyos fiú, de nehezen végezte az iskolát... Matyira nagyon sokat vigyáztam... Arra nagyon emlékszem, hogy amikor együtt vagyunk Romániában, ’56 után, Matyi imádta Lacit, és a Laci is szerette a Ma-

---

15 Péter (Pikler) György (1903–1969) matematikus, közgazdász, egyetemi tanár, 1948–1968 között a Központi Statisztikai Hivatal elnöke.

16 Weil Emil (1897–1954) orvos, politikus, országgyűlési képviselő.

17 A perben kommunista szervezkedés vádjával 1936-ban többeket letartóztattak, és börtönbüntetésre ítéltek.

18 Radocsai Lászlóné (Bakonyi Valéria, 1925–?) hűtlenség vádjával 1950 júliusában tartóztatták le, Benjámin Olivér és társai perében 12 év börtönre ítélték, 1955-ben szabadult. (Politikatörténeti Intézet, A „szociáldemokrata ügyekben” elítéltek és internáltak adatbázisa, https://docs.google.com/spreadsheets/d/14oqB6UrsL0eGrXZvrY20zHC1xWlo_caIQ3iiOzir-jwg/edit#gid=0, 2021. november 7.)

tyit.[19] Egymás mellett volt a szobánk is. Matyi szép sovány fiú volt... Én nagyon szerettem, most is szeretem.

Makk Károly: Hogyan kapta vissza Lacit?

Rajk Júlia: Ez egy vad dolog. Se nem az anyádnál, se nem a keresztanyádnál, se nem a nagynéninél, se nem a szomszédasszonynál, hanem az utcasarkon. Ott adták vissza a Lacit.

Makk Károly: És a végén visszaadják, mert ha még nem adnák vissza, azt érteném.

Rajk Júlia: Na most maga kérdezte, hogy a gyerek hogy volt nevelve. Jól. Szépen... megtanították őt enni... De mit is akartam mesélni? Hogy mikor visszaadták, mindig a fal mellett ment, és állandóan bekiabálta, hogy Pisti nem ül autóba. Autóval hozták vissza, és mindig mondta, hogy ő nem ül autóba. Szóval...

Makk Károly: Vajon mi minden marad meg egy ilyen kisgyerek emlékezetében?

Rajk Júlia: Ezt nem tudom. Van még egy dolog, ami számomra nagyon megrázó volt. A férjemmel mindig csináltunk karácsonyfát, mert ez nagyon kedves ünnep volt, és én ugyanezt csinálom a Lacival még most is. Laci is nagyon szereti, hogy legyen az ajándék meglepetés, csinálunk karácsonyfát, és együtt elénekeljük a *Mennyből az angyalt*... Én nem vagyok vallásos, anyám sem vallásos, de azért meggyújtjuk a gyertyákat, harang van. Lacinak most is fölállítom a karácsonyfát, elmegy hazulról, hazajön, és megrázza a harangokat. És mondom neki, ha 50 éves leszel, és én még fogok élni, akkor is ez lesz.[20] Azt mondja, igen, ez lesz, mert én ezt szeretem. Tehát az első közös karácsonykor a családdal Laci 3 éves, én börtönben, de később megkaptam arról a karácsonyról a fényképfelvételt: ott vannak az ajándékok, és ott éneklik a *Mennyből az angyal*t, és Laci ott áll, és amikor vége van az éneknek, akkor az a kis ember előlép, és elkezd énekelni, mert valamit ő is akar adni... és elénekelte a *Volt egyszer egy kis Bence*t. Anyám azt mondta, hogy zokogtak, mert olyan megható volt. A gyerek is akart, és ő is adott valamit. Elénekeljük most is, vagy a nővéreméknél, vagy itthon... Ilyenkor nem lehet elutazni...

De még az emlékekről. Azt akartam mondani, mikor a Herskó csinálta azt a filmet, a *Párbeszéd*et[21], ez olyan kísérteties volt nekem, mert nekünk 1950 márciusában volt a tárgyalásunk, nagyon meleg volt, és akkor vittek át engem, de a rabszállítón van egy rácsos ablak, kinéztem, és fehér blúzban és ingben voltak a lányok és a fiúk, és láttam Soós Imrét mint Ludas Matyi egy plakáton, és másnap volt a tárgyalás a Markóban, és szemben volt az iskola, tudja, és mi ott ültünk fal felé fordulva, háttal a teremnek,

[19] „A Donáth gyerekek közül Matyi bezárkózott, megpróbált nem foglalkozni az apjával és az anyjával, elkezdte járni a saját útját, és ezért én őt mindig nagyon tiszteltem. Később, már az ellenzéki időszakban, felnőtt emberként sem óvatosságból vagy gyávaságból nem vett részt az akciókban – sohasem írt alá semmit –, hanem mert nem akart részese lenni ennek a múltnak, ennek a közegnek, nem akarta, hogy ez határozza meg az életét. Ritkán találkozunk, de nagyon közel áll hozzám, talán épp ezért. Furcsa, zárt együttlét volt, mind a mai napig valahogy összeköt bennünket ez a száműzetésélmény, amit persze gyerekként másképpen éltünk meg." (Rajk László: *A tér tágassága*, 47.)

[20] „Rendesen megtanította, hogyan kell imádkozni. Bár sosem jártunk templomba, fontosnak tartotta, hogy tudjam, hogyan zajlik egy mise. Jártunk betlehemezni, mindig volt otthon karácsony és húsvét." (Rajk László: *A tér tágassága*, 50.)

[21] Herskó János 1963 októberében bemutatott filmje.

és kiláttunk az ablakon, és szemben ott ültek az ablakban a lányok, és ez nekem... én ezt sohasem fogom elfelejteni, nekem ez annyit jelentett. És ugyanezt láttam a Herskó-filmben, a tárgyalás jelenetében. Ezt valaki neki biztos elmondta.

...Én nagyon haragszom a *Tanú*ra[22], mert a Péter Gábortól féltek! Vannak olyan dolgok, amiről így nem lehet filmet csinálni. Az Appelplatzról sem lehet.

Makk Károly: Talán lehet, ha az olyan.

Rajk Júlia: De ez, hogy odaviszik kivégezni, aztán nem végzik ki! Hát ne haragudjon, de Péter Gábortól úgy féltek 1950-ben, hogy zabszem nem fért a fenekükbe. Én azt mondtam a Bacsónak, hogy ha majd csinálunk egy filmet az Appelplatzról, és tudok röhögni, hogy elégetik a zsidókat, akkor majd tudok röhögni ezen is... kiviszik kivégezni, de nem végzik ki! Ez nem volt nevetnivaló! De az sem volt nevetnivaló, hogy találtak öt kilogramm zsírt a padláson.

Makk Károly: Nézze, ő megpróbált itt valami mást csinálni, de ezen most vitatkozni nem érdemes.

Rajk Júlia: Én azért is voltam felháborodva, hogy olyan jót nevetett a Fazekas Gyuri,[23] mert neki ma is a legjobb barátja a Péter Gábor. Ezek olyan furcsa dolgok. Nézze, nekem meg nem tudják megbocsátani, hogy jóban voltunk a Révaival, másként. Együtt jártunk színházba, egyszer például megcsináltam – mindig én váltottam jegyet –, hogy megnéztük a *Váratlan fordulat*ot, legközelebb meg akartunk nézni valami mást, és megint azt adták, erre a Révai rám nézett, azt hittem, hogy abban a pillanatban megöl. ...Szóval én is tudok mindent a Révairól, de akkor nagyon jóban voltunk, ez nem véletlen. A Révaival, a Majorral[24]... de soha nem volt nálunk a Farkas Mihály. Mindig én rendeztem szoárét, és ha valaki megtudta, hogy szoárét rendezek, és nem hívtam meg, az fölhívott és megkérdezte, és én?

Makk Károly: A Révai hogy viselkedett ebben a dologban?

Rajk Júlia: Azt üzenték, ne haragudjak, de nem tudnak segíteni, ezzel letettek... Amikor kiszabadultam, eljött a Lili,[25] sok mindent adott, párnát, evőeszközt, nekem nem volt semmim... aztán nem voltunk mi jóban, de ő mindig mondta, hogy a Józsi vette, és hogy Józsinak milyen nehéz, mert ő nagyon szerette a Lászlót. Nekem más volt. Nagyon furcsák az emberek...

Szóval maga is ilyen filmet akar? Ez nagyon nehéz lesz.

Makk Károly: Nézze, Júlia, én tudom, hogy ez elég nehéz, hogy egy anya, akinek van egy gyermeke, és az anyát különböző szankciók sújtják, keresi a gyereket, és hogy ennek a gyerekkeresésnek milyen akadályokat gördítenek útjába, s az anya közben milyen titkos segítségeket kap. ...Ebben benne van egy filmre való dolog.

---

[22] Bacsó Péter 1969-ben rendezett filmszatírája.

[23] Fazekas György (1914–1984) író, újságíró, 1948 és 1954 között a Szabad Nép, a Népszava és a Magyar Rádió szerkesztője, később a Tájékoztatási Hivatal főosztályvezetője. 1956 novemberében a Nagy Imre-kör tagjaként Snagovba hurcolták, 1958 augusztusában – Haraszti Sándor és társai perében – tíz év börtönbüntetésre ítélték. 1961-ben egyéni kegyelemmel szabadult, és a Magyar Hírlap szerkesztőjeként dolgozott.

[24] Major Tamás (1910–1986) színész, rendező, 1945–1962 között a Nemzeti Színház igazgatója.

[25] Grünwald Lívia (Lili, 1905–1990) Révai József felesége, nőpolitikus, az MKP nőtitkárságának vezetője.

Rajk Júlia: Csak hogy kéne hozzá az az öreg, nagyon ravasz, bölcs, okos ember, a Tibor,[26] aki nagyon érzékeny is volt. És milyen szép szeme volt! Fiatalkorában olyan nagy, barna kutyaszeme. Volt nekem egy nagyon jó barátnőm, Klári, vele is volt egy futó viszonya a Dérynek 1936-ban, onnan ismertem.

Makk Károly: Olyan régen ismerte?

Rajk Júlia: A mamáját is ismertem, hát ismertem... láttam egy párszor, nagyon érdekes egy mama volt. Szóval Tibor okos, szép, kellemes ember, de az *Ítélet nincs*nél összevesztünk, bár nem volt egészen igazam. De azért igazam is volt, tudja, az, amikor az..., hogy mit íratott vele, az, a Forumba...[27] De nincs olyan novellája, amit szégyellni kellene.

...Szóval én elmentem hozzá egy ebédszünetben a Sövény utcába, és ő mindenről, nagyon sokat kérdezett. Beszéltem a szabadulásról, a körülményekről, és elmentem hozzá többször, minden érdekelte.

Makk Károly: Mondja, milyen az, amikor sok nő van egy börtönben együtt?

Rajk Júlia: Beosztottuk az időnket, nehogy összevesszünk. Reggel ötkor ébredés, még sötét volt a cella, akkor tornáztunk. Utána nagyon szisztematikusan órákat adtunk, francia, német, angol, ki mit tudott. Előadásokat tartottunk, és mindig 2-től 4-ig színházat játszottunk, verseket mondtunk, ez volt a szilencium, de mi mindig nagyon zajosak voltunk.

Makk Károly: Volt valami oka, hogy így döntöttek, vagy rögtön így kezdődött a börtönélet?

Rajk Júlia: Amikor elítéltek, egybe raktak minket egy nagyon pici cellába, nagyon rossz körülmények közé. Tehát mindenki tudta, hogy vigyázni kell. Voltak persze konfliktusok, hiszen együtt voltak szocdemesek, jobboldaliak.

...Én egy időre elkerültem onnan. Egyszer kihallgattak, és elvittek a kisfogházba, ahol senki nem volt. Kiürítették teljesen a kisfogházat, és teljesen egyedül voltam két hónapig és kaptam egy seprűnyelet, hogy ha mondani akarok valamit, kopogjak vele fel. Két hónapig ott voltam, és akkor tudtam meg, hogy letartóztatták a Kádárt.[28]

Makk Károly: Ezt honnan tudta meg?

Rajk Júlia: ...engem nem visznek vissza a Markóba, teljesen egyedül vagyok, akkor még biztosan nem tartóztatták le a Kádárt... Vorosilov 1948 márciusában, amikor itt volt centenáriumon, meghívott minket. Soha nem volt sem a férjem, sem a Kádár a

---

[26] Déry Tibor (1894–1977) író.

[27] Déry Tibor 1949 szeptemberében, Révai József megrendelésére tudósítást írt a Rajk-perről a Szabad Nép számára, de a szöveg nem jelent meg. Déry sokáig azt állította, a tudósítást nem volt hajlandó megírni, sőt, 1969-ben a Kortársban folytatásokban megjelent *Ítélet nincs* című önéletírásában ennek bizonygatására *... és társai* címmel egy teljes fejezetet szentel, azonban a kézirat a Forum szerkesztőjének, Vértes Györgynek az archívumából előkerült, így Déry az *Ítélet nincs* 1971-es megjelenésekor a kötet végén, annak egyetlen lábjegyzetében visszavonta ezt az állítását: „Rosszul emlékeztem, a kérdéses cikket mégis megírtam." (Déry Tibor: *Ítélet nincs,* Szépirodalmi, Budapest, 1971, 261.)

[28] Kádár Jánost 1951. április 20-án vették őrizetbe. A Budapesti Megyei Bíróság 1951. december 18-án életfogytig tartó börtönbüntetésre, teljes vagyonelkobzásra és tíz évig a közügyektől való eltiltásra ítélte, melyet a Legfelsőbb Bíróság 1952. december 26-án jogerősen helyben hagyott. 1954-ben perét felülvizsgálják, rehabilitálják.

Szovjetunióban, meghívták őket és engem is. Mivel a Kádár akkor még nőtlen volt, így hárman mentünk hat hétre. Elmentünk a Péter Pál erődbe, ahol a dekabristák voltak elzárva, elmondták, hogy nemcsak rács volt, hanem a dekabristáknak külön egy sűrű háló is volt az ablakon... és sok dekabrista nő öngyilkos lett. Na most, átvittek a kisfogházba... és ott, szóval úgy, mint 1826-ban, ugyanúgy fönt volt a lámpa, és ugyanolyan írószobákat csináltak... ugyanazt, amit mi a Péter Pál erődben láttunk, és ezek meg voltak itt is. A sűrű rácsokat is feltették, és egy kis foltocskát csináltak rajtuk, azon keresztül figyeltek.

Makk Károly: Én hallottam 1949 őszén egy rádióközvetítést a Rajk-perről. Tud valamit erről?

Rajk Júlia: Igen, hát ez megvan a Rádióban.

Makk Károly: Megvan? Maga hallotta ezt azóta?

Rajk Júlia: Nem. Bár kértem. Ezt is kértem, mikor engem behívott 1956-ban, szeptember elsejére, egy szombati napon a budapesti titkár, a Kovács István. Beszél, és azt mondja, a férjemet megtalálták, és eltemetjük... És volt egy 400-as lista a meghívandókkal. Na most, mikor ezt velem közölték, hogy megtalálták a férjem, és agnoszkálni kell, és megkérdezték, hogy én mit akarok, én elmondtam, hogy mit akarok, és ő elkezdett velem vitázni, akkor én azt mondtam, hogy nem megyek el a temetésre. Ki volt nevezve egy bizottság a temetésre. Mindenki benne volt, a Major Tamás, a Münnich, a Mező Imre és egy csomóan, és azok minden délután tanácskoztak. Én azt a magnófelvételt mindig meg akartam hallgatni, de mindig azt mondták, nem lehet, mert belehalsz. Mondtam, öt évig voltam börtönben és nem haltam bele. 1962-ben a törvénysértő perek lezárásakor újra meghallgatták azt a magnófelvételt, így annak valahol meg kell lennie.

Makk Károly: És maga semmit se tud erről?

Rajk Júlia: Én csak azt tudom, hogy megvan. 1962-ben tudtam meg, mikor a Münnichnek az öccse... és a többiek eljöttek hozzám... és akkor elmentem a Tömpéhez. A Tömpe Bandi[29] velem szintén nagyon rendes volt... És akkor azt mondja, most hallgattuk le, nagyon megrázó.[30]

Makk Károly: Én az 1949-es perekben is úgy emlékszem rá...

Rajk Júlia: Ezt nem kapom meg. Talán..., ha nagyon utánanéznék, meg lehetne kapni, tudom, hogy megvan, de az a bizonyos, amikor rábeszélik, az a sorsdöntő, a perdöntő...[31]

---

[29] Tömpe András (1913–1971) mérnök, kommunista politikus, hírszerző, diplomata.

[30] Rajk Júlia valószínűleg 1962 nyarára emlékszik vissza. Ekkor a Központi Bizottság több zárt ülésen tárgyalta a korábbi politikai pereket, és sajátos politikai érdekek mentén vizsgálta a törvénysértések elkövetéséért felelősöket. Az előterjesztéseket Tömpe András, a Politikai Nyomozó Főosztály akkori vezetőhelyettese készítette. (Bővebben: Baráth Magdolna: *Felemás desztalinizáció*, in Betekintő 2012/3.)

[31] Rajk Júlia sosem kapta meg sem a pernek, sem ennek a kihallgatásnak a gépiratban fennmaradt jegyzőkönyvét, ez utóbbit Hajdu Tibor történész (1930–) 1956-tól az MSZMP Párttörténeti Intézete páncélszekrényében őrizte, és csak 1992-ben publikálta (Hajdu Tibor: *A Rajk-per háttere és fázisai*, in Társadalmi Szemle, 1992. 43.11. szám, 11–33.). Annak ellenére nem mutatta meg soha Rajk Júliának, hogy Júlia többször is kérte segítségét a dokumentumok

Makk Károly: Végül az az egész rábeszélés tétje vagy témája tisztázódott?

Rajk Júlia: Ezek legendák.

Makk Károly: Mert rábeszélés volt, megígérték, hogy nem végzik ki.

Rajk Júlia: Ah!

Makk Károly: Itt arról van szó, hogy elvállalta a halált. Nem?

Rajk Júlia: Nyilván. Nézze, az, hogy nem kért kegyelmet, ez döntő tényező. Mindenki írt a feleségének, de ő nekem soha, és én ezt a Dérynek is mondtam, és ő igazat adott nekem.

...Akkor még nem tudtam, de azt mondtam, szerintem nem kérhetett kegyelmet, de akkor még nem tudtam bizonyítani. A Pálfy, a Szőnyi, a Szalay, szóval azok, akiket kivégeztek, írtak feleségüknek. Az asszony elolvasta otthon vagy az internálótáborban, és mindjárt válaszolt rá, és elvitték a férje levelét is, a választ is. És ezekben az volt, hogy majd jó lesz, majd találkozunk, és én azt mondtam Dérynek, hogy köztünk nem volt ilyen viszony. Hát nem fog nekem olyant írni a László, legalábbis úgy érzem, hogy majd...

Makk Károly: Maga arra gondol, hogy akkor ő már...

Rajk Júlia: Leszámolt, ez volt az egyik, hogy nekem nem írt levelet, és ez nekem, hogy nem hazudik ilyen helyzetben, mert nem lehet, a legfontosabb. Ez volt az egyik. A másik, hogy nagyon szerette a gyereket, és tudott vele bánni. Néha hazaszaladt megfürdetni, a körmét is ő vágta le, és volt benne valami gyöngédség, mint a Laciban is van, nagyon sok gyöngédség. Tudja, a börtönben együtt voltak a Demeterrel,[32] aki mérnök volt a Danuviánál, és svájci emigrációból tért haza. A feleségével meg én voltam együtt a börtönben. Ez a Demeter együtt volt a férjemmel a kivégzés előtt hat hétig. Mikor kiszabadultam, és ezt megtudtam, jártam a férj után egy évig legalább, de nem akart velem találkozni. Üzentem a feleségén keresztül, hogy engem minden érdekel, mondja el.

Makk Károly: Ő gyakorlatilag a Lászlóval hat hétig együtt volt?

Rajk Júlia: Igen, hat hétig. Egy év után végre rá tudtam venni, mondtam, hogy engem minden érdekel. És ő elkezdte, okosnak, őszintének tűnt... de rögtön az első mondatnál megállítottam, mert... magázódtak, miközben László majdnem mindenkit tegezett. Akkor a Demeter nagyon zavarba jött, és mondta, nézze, a maga férje tudta, miért vagyok ott. Így jöttem rá, miért nem akart velem találkozni. Elmondta, hogy nekik is van egy gyerekük, ugyanolyan korú, mint Laci, csak egy hónappal idősebb. Lászlóval sakkoztak. Megtanította sakkozni, közben mindenről beszélgettek, próbált a gyerekről is. De a férjem azt mondta, a gyerekről nem, pedig Demeter többször próbálta. Ez volt a másik, ami miatt azt gondoltam, hogy László leszámolt az élettel. Mindig csak a párt... ilyen nincs, ezek üres szavak. A harmadik pedig az volt, hogy a nővérem megkereste Kaszó Imrét, a Pécsről kirendelt ügyvédet. Az ügyvéd nagyon meg volt

fellelésében. A jegyzőkönyv azóta több helyen megjelent, legutóbb Spiró György *Főtitkárok* című tragédiája alapjául szolgált. (Ld.: Spiró Gy.: *Sajnálatos események – Két tragédia közjátékkal Kádárról*, Scolar, Budapest, 2020.)

[32] Demeter (Deutch) György gépészmérnök, 1949. május 17-én tartóztatták le, a Rajk-perben másodfokon 15 évi fegyházbüntetésre ítélték. 1954 szeptemberében szabadlábra helyezték, rehabilitálták.

ijedve. A nővérem mondta neki, nézze, tudom, hogy ez egy politikai per, és semmit nem akarok a sógoromtól, de ha maga beszél vele, kérdezze meg, van-e valamilyen kívánsága a családjával, a gyerekével. Kaszó később elmondta, hogy beszélt vele, megkérdezte, amire László nagyon mereven nem reagált. Szóval ez a három dolog volt, amit részint magam tapasztaltam, hogy nem kaptam levelet..., ami miatt azt gondoltam, hogy leszámolt az életével, és nem is kért kegyelmet. Vagyis az, hogy a pártért... ez nevetséges, lehetetlen.

Makk Károly: Akkor miért?

Rajk Júlia: Nézze, Déry erre azt mondta, ő politikus ember volt ahhoz, hogy tudja, abban az időben még nem volt láncos kutya Titó. 1949 októberében van a jugoszláv pártkongresszus, ahol még Sztálin elvtárs szerint nem tértek le semmilyen útról. A sztalinizmus útját járták, a szocializmus építésének ez volt az egyetlen útja, nincs másik út, nincs. A férjem tartott egyszer egy előadást a magyar külpolitika útjáról. Beszélgettünk erről... próbálkoztunk, hogy mit lehet ebből kihozni, de hát nem lehet ebből semmit kihozni. Lenint idéztük, hogy a szocializmus építésének ezer és egy útja van, de akkor csak ez volt. Ahhoz, hogy egy ilyen ember, mint a László, egy másik utat keressen, ahhoz sok minden kell. Át kell értékelni a Szovjetunió felé való politizálást, a Jugoszlávia felé való politizálást, és akkor... témánál vagyunk. Nem, ez nem egy egyszerű dolog, amikor nincsen más, csak ez van. De a Tito csak 1950-ben lesz láncos kutya...

...A férjem is megcsinálta egyszer, tudok róla..., elmondja a szovjet követnek is..., hogy vitája van az ÁVH kiszélesítése miatt, ő nem ment bele. Én gépeltem neki kétszer, mikor a PB-n megfázott a gépíró, én gépeltem, onnét tudom. Ő nem akart az államvédelmi osztályból hatóságot csinálni, nagyon ellenezte. A Vérhalom utcában laktunk 1949-ben, és egy este is írt valami fontosat, egyszer csak elsült egy fegyver, hallottunk egy lövést, kiszaladtunk, hát megsebesítette magát a kiskatona, aki minket őrzött..., és másnap találkoztunk Kádár Jánossal. Vasárnap volt, sétáltunk, és a férjem azt mondta: ide hallgass, János, hát... és erre a Kádár nem válaszolt. Hiába teszünk akármit, én így gondoltam, hiába teszünk mást..., nagy vita volt, László nem akarta, hogy az ÁVO ÁVH legyen.

...A Péter Gábort nagyon szerette, a felszabadulás előtt, az illegalitásból ismerték egymást. A felszabadulás után nagyon szép volt, még sokszor találkozott ez a társaság. A Donáth, a Horváth, a Péter Gábor. Összejöttünk a Péter Gáborral nálunk, aztán egyszer csak ennek vége szakadt... tudja, 1946-ban... Nagyon megrontotta a hatalom. Olyan mértékben, hogy amikor szülök, és külügyminiszter a férjem, minden követtől, baráttól táviratot, virágot kapok, de Péter Gábortól nem kapok semmit, akkor már megkezdődött a harc a hatalomért.[33] Tudja, ő lett az Államvédelmi Hatóság. És akkor kérdeztem, hogy miért csináltad ezt, Péter. És akkor is Péter jött, amikor Lászlót letartóztatták... érti?

Makk Károly: Találkozott vele a letartóztatása után?

[33] Rajk Júlia és László családi archívuma is ezt bizonyítja, Rákosi, Kádár, Farkas, Révai és mások kézzel írt levelei, kártyái és táviratai között nincs gratuláció Péter Gábortól.

Rajk Júlia: Hát hogyne, hát mindig tegezett, persze, fölhívatott,[34] ott ült a Valériával.[35] Mindig ott ültek... és akkor azt mondtam neki, hogy miért csinálod, miért, hiszen tudod, hogy a László... De higgye el, nem azt mondta, hogy bebizonyítom..., soha nem. Nem, hát ő nem... de az őr, aki ott volt a pincében... azért az őrök valahogyan másképpen voltak... Ezek parasztok, és hagyományok vannak, hogy melyik faluból jönnek évtizedek óta, és az, aki a férfiakkal végig nagyon komiszul verekszik, az a (.....), és (.....) egy nagyon rendes paraszt ember volt, az apja is itt dolgozott.

Makk Károly: Mennyi idős volt?

Rajk Júlia: Harmincéves, és volt még egy másik, egy rendes idősebb, egy csepeli vasmunkás, aki minket félrerakott, a három cellában lévő, 1949 május-júniusában szorosan a Rajk-perben letartóztatott harminc nőt. Amikor Mackó bácsi odakerült, nekünk nem volt se fésűnk, se szemüvegünk, semmink, és akkor kaptunk egy fésűt, egy vasfésűt, aminek olyan volt a foga, hogy a fejbőrünket lehúzta, és Mackó bácsi hazavitte és lereszelte. Vagy amikor nem kaptunk WC-papírt, akkor a Mackó bácsi hozott nekünk WC-papírt. Nem szóltunk neki. Észrevette.

Makk Károly: Tud arról, hogy a László kivégzéséről filmfelvétel készült?

Rajk Júlia: Ezt csak úgy hallottam, de tulajdonképpen..., biztos, hogy ennek meg kell lenni. Nézze, ha ez 1961-ig megvolt,[36] akkor megvan.

Makk Károly: Tudniillik el van terjedve az a mondat, hogy a kivégzésnél...

Rajk Júlia: Nem, ezt nem hiszem, ...szóval az életről lemondani nem..., nem tudja azt az ember megérteni, hogy a pártért...[37]

---

[34] Péter Gábor többször volt Rajk Júlia kihallgatója.

[35] Benke Valéria (1920–2009), kommunista politikus, a Rajk-per idején az MNDSZ Budapesti Bizottságának titkára, 1954–56 között a Magyar Rádió elnöke, később művelődési miniszter.

[36] Júliát jól informálták, a filmfelvétel ekkor még biztosan megvolt. Arról ugyanakkor nem tudhatott, hogy Kádár 1961. január 2-án egy szigorúan bizalmas feljegyzésben utasította Kaszás Ferenc ezredest, az MSZMP KB Adminisztratív Osztályának vezetőjét, későbbi honvédelmi miniszterhelyettest, hogy Máriássy Félix *Vesszenek az árulók* című, Pálffy Györgyék peréről készített propagandafilmjét, valamint „egy másik, hasonló jellegű", a Belügyminisztérium birtokában lévő, a Rajk-perről készített filmet meg kell semmisíteni (MNL OL 288. f. 30./1961/25. e., KJ/1/1961).

[37] „Apám kivégzésével kapcsolatban nem az az érdekes, hogy miért mond igent, hanem az igenhez vezető út maga. Hogyan jutott el oda, hogy végül elismerte a koholt vádakat? Az Arthur Koestler- vagy Danilo Kiš-féle magyarázatokat, nevezetesen, hogy a hithű kommunista meghozza ezt a végső áldozatot a pártért, sehogyan sem találtam kielégítőnek. Számomra mindez túl triviális magyarázatnak tűnt, apám perbéli vallomásának sem a hitbeli, sem pedig az utilitárius motivációkból kiinduló levezetését nem tartottam elég mélynek és meggyőzőnek. Számomra az volt a kérdés, hogy a kommunista eszmekör, amely számunkra, és gondolom, a ti generációtok számára is magától értetődően egy működésképtelen, szörnyű bűnökhöz és szenvedéshez vezető eszmerendszer, hogyan volt képes a húszas-harmincas években magához vonzani ennyi hihetetlenül tisztességes és okos embert. A »klasszikusok«, Koestler vagy Orwell arra sem adtak kimerítő magyarázatot, hogy miért pont akkor és azért gondolták, hogy vége, ezt tovább nem csinálják. Apámmal kapcsolatban unos-untalan felmerült az a kérdés, mit tett volna 1956-ban, ha él. Az 56-osoktól, Donáth Ferenctől és az ő nemzedékétől sokat hallottam arról, hogyan vezetett az út visszafelé, ami szintén nem egyik pillanatról a másikra történt meg. Elbeszélésük szerint nem pusztán a bebörtönzésük, hanem mindaz, amit a börtönben átéltek, láttak és a cellatársaktól hallottak,

Makk Károly: Hogy vitték el Lacit? A kis Lacit?

Rajk Júlia: Én nem voltam itthon, engem letartóztattak, és elvittek. Utána jöttek érte is, négy és fél hónapos volt, én ugyan azt mondtam anyámnak, hogy ne adja oda senkinek, de elvitték.

Makk Károly: És kik vitték el?

Rajk Júlia: Belügyesek. És két és fél évig nem tudtak semmit anyámék.

Makk Károly: Ezalatt a két és fél év alatt Laci hol volt?

Rajk Júlia: A Lóczyban.

Makk Károly: És maga?

Rajk Júlia: Én öt és fél évig voltam...

Makk Károly: Internálva?

Rajk Júlia: Nem, börtönben voltam ítélettel. Meg is van a szabadulópapírom.

Makk Károly: Addig nem tudott semmit Laciról?

Rajk Júlia: Semmit, négy és fél évig, utána, mikor már írhatott mindenki haza, akkor én is...[38] akkor tudtam meg én is, de látni csak öt év után láttam, mert valamiért... ez kideríthetetlen – én nem kaptam látogatást.[39] Tudja, ez nem volt valami kellemes, mert vasárnap mindenkit elvittek a kisfogházba, és mindenkinek látogatója volt, csak én maradtam egyedül.

Makk Károly: És amikor kijött, akkor?

Rajk Júlia: Amikor kijöttem, akkor a nővéremnél volt a gyerek.

Makk Károly: Szóval ez történt, hogy elvitték a kis Lacit négy és fél hónapos korában, és aztán visszaadták két év múlva. Akkor a család két évig mit csinált?

Rajk Júlia: Anyám írt különböző pártfórumokhoz. 1949 májusában tartóztattak le, és csak 1951 júliusában jelentkeztek, hogy megkaphatják a gyereket. Akkor is teljesen furcsa mód adták vissza a gyereket. Megjelent két ÁVH-s anyáméknál a Bulcsú utca 23/A-ban azzal, hogy a gyereket megkaphatják... ők erre azt mondták, nem baj, ha nincs sok ruhája, meztelenül akár. De nem itt, mondták, hanem szombat délelőtt, a Váci út és Bulcsú utca sarkán. A nővéremék már lementek kora délelőtt, de azok nem jöttek, nem jöttek. Egyszer csak látták, hogy a Fóti út és Bulcsú utca sarkán áll egy kocsi. Odamentek és ráismertek. Örömmel felkapták, és meglelték, és erre azok annyit

együtt mutatta a kivezető utat. Ezeket a kérdéseket szerettem volna körüljárni anyámmal, és talán ezért lett volna érdekes, ha sikerül. A kilencvenes években aztán sokszor eszembe jutott ez a befejezetlen interjú, amikor újból és újból felmerült az a kérdés, hogy meddig legitimál valamilyen magatartást a párt érdeke, a párt iránti lojalitás." (Rajk László: *A tér tágassága*, 15–16.)

[38] „Drága Anyám, még pár hónapig legyen türelemmel, vigyázzon magára, szeressen engem egy kicsit aztán viszont láthatjuk egymást, hogy soha ne váljunk el egymástól. Kisfiunkról van képem, úgy vágyom utána, mélységesen szeretem, egész megmaradt életem célja. Drága Anyácskám, vigyázzon rá, amíg kikerülök." (Részlet Rajk Júlia anyjának írt leveléből, amit 1953-ban a volt cellatárs, Saly Judit csempészett ki a börtönből, Rajk Júlia archívuma.)

[39] „Drága Anyám és Kedveseim! Képet, csomagot megkaptam. Írhatok IV.25, VI.20. Beszélőre az engedélyt itt én nem tudtam megszervezni. Nagyon vágyom látni anyát." (Részlet Rajk Júlia anyjának írt leveléből, 1954. február 20., Rajk Júlia archívuma.)

mondtak, hogy a gyerek neve megváltozott. De nem mondták meg, mire. A nővérem felvitte a gyereket, aki nagyon meg volt ijedve. A nővéremnek volt egy három évvel idősebb fia, aki éppen akkor akart egy kistestvért. A kis Laci nagyon meg volt szeppenve. Leültették. A másik aludt, és mikor felébredt, a nővérem azt mondta, na, itt a kistestvér. Méghozzá olyan kistestvér, aki beszél is, és azt mondták, akkor mosolyodott el az én fiam először.

Makk Károly: Laci milyen állapotban volt?

Rajk Júlia: Nagyon jó állapotban, egy kis ruhában. De a nevét nem tudták.

Makk Károly: De Lacinak hívták?

Rajk Júlia: Nem. Nem Lacinak hívták. Később jöttek rá. Tudja, ez nekem nagyon fáj. Szólították Lacinak, persze nem reagált rá, és akkor elvitték délelőtt játszani, és próbálgattak mindenféle nevet mondani a gyereknek. Egyik nap otthon játszottak együtt az építőkockával, és akkor egyszerre csak azt mondja, az én fiam: a Pisti ledöntötte. Erre kiszaladt anyám, és azt mondja, van már neve ennek a gyereknek. Majd anyám újra bejött, és megkérdezte, hogy mit csinál a Pisti, és erre mondta, hogy Pisti ledöntötte... Így jöttek rá, hogy Pistinek hívják.

...Akkor jegyrendszer volt. A gyerekekkel valamit kellett csinálni, már a gyerekcipő és gyerekruha is jegyre volt, és a kis Lacit Pistinek hívták. A sógorom és a nővérem elment a XIII. kerületi Tanács Gyámügyi Hivatalába, és találkozott egy emberrel, akivel én is találkoztam később, na most ez az ember mondta, hogy az a fontos, hogy ennek a gyereknek a sorsával kell törődni. A férjemnek a sorsáról tudtak, de rólam semmit, így kinevezte anyámat gyámnak, és tőle a nővérem adoptálta a gyereket. Saját nevére íratta vagyonilag. Erről minden írásom megvan. Mikor kiszabadultam, elmentem szintén ehhez a XIII. kerületi gyámelőadóhoz, és akkor anyám visszaadoptálta a gyereket a nővéremtől, én pedig adoptáltam anyámtól. Ez egy hivatalos processzus volt, sőt, mikor én elkerültem a Levéltárba, akkor megnéztem. A levéltárban minden anyakönyvről egy másolatnak kell lenni. Na most nagyon érdekelt, hogy van ez. Be volt könyvelve.[40]

Makk Károly: Maga a börtönből írt, hogy mi van a Lacival?

Rajk Júlia: Én írtam,[41] és amikor már kaptam levelet, a nővérem azt csinálta, hogy a levelezőlapnak arra az oldalára, ahol volt tíz sor, amit írhatott, tíz sorban válaszolt, a másik oldalra meg egy egész pici fényképet ragasztott, mégpedig félig. Azzal, ha letépik, akkor nem veszem észre. Egy pici kis karácsonyi kép volt, ahol a két gyerek állt a karácsonyfa alatt, tehát láttam, hogy megvan a lakás, és ott volt a két gyerek.

---

[40] Rajk Júlia levéltárosi pontossággal összegyűjtötte az 1949 és 1955 között (vagyis a Rajk-per, a kivégzés, a börtönévek és a rehabilitáció során) a hatóságok által kreált dokumentumokat. A folyamatos névváltoztatásokat, mely egyaránt érintette a kivégzett, majd rehablitált id. Rajk Lászlót, a letartóztatott, majd rehabilitált Rajk Júliát és kiskorú gyermeküket, Lászlót, a hatóságok az anyakönyvi kivonatokban, a házassági dokumentumokban és a halotti bizonyítványokban egyaránt módosították. A hiteles dokumentumokat Rajk Júlia archívuma őrzi.

[41] „Köszönöm és forrón ölellek Benneteket, hogy Pistinek szeretetet, családot adtok, gondoskodtok róla, mint saját fiatokról. Gondolom, rólam még ne beszéljetek neki, de ezt rátok bízom. Ti ismeritek őt, írjatok róla bővebben, hogy fejlődik, milyen a természete." (Részlet Rajk Júlia anyjának írt leveléből, 1954. február 20., Rajk Júlia archívuma.)

Makk Károly: Amikor kiszabadult, hová ment?

Rajk Júlia: A nővéremhez, ahol sokan voltak akkor. Ott volt anyám, a nővérem, a férje, a nővérem két gyereke és az én gyerekem.[42] Szóval ez egy kétszobás lakás, és ott voltak hatan, ezért átmentem a nagynénémhez a Kresz Géza utcába. Abban az időben úgy szabadultak az emberek, hogy rehabilitálták őket, vagy elhelyezték őket valamilyen szállodába, vagy megvolt a lakásuk, vagy valami, és 2000 Ft-ot kaptak. Én hetven fillért kaptam és semmit.

Makk Károly: Maga a László kivégzéséről mit tud?

Rajk Júlia: Szombaton végezték ki.

Makk Károly: És ezt honnan tudja?

Rajk Júlia: Hát jött egy őr, és átvitetett egy magánzárkába, és ismertették... szovjetellenesség... odaadták a kezembe, hogy olvassam el... és akkor életemben először elájultam, mert én nem szoktam ájuldozni, de nagyon érthetően föl voltam izgatódva, és akkor elkezdtem olvasni a kékkönyvet, aminek az első mondata, hogy mikor született. 1909. május... és akkor én megnyugodtam. Nem is megnyugodtam, hanem olyan nagyon furcsa érzés volt az első mondatot elolvasni, mert egészen biztos, hogy március 8-án született a férjem, és a kékkönyvben az állt, hogy született 1909. május 8-án. A kihallgató a véleményemet kérte, én meg mondtam, hogy ez a véleményem, hogy az első mondat hazug. Hazugság az egész.[43]

...Na szóval befejezem a Laciról, Rajk László, Kovács István, Györk István, Györk László, Rajk László. ... ez mind a Fővárosi Levéltár másodpéldányos anyakönyvében benne van, és az első példányosba is be van vezetve.

Makk Károly: Mondja, és az anya-gyerek viszony, az hogy áll?[44]

Rajk Júlia: Anya-gyerek viszony az úgy állt, hogy egy hétfőn reggel szabadultam, amikor kórházban voltam, teljesen tönkrement a gerincem, a börtön után megműtöttek porcsérvvel. A kórház odanyílt a temetőre, ahol a ravatalozó van. Oda nyílnak a kórházi ablakok. Akik velem voltak, a nők, abban látták – ha nem is – a biztosítékot, de valahogy nekik az volt, hogy ha én tényleg kiszabadulok, akkor ők is ki fognak szabadulni. Ha Rajk Lászlóné kiszabadul. Megígértem nekik, ha kiszabadulok, rögtön visszamegyek, és ott fogok sétálni a gyerekkel, és valóban, hetven fillérrel kiengedtek

---

[42] „Amikor anyám kiszabadult, a Bulcsú utcában a második emeleten egy hetven négyzetméteres, kétszobás (plusz cselédszoba, konyha) lakásban hatan laktunk: a nagynéném, nagybátyám, a két fiuk, a nagyanyám és én. A két fiú között nagy volt a korkülönbség, Viktor a háború előtt, Laci a háború után született, de ő is idősebb volt nálam három évvel. A nagyobb fiúk az előszobából leválasztott kis cselédszobában laktak, amely valójában egy ablaktalan kamra volt, nagynénémék a hálószobában, én pedig a nagyanyámmal a másik szobában. Ide érkezett anyám. Az elbeszélések szerint a két lánytestvér egymás közt megbeszélte, hogy nem lehet ajtóstul rontani a házba, hogy most egyből felejtsem el, hogy nem a nagynéném az édesanyám, hanem ez a Júlia néni, akit sosem láttam. Elhatározták, hogy összeszoktatnak minket." (Rajk László: *A tér tágassága*, 31.)

[43] „Apám pere valahogy ebből a szempontból is iskolapélda, a hazugság útjáé." (Rajk László: *A tér tágassága*, 483.)

[44] „Már délután háromkor ott álltunk a koporsók mellett. A többiek csak akkor jöttek, amikor elkezdődtek a beszédek. Ez nagyon megmaradt bennem: teljesen egyedül állunk ott anyámmal. Csak mi ketten, és a négy koporsó." (Rajk László: *A tér tágassága*, 22.)

reggel hatkor, egy villamosjeggyel. És akkor elmentem a nővéremhez. Ott rögtön fölvettem valami ruhát, és abban a pillanatban fogtam a két gyereket, a nővérémét, aki öt és féléves volt és az enyémet, és rögtön visszamentem, elkezdtem sétálni, és mindenki tudta, hogy kiszabadultam. Nagyon... úgy zokogtak, kihajoltak az ablakon, én lehajoltam, széttártam a kezem, hogy megmutassam, melyik az én gyerekem. Mert tudni akarták, hogy én tényleg kiszabadultam, és a gyerekem is megvan-e.

Makk Károly: Ez melyik fogház volt?

Rajk Júlia: A Kozma utcai gyűjtő volt. Szóval így szabadultam, és utána próbáltam állást keresni. A pártból jelentkeztek régi ismerősök, elhelyeztek egy közértben, 200 forintért.

Az egyik sógornőm pedig Balatonmárián átadta a kis házát, elmentem oda Lacival tíz napra, és ott voltam képes elmondani, hogy engem rossz emberek bezártak. [45]

Makk Károly: A Laci a börtön fogalmat meg tudta fogni?

Rajk Júlia: Nem, én azt mondtam, hogy rossz emberek mellé küldtek.

Makk Károly: Hogy Lászlót kivégezték, azt megmondta?

Rajk Júlia: Nem... nagyon sokat vitáztunk a barátaimmal, mert azt mondták, a gyereknek hazudni nem lehet. Én meg azt gondoltam, hogy egy öt és féléves gyerek fantáziájának az, hogy az apját megölték, ártalmas, ám tudtam, hogy a gyereknek nem lehet hazudni. De Rajk-per nincs...[46]

...A Laci elfogadott és nagyon aranyos volt, mert maminak nevezett, és ma is így hív. Ha magával beszélne, és itt ülne, akkor azt mondaná, anyám, ezt meg ezt mondaná, ugye, mami? Szóval én neki mami vagyok, maga felé anya, és a nővérem anyu és a sógorom apu, és a nővérem ma is Pistinek hívja.[47]

Makk Károly: És érzelmileg hogy alakult a balatoni dolog? Eldőlt, hogy maga lesz az édesanya?

Rajk Júlia: El, igen. Addig én Júlia néni voltam, ami rémes volt. Mikor hazajöttünk, este a nővéremnél – egy nagy asztal van a szoba közepén – Laci megütötte a fejét az

---

[45] „Anyám utána nagyon sokszor elmesélte, milyen borzalmas érzés volt neki, hogy amikor megütöttem magam, akkor nem hozzá szaladtam, hanem az »anyámhoz«, tehát a nagynénémhez, őt pedig Júlia néniztem. Ez így ment egy hónapon keresztül, amikor is elmentünk nyaralni – amint erről egy 1954. július 27-én György Lacinak címzett képeslap tanúskodik – a Balatonhoz, és odafelé a vonaton mondta meg, hogy ő az anyám." (Rajk László: *A tér tágassága*, 32.)

[46] „Nem emlékszem, mikor mondta meg, hogy kivégezték. De az biztos, hogy az újratemetéskor már tudtam. De sokáig nem feszegettem a dolgot. Tiszteletben tartottam ezt a távolságot. Ha végignézem ezt a generációt, a félig-meddig azonos sorsú akkori gyerekek párhuzamos életét, arra jutok, hogy nekünk azért volt ilyen jó a kapcsolatunk édesanyámmal, mert tiszteletben tartottam, hogy van, amihez nem lehet közöm. Viszont minden könyvet a kezembe adott, függetlenül attól, hogy pozitív vagy negatív volt-e apámra nézve, nagyon fontosnak tartotta, hogy olvassam ezeket." (Rajk László: *A tér tágassága*, 34.)

[47] „Állítólag először nyeglén azt mondtam, hogy jól van, ezentúl téged maminak szólítalak, anyut pedig anyunak. Anyámnak ez nagyon sokáig rosszulesett, mivel mindketten meglehetősen akaratos és kemény asszonyok voltak, és elég sokat vitatkoztak. Nem veszekedtek, inkább vitatkoztak, és ez a probléma rendszeresen előjött, én pedig kettejük között lavíroztam." (Rajk László: *A tér tágassága*, 32.)

asztalban, és hozzám szaladt... De nagyon szereti a nővéremet ma is, és a nővérem is szereti Lacit.[48] Én attól kezdve igyekeztem a Lacit úgy nevelni, hogy előtte az élet... De nagyon nehéz volt, mert nem lehetett egy apát...[49]

[48] „Az élmények közvetettsége csupán absztrakt fogalom. Mindaz, ami bennem kialakult, már személyes, csak az enyém. Illetve még hozzátehető, hogy az információk egyrészt módosultak a közvetítők által, másrészt alakították a képet a magam interpretációi is. (...) A sors azonban úgy hozta, hogy az első közvetítő nem édesanyám, hanem anyai nagynéném, Margit volt. Margit, mint interpretátor, rendkívül furcsa szerepet játszott. Mivel húgáról, édesanyámról – akit apám kivégzése után bebörtönöztek – nem lehetett tudni, hogy él-e, hal-e, úgy döntött, elhiteti velem, hogy ő, vagyis a nagynéném az édesanyám. A döntést anyai nagyanyámmal, vagyis Margit és édesanyám anyjával együtt hozták. (...) Nagyanyám és Margit nagynéném úgy döntött, hogy miután néhány évnyi árvaházi elzártságot követően engem visszakaptak, új családot kreálnak nekem. Vagyis nagynéném és nagyanyám úgy léptek az életembe, hogy mindazokat az élményeket, amelyeket apámról később megjelenítettek számomra, az elején teljesen eltüntették. A két asszony összeesküvésébe minden körülöttük lévő rokont és ismerőst beavatott. Édesanyám kiszabadulásáig én tényleg más apa és más anya képével éltem együtt." (Rajk László előszava, Duncan Shiels: *A Rajk fivérek*, Vince Kiadó, Budapest, 2007, 9–10.)

[49] „Anyám oldaláról sokkal jobban izgatott a kérdés. Nem az apám sorsa, hanem a jelenség. Anyám számára is világos volt, hogy én nem az apám oldalán állok, hanem egyértelműen a másik oldalon, hogy mindaz, amit apám tett abban a négy évben, amikor vezető, hatalmon lévő kommunista politikus volt, számomra elfogadhatatlan. A demokratikus ellenzékben többen épp az apáink által felépített rendszert próbáltuk lebontani. Nem revans, hanem morális belső kényszer motivált." (Rajk László: *A tér tágassága*, 18.)

GYÖRGY PÉTER

Rajk László

(1909. március 8. Székelyudvarhely – 1949. október 15. Budapest)
(1949. január 26. Budapest – 2019. szeptember 11. Budapest)

történelmi szereplő, fiktív tulajdonnév, építész, kortárs művész

Gál Éva és Litván György emlékének

1.

A fikcionalizmus, az elmúlt évtizedekben igen sokszor felmerült, valóban épp oly érdekes, mint fontos filozófiai kérdése a közelmúlt magyar nyelvű diskurzusában is egyre meghatározóbb szerepet játszik.[1] Alább a fikcionalizmus fogalmát a kortárs filozófiai írásokban használtaktól jelentős részben eltérő, bonyolult és megoldatlan kérdésekkel teli értelmezési tartományok találkozóhelyének számító politikatörténet kontextusában fogom használni. Az eredetileg a szépirodalmi művekben szereplő tulajdonnevek, azaz a fiktív karakterek kérdését, amelyet Kripke a *Referencia és létezés* című tanulmánykötetében vetett fel, a magyar sztálinizmus legemlékezetesebb performatív előadása kapcsán használom.[2] A két kontextus radikális eltéréséből következik, hogy egy valós személy, Rajk László,[3] az ellene is indított műperben elkerülhe-

[1] A magam részéről, Saul Kripke: *Naming and Necessity* című, angolul 1972-ben, magyarul 2007-ben megjelent *(Megnevezés és szükségszerűség)* művét tekintem a diskurzusban való aktív részvétel kezdetének. A kötetet Bárány Tibor fordította. Zvolenszky Zsófia vetette egybe a fordítást az eredetivel, ő írta a könyv glosszáriumát, mely munkában Márton Miklós is közreműködött. A könyvet végül Zvolenszky Zsófia szerkesztette. Közös munkájukról Bárány és Zvolenszky számoltak be a BUKSZ hasábjain, 2013-ban. *Szükségszerűség és megnevezés Kripke fordítva.* 25. évfolyam 2. sz., 151–162. Kripke hosszú évtizedek után, 2013-ban megjelent kötetéről, a *Reference and Existence*-ről Zvolenszky Zsófia írt a Műútban 2015-ben megjelent, *Pofonegyszerű, kedves Kripkém?* című, a Kiskáté rovatban közölt esszéjében. A kortárs angolszász filozófia munkáira koncentráló rovatot 2015 óta Bárány Tibor szerkeszti. Lásd a *Pop, filozófia satöbbi. A tömegkultúra művészetelmélete* című, az első évben megjelent írását Noel Carroll: *Minerva's night out. Philosophy, pop culture, and moving pictures* című kötetéről. Ugyancsak itt látott napvilágot 2020-ban Dombrovszki Áron *Minden, amit a fikcionalizmusról tudni akartál,* amely *Frederick Kroon, Stuart Brock és Jonathan McKeown-Green: A critical introduction to fictionalism* című, 2018-as kötetét ismerteti.

[2] Lásd még: Peter Van Inwagen: *Creatures of Fiction,* in American Philosophical Quarterly, Oct. 1977. Vol. 14. No. 4, 299–308.

[3] Nem magától értetődő, hogy a perben vele együtt ugyancsak halálra ítélt Szőnyi Tibor és Szalai András, s az ugyanakkor katonai bíróság elé állított Pálffy György, illetve az 1950-ben, a tábornokok perében kivégzett Sólyom László, Révai Kálmán, Beleznay István, dr. Merényi Gusztáv, Pórffy György, Illy Gusztáv, Lőrincz Sándor felkavaró élettörténete, pere, halála s utóélete ne kerüljön *minimum* említésre ebben a szövegben. Arról nem beszélve, hogy amíg a Rajk Lászlóval egy eljárásban, két bíróság előtt, majdnem ugyanakkor kivégzettek a magyar történelemben inkább többé, mint kevésbé mind ismert személyek, addig az 1950-ben kivégzett hat tábornok és egy ezredes neve jelentős részben ismeretlenné lett, tehát szó szerint felejtésbe merült. S ugyan az 1954-es perújrafelvételkor az eredeti, nyilván tarthatatlan, a fikcionalizmus abszurd változatának megfelelő vádaktól eltekintettek, s azo-

tetlen üressé való 'átváltozása' során, abszurd drámára emlékeztető módon, egy radikálisan elfogult igazságszolgáltatással szemben állva lett fiktívvé, lett tulajdonneve viselőjévé, miközben az formálisan változatlan maradt. A valós történelmi személyek halálukat a koncepciósnak nevezett perek pszeudorealitásának, azaz *politikai fikcionalizmusának* köszönhették – ami ugyan közismert, de máig sem könnyen érthető, és csak nehezen értelmezhető. Ugyanakkor mindaz, ami történt, messze túlmutat a magyar sztálinizmus világán, amorális és eszkatológikus jövő fiktív elemeivel teli, nyomorúságos és büszke valóságán.[4]

2.

Az utóbb történelmi szereplővé lett Rajk László életrajza saját történetének elbeszélésén, a mozgalom általi kritikai rekonstrukcióján alapult, de mégis: minden ebből adódó kisajátított, felnagyított, vagy épp elhallgatott mozzanat, esemény ellenére, letartóztatásáig, *mégis az ő élete volt*. Mindez nem jelenti azt, hogy élete elbeszélésének miléntje, mindig a saját autonóm döntése lett volna – ellenben a léptékváltások sorának megfelelően egyre inkább a politikai közösségének akarata is érvényesült abban, segítséget pedig semmi más nem jelenthetett, mint ugyanaz a részesedés a hatalomból, ami a különböző, korábbi évtizedekben történt eseményeket visszamenőleg egyre fontosabbá tette a Párt számára. A folyamatosan újra és újra íratott életrajz vagy visszaemlékezés, a politikai kérdéssé vált naplók sora: sokat vitatott, ismert tünete volt a sztálinizmus politikai univerzumának.[5]

---

kat újabb, enyhébbnek tűnő, ám szintén lehetetlen fikciókra cserélték le, minthogy azonban a vádlottak már három éve mind holtak voltak, ezért a bűnvádi eljárást megszüntették. Rajk, Pálffy, Szalai, Szőnyi 1956. október 6-i újratemetését követően a hét magasrangú tisztet katonai tiszteletadással, ám a nyilvánosság kizárásával, a Farkasréten temették el.

[4] Ami a Szovjetunió példáját illette, az több szempontból is kötelező volt, és ugyanakkor annak lényege a magyar viszonyok között, egy formálisan sikeres, valójában felületesen értett kulturális transzfernek felelt meg, amelyből hiányoztak a leninizmus romlásának évei, a sztálinizmus évtizedeinek mentális, morális tapasztalatai, és ugyanúgy a németek ellen vívott nagy honvédő háború, majd a sztálingrádi csata kohéziója. Azok a személyes létet, a fenyegetésekkel teli mindennapi életet érintő tudások, elnyomások, hitek, remények és reményvesztettségek, amelyeket az elmúlt, mintegy húsz évben világítottak át a nyugati egyetemi világokban élő történészek, egyszerűen hiányoztak a magyar társadalom fogalomkészletéből és tapasztalatvilágából egyaránt.

[5] Vö. Jochen Hellbeck: *Fashioning the Stalinist Soul: The Diary of Stepan Podlubnyi (1931–1939),* in Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1996, Neue Folge, Bd. 44, H. 3 (1996), 344–373; Igal Halfin: *From Darkness to Light*: *Class, Consciousness, and Salvation in Revolutionary Russia*. University of Pittsburgh Press, 1999; *The analysis of subjectivization practices in the early Stalinist society.* From the Editors, Ab Imperio 3/2002, 213–216; I. Gerasimov, S. Glebov, A. Kaplunovski, M. Mogilner, A. Semyonov. Ill. David L. Hoffmann: *Power, Discourse, and Subjectivity in the Soviet History,* in Ab Imperio 3/2002, 273–278; Jeremy Smith: *The Soviet State and the Individual,* in Ab Imperio 3/2002, 279–284; Jochen Hellbeck: *Revolution on my Mind: Writing a Diary under Stalin*, Harvard University Press, 2006; Igal Halfin: *Red Autobiographies: Initiating the Bolshevik Self*, University of Washington Press, 2011. Uő: *Terror in my Soul: Communist autobiographies on Trial*, Harvard University Press, 2003.
Az Ab Imperio orosz szerkesztőinek 2002-ben megjelent álláspontja s az azzal kapcsolatban lehozott írások felvetették az újra és újra felmerülő rég ismert kérdéseket. Az *Under Western Eyes,* a kortárs nyugati szerzők angolul, németül megjelenő írásai részben a Szovjetunió

A tények által meghatározott s azok értelmezéséből létrejött társadalmi valóságból kérlelhetetlenül zárt és fegyelmező eszközökkel ellátott ideológiai konstrukció lett, s a Párt uralma kiterjedt egyes, fontos tagjainak folyamatosan megújuló, agyoncenzúrázott múltjára, ugyanakkor szó sem lehetett a lehetséges világokról, s végképp nem azok eltérő fikcionalizmusáról. *A Párttörténet volt a történelem maga: a szükségszerűség kiterjedt minden térre és minden időpillanatra, semmi sem történhetett volna másképp, mint ahogy megtörtént*. Különös, a fikcionalizmus filozófiai megközelítése felől nézvést nehezen követhető átváltozásnak vagyunk a tanúi. Az *egyetlen* társadalmi-politikai valóság tehát a filozófiai kérdésből államosított fogalommá, a Párt által jóváhagyott, mindenki számára elérhető és kötelező képzeletté, tehát a legitim fantázia világává lett imaginárius tér egyben fiktívvé tette az abban szereplő vádlottak munkásságát és életét. A letartóztatás után véget ért a saját élete, s az nem volt más, mint a fenti értelemben fiktívvé lett tulajdonneve. Azaz a 'koncepciós per' nem egyszerűen, úgymond 'jellempróba' volt, vagy épp taktikai küzdelem, hanem egy addig ismeretlen terepen és elképzelhetetlen nyilvánosságban való kényszerű megjelenés. Semmi okunk nincsen arra, hogy egyetlen pillanatra is úgy véljük, a Rajkot együtt kihallgató Kádár János és Farkas Mihály, majd utánuk Péter Gábor bármiféle tényre tekintettel lettek volna, az ő számukra Rajk nem volt semmi más – az MDP téves, illúziónak bizonyuló politikai elképzelései szerint –, mint az ország lakossága, illetve a Párt tagjai számára valóságként ható narratíva hitelességéhez hozzájáruló hamis tanú. Azaz épp úgy, mint a Trompe l'Oeil festészet ötszáz éves történetében, az illúzió és megtévesztés elhatárolhatatlanok, megkülönböztethetetlenek voltak.[6] Rajk pontosan tudta, hogy kivel találkozott, s kivel nem, hol és mikor, nyilván emlékezett arra is, hogy soha nem járt a paksi csőszkunyhóban, s nem találkozott, találkozhatott ott Ranković jugoszláv belügyminiszterrel, akit Pálffy György határőrparancsnok soha nem juttatott át a határon. Erről beszélni, ezt jóváhagyni vagy tagadni valójában kockadobás kérdése volt, lévén az a vád által kreált gyatra fikció volt, a valóság giccses látszata, nevetséges változata: kellően romantikus és az árulás normáinak megfelelő jelenet, amely a tömegek számára még akár hiteles is lehetett. Mindaz, amit magyarul 'koncepciós pereknek' hívunk, Lenin idején még показательный процесс – demonstrációs eljárás – volt, amit utóbb a sztálinizmus idején kirakatpereknek hívtak, melyek társadalmi, történeti, politikai szerepe hosszú évtizedek alatt jóval bonyolultabb volt, mint mindaz, ami Magyarországon történt. A Szovjetunió egészében, *tehát vidéken is zajló kirakatperek egyre eltervezettebb, és egyre pontosabban végrehajtott rituális rendezvények voltak, amelyek a tömegek képzeletét, identitását voltak hivatottak valósnak tűnő, kézzelfogható, személyes élménnyé 'lefordítani'*. Azok a Párttal való azonosulás szertartásai, tehát valós célokat követő politikai hazugságok, reális eszközök voltak. „Mi, akik már valamicskét belelátunk a bírósági gyakorlatunkba, tisztában vagyunk vele, hogy ezek a nyilvános perek csak felszíni vakondtúrások, a főjáratokat a felszín alatt ássák."[7]

történetének fontos részei, de ugyanakkor, részben orosz szemmel nézvést, a kritikai értelmezés tárgyai is voltak egyben.

[6] *Five Centuries of Trompe l'Oeil Painting Deceptions and Illusions*, Sybille Ebert-Schifferer, with Essays by, Sybille Ebert-Schifferer, Wolf Singer, Paul Staiti, Alberto Veca, Arthur K. Wheelock, Jr. National Gallery of Art, Washington, 13 October 2002 – 2 March 2003.

[7] Szolzsenyicin: *Gulag szigetvilág*, 1. kötet, Európa Kiadó, 1993. fordította Soproni András, 65; Michael Ellmann: *The Soviet 1937–1938 Show Trials Revisited,* Europa Asia Studies, Vol. 55. No. 8. 2003, 1305–1321.

A 'koncepciós perekből', tehát a magyar változatból mindössze a komoly politikai haszonnal kecsegtető, hosszabb távon érvényes koncepció hiányzott. Azok valóban nem voltak mások, mint a szovjet példa üres másolatai, ha tetszik, hamisítványok, *tehát a politikai fikcionalizmus igen korai példái, amelyek valójában nem voltak alkalmasak egy mentális fordulatnak, közös élménynek, a nép, a munkásosztály által jóváhagyott döntés illúziójának a felkeltésére.* Azaz Rajk László bonyolult, valóban a kommunista mozgalommal azonosult élete egy reális és funkcionális politikai hazugságok, taktikai tények és stratégiai elhallgatások nélküli üres és ügyetlen, saját céljai elérésére is képtelen értelmetlen 'eljárásban' ért véget. Vagyis Rajk, Pálffy, Szalai, Szőnyi *a fikcionalizmus látszateseményének áldozatai voltak.* A kivégzésük jóvátehetetlen ténye valóban dráma, de nem úgy, s nem azért, amiért azt 'a Rajk-per' magyar verőlegényei vagy a végül kényszerűen idehívott, szovjet modell magyar terepen fellépő orosz 'szakértői' vélték. A Rajk-per, a tábornokok pere, végül a Nagy Imre-per okkal volt leírható a Nádas Péter által a *Világló részletek*ben használt nyelven. Kádár valóban fel- és kihasználta a Vági István által 1925-ben alapított *Magyarországi Szocialista Munkáspárt* nevét, s egy pillanatra sem zavarta, hogy a Szovjetunióba emigrált Vágit 1938-ban kémkedés vádjával tartóztatták le és végezték ki, majd 1955-ben rehabilitálták. „Új pártja neveként Kádár pártja nem véletlenül vette fel Vági István pártjának nevét. Moszkva hegemonikus törekvését szolgálva megőrizni az önállóság látszatát, ez a szándék ténylegesen összekötötte őket. A zömök, eszes, bikaerős, és anyám szerint minden ízében becsületes nagykőrösi ácsmester, Vági István naivan szolgálta ezt a programot, Kádár János harminc év múltán, már Rajk László gyakorló gyilkosaként szolgálta, és ennek a tudatos szolgálatnak a jegyében gyilkoltatta meg Nagy Imrét."[8] Nem véletlen, hogy a Rajk-per kulturális utóéletét Bacsó Péter a Kádár-tabura épülő, tehát kivételesen radikális cenzúrától meghatározott, épp oly szégyenletes, mint sikeres kultuszfilmje jelentette.[9]

---

[8] Nádas Péter: *Világló részletek, emléklapok egy elbeszélő életéből* I., Jelenkor, Budapest, 2017, 525.

[9] „*A tanú* egyik politikai stratégiai célja az volt, hogy Kádárt egyszerűen kivágják a Rajk-perről szól képekből, illetve abból a filmből is, amelyet Rajk, Pálffy, Szőnyi, Szalai kivégzése közben vettek fel, s amelynek eltüntetéséről az MSZMP első titkára személyesen gondoskodott. Kádárt a Nagy Imre-perből – a vádlott viselkedése, azaz a vádhatósággal való együttműködés felmondása miatt – kivenni lehetetlen volt, de a forradalomból ellenforradalmat alkotó átrendezés elkerülhetetlensége is arra vezetett, hogy Kádár Rákosi áldozata volt, s a Rajk-perhez nem volt semmi köze. Ez az értelmezési keret szabta meg a film szereplőinek viselkedését: Pelikánnak Virág Árpáddal volt dolga, aki egyrészt a (titkos)rendőrség uraként, másrészt a Dániel Zoltán ellen folytatott per gyártásvezetőjeként szerepelt, bizonyos Bástya elvtárs mellett. Virág szerepe döntően Péter Gáborra épült, s bizonyos mértékben mondén mókának tűnt, hogy Aczél Györgyre is mintha hasonlítana. Bástya elvtárs Farkas Mihályt alakította, s több politikai szereplőnek, nagyhatalmú pártvezetőnek, akár Rákosi Mátyásnak a vásznon gyakorlatilag nem volt nyoma, Kádár János egyszerűen nem létezett ebben a filmben. (...) *És a halálos ítélet sem. A tanú* nem egyszerűen népszerű film, hanem egyedülállóan hatásos kultikus alkotás, amely számos szinten, retorikai alakzatokban, szólásokban, egy hetilap címében, felejthetetlen színészi alakításokra való folyamatos utalásokban, mélyen beépült az 1989 utáni Magyarország kulturális tereibe is, és hosszú évtizedekkel később is folyamatosan jelen van abban. *A komédiává, hiteltelen, értelmetlen kabarévá változtatott, ugyanakkor vitatható karaktereket teremtő színészi alakítások révén ma is valamiféle érvényesség látszatát keltő film valójában a legbonyolultabb, legtöbb megválaszolhatatlan és választ követelő kérdést felvető, feltevő politikai per elfelejtésének, illetve traumatikus hatásának eltüntetésében játssza a főszerepet.*

Azt, hogy a Rajk Lászlóról milyen iratok, dokumentumok maradjanak fenn, illetve melyek kerüljenek megsemmisítésre, arra a Belügyminisztérium II/11. osztálya tett javaslatot 1959. október 23-án. „A feldolgozatlan zárt anyagok átvizsgálása során előkerültek a Rajk ügyben keletkezett alábbi anyagok:

N é v.	A n y a g.	L a p s z á m.
Rajk László	Jelentések másodpéldánya. Betekintést Kérő szolgálati jegyek, munkatervek. A Rajk ügyben szereplő meghalt személyek kisérőlapja. Levelek, kérvények, beszédek, idegennyelvű irat.	kb. 500.

Javaslom a felsorolt anyagok megsemmisítését, miután 1959. augusztus 17–18.-án a Rajk ügyet is megsemmisítettük.
Sántha Józsefné. r. őrgy. csoportvezető. A megsemmisítést jóváhagyta: Ács Ferenc r. ezredes osztályvezető."[10]

S valóban, a megsemmisítés munkájának egy részét még aznap végrehajtották. A V-1500-as (*ez a Rajk-ügyet jelentette*) felülvizsgálata során keletkezett perújrafelvételi dossziékból kiemelt, a koncepciót megismétlő feljegyzések, fotómásolatok kerültek sorra. Rajkkal, Pálffyval, Szőnyivel, Szalaival, Korondi Bélával összefüggő bírósági anyagok, 1949-es életrajzok és vallomások, tanúkihallgatási, gyanúsított, szembesítési jegyzőkönyvek, filmszalagok kerültek megsemmisítésre. Bírósági, internálási rehabilitáció alapján, felülvizsgálat során 97 személy dossziéit törölték, azaz semmisítették meg. Ugyanakkor az emigrációval, illetve két háború közti eseményekkel összefüggő dokumentumokat részben ők maguk őrizték tovább, részben átadták azokat a II/3. és II/2. osztálynak. A Munkásmozgalmi Intézetnek küldték át Rajk ugyancsak háború előtti tevékenységével kapcsolatos dokumentumokat: azokat, amelyek nem teljes fikciókon, hanem egykori aktákon, leveleken alapultak, azaz nem sok közük volt az 1949-es *ideológiai* fikciókhoz, arra viszont alkalmasak lehettek, hogy adandó alkalommal Rajk munkásmozgalommal kapcsolatos múltját, s annak hitelességét kikezdjék. Miután a különböző osztályok átnézték a dossziékat, Rajk Lászlóval kapcsolatosan 3813[11] oldalt semmisítettek meg, amint Pálffy György, Szőnyi Tibor, Szalai András, Justus Pál, Szebenyi Endre, Cséby Lajos számos dossziéját is megsemmisítették. S volt

Pelikán, Bástya, Virág odaállnak az igazi halottak emléke elé, valójában nem pusztán a Rákosi-korszakot takarják ki, ellenben Kádár János bűntelenségének, pontosabban büntethetetlenségének mítoszát megteremtve, aktívan hozzájárultak az 1990 utáni Magyarország valóság és képzelet, történelem és jelen közti alapvető kulturális szerződéseinek értelmezhetetlenségéhez, a demokratikus többpártrendszer tapasztalatán ugyanolyan komikussá, üressé válásához."
(A fenti pár mondat az MTA 2021 októberében, a Kádár-korról szóló konferenciáján elhangzott előadásom két részlete.)

[10] A Belügyminisztérium II/11. osztályáról származó, szigorúan titkos iratok a Történeti Hivatal dokumentumai. Idézett másolataikat az OSA Archívum, 1-5/35/ Box.4.-es irattartóban olvastam.

[11] Rainer M. János hívta fel a figyelmem a megsemmisített iratok mennyiségének kérdésére. A 3813 oldalt nem tartja különösen soknak egy olyan léptékű per esetében, mint a Rajk-per volt.

még valami. 1960. december 12-én Ács Ferenc ezredes osztályvezető arról számolt be felettesének, Galambos József ezredes, főosztályvezetőnek, hogy a HM Politikai Csoportfőnökség Film és Kulturális Anyagraktárában 780 doboz filmet néztek át, amelyből kiválasztották a koncepciós perekről készült filmeket, és azokat átvitték a II/11. osztályra. Az átnézett és kiválasztott filmek 118 dobozban vannak tárolva. Ezek között a Pálffy György és társai perét magába foglaló, *Vesszenek az árulók* volt teljes, s azt a két tekercset mellékelte is. Nem tudott dönteni, hogy megsemmisítse-e, vagy adják át zárt anyagként az MSZMP Párttörténeti Intézetének. 116 dobozban ennek a filmnek a részletei vannak, melyeket Ács megsemmisítésre javasolt. 1961 januárjában felmerült, hogy a Rajk-perről is készülhetett film. A Munkásmozgalmi Intézetben nem tudtak arról. A HM Politikai Csoportfőnökség helyettes vezetője, Kutika Károly 1961. január 28-án Ács Ferenc ezredesnek írott levelében állította, hogy Rajk, valamint társai peréről készült filmek nincsenek a birtokukban. Nem tudtak semmiről sem a Budapest Filmstúdióban, sem a Filmtudományi Intézetben, sem a BM tanulmányi osztályán. Arról, hogy készült-e a Rajk-perről is film, s annak mi lett a sorsa, arról – legjobb tudomásom szerint, mindössze – Kádár János egy levele tanúskodik. „288/f/ 2.ő.e. Szigorúan bizalmas. Tisztelt Kaszás elvtárs! Csatolva van egy iratköteg, mely a »*Vesszenek az árulók*« című filmnek jegyzőkönyvi átadásáról szól, a HM részéről a BM-nek. Ennek átadásával egy időben Marosán elvtárs közölte velem, hogy a BM birtokában van egy másik, hasonló jellegű film a Rajk-perről. Mivel mindkét film koncepciós perekről szól, úgy gondolom, meg kell őket semmisíteni. Kérem, várja meg, amíg, Marosán és Biszku elvtárs is itthon lesz és akkor tegyenek megfelelő javaslatot a titkárságnak. 1961. január 2. Elvtársi üdvözlettel, Kádár János." Ehhez képest január végén sem a HM, sem a BM magasrangú, bizalmas munkát végző tisztjei semmit sem tudtak a Rajk-per során forgatott film sorsáról.[12]

---

[12] Ennek a filmnek a létéről elég bonyolultan írt Máriássy Judit. Az 1989. júniusi Filmvilágban közölt szövege címe: *Mitől hal meg a filmrendező?* S felette*: Befejezetlenül maradt visszaemlékezés Máriássy Félixre*. Máriássy Judit egyrészt az állítja, hogy: „(A Rajk-per után voltunk már, mely mindkettőnket megviselt, melyet végig hallgattunk rádión, s melyet – noha nem hittük el a vallomások részleteit – döbbenten tudomásul vettünk, azzal magyaráztunk magunknak, hogy ha nem is igaz minden részlet, mindenki okot adott egy botlással, gyengeséggel, hogy az ellenség kihasználja őt.)" Rajkot, Szőnyit, Szalait október 15-én, Pálffyt, Korondit, Németh Dezsőt október 24-án végezték ki, azaz a Máriássy Félix által forgatott film nem volt azonos a Rajk-perről forgatottal – amiről, ha nem tévedek, semmit sem tudunk. Rainer M. János szerint a filmet a Magyar Filmhíradó készíthette, utólagos sorsáról viszont valóban nincs tudomásunk.
Ugyanakkor, mint Máriássy Judit írja, férje utólag mondta a következőket. „A katonapolitikai osztály a katonai bíróságra vitte őt és az operatőrt. Itt egy forgatókönyvet tettek elébük, mely Pálffy György és társainak *másnapi* tárgyalásáról készült. Már sápadtan jött vissza, de még azt hitte, a forgatókönyv holmi hipotézis. Kiderült: nem az volt. Szó szerint egyezett minden. A hallgatóság: a későbbi katonai perek vádlottjai. Örök közt érkeztek, de egyenruhában, borotváltan, „szabadon" ültek a padokban. A bíró kérdezett, Pálffy fölényesen, néha mosolyogva mondta az előre leírt válaszokat. Egy ízben a bíró „ugrott" egyet. Pálffy György ekkor felhívta a figyelmét, hogy ez még csak a következő kérdés, előbb önnek azt kell kérdeznie tőlem, hogy… És a bíró javított. A filmrendező akkor elszédült, ezt a katonapolitikai osztályon dolgozó tiszt is észrevette, aki mellette állt. Rosszalló megjegyzést tett, mondván, akkor mi lesz holnap, a kivégzésen? A filmrendező azt dadogta, hogy ő többé nem jön. Napokig ki se mozdult otthonról, várta, hogy letartóztatják. Nem jöttek érte. A kivégzést meg-

Amúgy a BM munkatársai találtak 270 hanglemezt és 1 db magnószalagot. A Pálffy-perről szóló film egy példányát 1961. január 27-án égették el a BM József Attila utcai épületének kazánházában. 1961 áprilisában a Magyar Rádióból elhozott „Rajk László és társai" tárgyalási anyagát semmisítették meg, összesen 540 oldalt (OSA archívum 1-5/35. Boksz. 4.). Hogy mi lett a Kádár által írott levélben kifejezett óhajáról, arról nincsenek pontos adatok, megbízható források.

Összefoglalva: Úgy tűnik, hogy a Biszku Béla vezette BM számára – Kádár Jánostól nyilván nem függetlenül – elsőrendű prioritás volt a Rajk-per, tehát a hiteles, autentikus élet után fiktívvé tett szereplő jelenléte, élete és halála. Rajk, a történelmi szereplő különösen komoly kihívás volt Kádár számára. Ott volt a nagy családja, ott volt Rajk Endre, a nyilas államtitkár testvére, akinek a Rajk-per alatt, már Németországban írott szövege igen zavarba ejtő, végre is egy nyilas közszereplő hiteles forrásként való olvasása nem épp magától értetődő és nem könnyű feladat. S ugyanakkor ott van Fejtő, az Esprit hasábjain napvilágot látott tanulmánya, 1949-ben.[13] A két szöveg összevetése előbb-utóbb elkerülhetetlennek is tűnhet.[14]

úszta." Filmvilág, 1989. június. *Mitől hal meg a filmrendező. Befejezetlenül maradt visszaemlékezés Máriássy Félixre.*

[13] L' affaire Rajk *est une affaire Dreyfus internationale* par Francois Fejtő, Esprit, 1949 novembre, Nouvelle Serie, No. 161. 690–751. „Hát igen, a hazugság, a fikció, a mítosz, a szocializmus morális alapjával, a szocialista élet szükségletével ellentétes. Az igazság az a levegő, amely nélkül ez az alap nem létezhet. És pontosan azért, mert meggyőződésem, hogy a világnak ugyanannyira szüksége van a szocializmusra, mint a szocializmusnak az igazságra ahhoz, hogy ujjászülessen, mert nem vagyok hajlandó nem védeni azt, ami szerintem igazság." (751.) Itt köszönöm meg a Fejtő Ferenccel utolsó interjúkat készítő Földes Anitának, hogy a magyar fordítást a rendelkezésemre bocsájtotta.

[14] Rajk Endre gépiratát a Bevezetés szerint 1949 november havában fejezte be. Előre kell bocsájtanom, hogy nem lévén sem történész, sem filológus, a Rajk kéziratának tárgyilagos elemzésére nem vállalkozhattam. Amint annak a megítélésére sem, hogy azt érdemes, lehetséges-e kiadni, s milyen kontextusban, milyen kiadásban. Úgy vélem, az csak egy igen szigorú kritikai lábjegyzetapparátussal együtt, történeti dokumentumként lehetséges. Rajk Endre tíz évvel volt idősebb Rajk Lászlónál, akivel bonyolult, politikai vitáik sorozatával teli, ugyanakkor megszakadt testvéri viszonyuk a kellő pillanatokban, helyzetekben nyilván befolyásolta mindkettejük viselkedését. Rajk Endre, annak ellenére, hogy 1944 decemberében már nyolc éve nem beszélt az öccsével, Lászlóval, nem hagyta magára. Bonyolult helyzet volt, hiszen a nagy család is nyomást gyakorolt az akkor igen befolyásos Rajk Endrére. Ugyanakkor mind ő, mind a börtönben lévő László ragaszkodott az elveihez. Végül Rajk Endre talált egy megoldást, s így ő Nyugat felé ment, öccse ellenben hazatérhetett a már felszabadult Budapestre. A részletekről lásd. Duncan Shiels: *A Rajk fivérek,* Vince Kiadó, Budapest, 2007, 97–99. Úgy vélem, hogy a két szöveg „összeolvasása" olyan feladat, amely messze meghaladja ennek az írásnak a lehetőségeit, részben terjedelmi, részben szakmai okoknál fogva. Ugyanakkor mégis az a helyzet, hogy a Rajk-pernek van egy olyan, eddig csak Fejtő oldaláról ismerhető, a másik oldalról ismertté tehető értelmezési kerete, amely sokat jelenthet azoknak a nemzedékeknek a számára, akiknek az 1944–1949-ben történtek a messzi történelem részei, fejezetei.

3.
Rajk László – (Kovács István, György István)

> „De jóval később, amikor már nem laktam együtt anyámmal, egyszer azt mondta, hogy nagyon jól tettem, hogy nem engedtem el a nagynénémet. Jó, hogy továbbra is anyunak szólítottam, mert ez valahogy összetartotta a családot. És apunak szólítottam a nagybátyámat."[15]

Az apa élete végén érthette meg, hogy miért és miként történt meg saját nevének, a per előtti élettörténetének hirtelen és megakadályozhatatlan kiürülése. *A politikai fikcionalizmus e korai perében halála a neve addigi jelentésének elvesztésével járt együtt*. (Másképp: a tulajdonnév, amellyel azonos volt, már nem volt többé merev jelölő.)[16] A fia, mint az alábbi szövegben áll, 1949. május 11-én került a Lóczy utcai csecsemőotthonba. Dr. Pikler Emmy (sic!) *A szocializmusban nincsen árva gyerek,* Egészségügyi Könyvkiadó, 1950 című könyvében Rajk László fia, Ko. István néven szerepel. Születése és az otthonba kerülése időpontját egyaránt meghamisították. Az elsőt 1949. február 11-re változtatták meg, érkezése dátumaként a feni kötetben is az 1949. május 11-e szerepel.[17] A kötetben szereplő felvételeket szeptemberben, amint az összes többit is, Reismann Mariann készítette. A fiú a Ko., azaz Kovács István nevet kapta, amellyel eltérő években, más módokon, de élete végéig együtt élt. Ekkor még és már épp *két neve volt*, de ez csak egy része mindannak, ami utóbb, még mindig gyerekkorában történt, s amitől a felnőtt élete alapvető bizonytalanságokkal volt tele, melyekre soha nem volt panasszal, de figyelemmel igen.

Minthogy Rajk Júlia ugyancsak börtönben volt, ezért Budapest XIII. kerület Tanácsa Végrehajtóbizottsága II. Igazgatási osztálya 1951. június 29-én Véghatározatot hozott kiskorú Rajk László ügyében, melyben úgy döntöttek, hogy a Rajk László és Földi Júlia házasságából 1949. január 26-án született Rajk László részére özv. Földi Istvánné sz. Szabó Máriát, XIII. Bulcsu utca 23/a alatti lakos anyai nagyanyát rendelik ki gyámul. „Egyúttal a kiskorú örökbefogadási ügyében az 1951. évi július hó 6 napjának délelőtti 10 órájára tárgyalást tűz ki és arra György Lajost és György Lajosnét és özv. Földi Istvánné gyámot a végrehajtó bizottság elé / XIII. Béke tér 1. fsz 13. / megidézi. Budapest, 1951. junius 29." dr. Szávoszt Tamás gyámügy előadó. Szávoszt Tamás neve szerepel Budapest Hivatali Útmutatója 1943–1947-es kötetében: árvaszéki tanácsjegyzőként dolgozott. Szávoszt 1937–1938-ban árvaszéki fogalmazó gyakornok-

---

[15] Rajk László: *A tér tágassága, (életútinterjú),* Magvető, Budapest, 2019. 32.

[16] „Előadásaim során azt az intuitív tézist fogom védelmezni, hogy a *nevek* merev jelölők." Saul Kripke: *Megnevezés és szükségszerűség: első előadás,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007, 31. Ugyanakkor Kripke állításának finoman megfogalmazott kritikájával is szolgál, nem beszélve a képzeletbeli (irodalmi) nevek kérdéséről, létük jelentéséről, állításaik értelmezhetőségéről, s arról, hogy lehetséges-e az igazsághoz való viszonyuk egyértelműsége.

[17] Ez a dátum mindössze a fiktív Kovács István létének igazolásához nyújthatott némi „segítséget". A valóságban az történt, hogy a Budapest Fővárosa Anya és Kisdedvédelmi Intézetének igazgatója, dr. Surányi Gyula egyetemi magántanár Kovács Istvánt (mellette kézírással, Rajk Lászlót) rendkívül sürgős felvétellel beutalta a Lóczy utcai átmeneti otthonba 1949. június 11-étől, s távozásának időpontját 1951. június 9-ben határozta meg. A dokumentum dátuma június 16-a volt, s azt Surányi Gyula saját és az Anya és Kisdedóvó pecsétje hitelesítette. Surányi beutalóján nem szerepelt sem a gyermek születésének időpontja, sem a szülő vagy gondozó neve, foglalkozása, lakhelye. Azaz semmiféle adat.

ként dolgozott, azaz vélhetően kívül esett a megyőződéses kommunista hivatalnokok körén. Augusztus 11-én hozott véghatározatában Györk Lajos Tamást és feleségét, született Földi Margitot nevezték ki örökbefogadónak, Földi Istvánné volt az örökbeadó. Ekkor változtatták meg a családnevét Rajkról Györkre. Ez volt az állapot 1954-ig, amikor, július 16-án Györk Lászlóné (sic!) született Földi Júlia, tehát az édesanyja lett a XIII. kerületi Tanács v.b. gyámhatóság által kirendelt eseti gondnok (sic!). Az 1951-es örökbefogadási szerződést közös akarattal bontották fel, ugyanakkor a kiskorú továbbra is az örökbefogadás folytán nyert „Györk" családnevet jogosult és így köteles viselni. A gyámhatóság engedélyezte az örökbefogadás felmondását.

„A kiskorú Györk István családnevének viselését a gyámhatóság azért engedélyezte, mert kétségkívül a kiskorú érdekében áll, hogy korábbi családnevét ne nyerje vissza." (Kiemelés tőlem – Gy. P.)

A véghatározatot ugyancsak Szávoszt Tamás hozta. Amúgy „Ezt az örökbefogadást felbontó szerződést a végrehajtóbizottság kiskorú Györk István / utóneve a BM. 5151-21/3/1951. sz rendeletével Lászlóról Istvánra változott / nevében gyámhatóságilag jóváhagyja." Dr. Szávoszt gyámügyi előadó. Azaz 1951-től a Rajk László mellett a Kovács István név is megszűnt, s a Györk István volt érvényes 1954. július 17-én is.

Nehéz, pontosabban, úgy vélem, lehetetlennek tűnik eldöntenünk, hogy ki, milyen motivációk alapján egyezett bele a tulajdonnév s az István keresztnév további használatába. A Györk István névből a kisgyermek Rajk Lászlónak a keresztnév már ismerősnek tűnhetett, megszokottnak, míg a Györk vezetéknév pedig a *családhoz tartozását is jelenthette, pontosabban jelentette is.* Ami a névcserék abszurditását jelentette, az az 1954. július 13-án és 15-én, *két nap különbséggel* kiállított halotti anyakönyvi kivonatokból olvasható ki, valóban gondolkozásra okot adóan. 13-án, a 2269/1949.-es folyószám alatt a halott neve: Rajk László volt, aki 40 éves korában, Budapest városában halálozott el, 1949. év október 15. napján. S mellékesen vagy sem, de ez tényleg így történt. Szülei, mint az a halotti anyakönyvi kivonatban áll: Rajk József, és Mészáros Vilma, házastársa pedig Földi Julianna volt. A dokumentumot Braun Gabriella anyakönyvvezető-helyettes hitelesítette. Két nappal később, ugyanazon folyószám alatt, a halottat már Györk Lászlónak hívták, s ugyanúgy, mint két nappal korábban, most is mindössze az életkora szerepelt, ugyanúgy 40 éves volt. S ugyanakkor is halt meg. A szülők azonos neve elé odakerült a néhai jelző. Illetve a dokumentumon egy ugyancsak Braun Gabriella által hitelesített szöveg is szerepel. „A halott családi neve: Györk, foglalkozása: tanár, szülei neve elé pótlólag feljegyeztetik a néhai szó. Majd még az is: »Bizonyítom, hogy ezen utólagos kiigazítás az anyakönyvvel szószerint megegyezik.«"

Majd elmúlt több mint egy év, s 1955. október 3-án Somos Károlyné r. szds: osztályvezető helyettes egy *Magyar Belügyminiszter* R-953-166/1/1955. fejléces papíron az alábbiakat írta a *Névváltoztatási okirat* alá. Györk László, Székelyudvarhely községben, 1909. évben született, Budapest XIII kerület, Bulcsu u. 23.a II/b alatti lakos kérésére *(sic!)* családi nevét »Rajkra« változtatom át. E névváltoztatás hatálya kiterjed 1949. évben született István nevű gyermekére is, akinek utóneve egyben »Lászlóra« változott. Értesítem, hogy a névváltoztatás anyakönyvi feljegyzése felől intézkedtem."

S az 1955. okt. 5-én kiállított anyakönyvi kivonatban már Rajk László született 1949. január 26-án, s apját Rajk Lászlónak, anyját Földi Juliannának hívták.[18] A név-

[18] Lásd: Rajk László: *A tér tágassága*, 30.

változtatások, illetve jogi státuszok folyamatos átváltozásait végül 1956. október 6-a, Rajk László, Pálffy György, Szalai András és Szőnyi Tibor közös temetése zárta le, ahol Rajk László, a fiú egyszerre szembesülhetett a halál módjával, és azzal a hatalmas tömeggel, amely világossá tehette számára, hogy az apját ártatlanul végezték ki. S akkor még sejtelme sem lehetett arról, hogy a számára nehezen érthető hatalmas, mintegy százezres tömeg nem a kommunista párt belügyeinek halottait, hanem a nemzeti gyásznapon történő temetésen az egész ország áldozatait gyászolja.

Ami az 1955-ös névváltoztatási okiratot illeti, abból számos következtetés adódhat, így az egypártrendszer adminisztrációjának működése is. Piros László levele értelmezhetetlennek tűnik, ha a múló időt egyirányú utcának tekinti valaki, s persze máris más a helyzet, ha másvalaki az eszkatologikus utópizmus híve, mely esetben soha nem késő megfordítani az Idő történetét, tehát az elmúlás visszafordíthatatlanságának evidenciáját. Amúgy elvben akár még igaza is lehetett volna abban, hogy ha Rajk még életben lett volna, valóban a saját nevét kérte volna vissza. De mindez semmi más nem volt, mint a kommunista politikai rend mindenhatóságának akaratlan paródiája, nevetséges komédiája annak, amit a Párt mindenekfelettvalóságának hívtak azok, akik közé – s ez tény – életében Rajk László is tartozott. Akármint is, akármiért, akármilyen megfontolás vezetett arra, hogy a fiú, Rajk László végül visszakapja az eredeti nevét, *ez a tulajdonnév* nem tekinthető a filozófia által behatárolt értelmezési tartomány részeként meghatározott merev jelölőnek, annak jelentése akkor is, ha nem is mindig ugyanolyan módon, ugyanolyan mértékben, befolyásolta egész életét, miközben radikálisan kritikus viszonyt alakított ki kommunista apja politikai tevékenységével szemben. S ez tette a helyzetet még bonyolultabbá. A fiú számára elfogadhatatlan volt apjának a magyar sztálinizmusban játszott szerepe, akkor is, ha ő az ÁVO-t a mindenkori Belügyminisztérium részeként, osztályaként, és a nem önálló Hivatalként, azaz ÁVH-ként tartotta kívánatosnak működtetni. Majd ott volt a per, az apja személye és sorsa, amely pusztán a gyermek saját élete első éveinek alakulásához, a nevek és az önazonosság közti bonyolult, soha nem harmonikus, mindig kérdésekhez vezető viszonyhoz vezetett. Az apja, Rajk és társai kivégzésében, vagy túlzás nélkül, meggyilkolásában fontos szerepet játszott Kádár János, s ugyancsak neki köszönhették azt, ami Snagovban történt velük is. 1956 egyszerre jelentette apja temetését, és az édesanyjával s annak ismerőseivel, elvtársaival való kényszeremigrációjukat. Tehát egy kivételes körülmények közti, különleges és különös közösségben, de mégiscsak börtönben eltöltött időszakot, ami tovább bonyolította a fennálló társadalmi rendhez, politikai kultúrához fűződő viszonyát. Ami 1956-ban s utána történt, az végképp megszabta anyja, Rajk Júlia Kádár-rendszerhez való viszonyát. S itt megint csak a nevek kérdése merül fel. A többi elítélt gyermekének nem kellett szembenéznie sem a teljes névazonossággal, sem azzal az ismertséggel, amelyet a Rajk név jelentett. Akármint is, ami történt vele, az mind elválaszthatatlan volt neve kivételezettségétől, ami egyetlen pillanatra sem jelentette a vele való harmóniát. Rajk a belügyminiszter, Rajk a koncepciós perben kivégzett apja története – ezt mind úgy kellett feldolgoznia, hogy képes legyen a *saját élete megteremtésére is*.[19]

[19] Eldönthetetlennek tűnik, hogy Szávoszt Tamás érve a Rajk név eltüntetésének egy létezhető politikai döntés része volt, vagy egy hosszú évek óta a gyámügyben dolgozó semleges hivatalnok álláspontja, egy ártatlan gyerek mellett, aki a Györk név használata esetén – talán – részesülhetett volna a mindennapi életben. Azaz vélhetnénk, hogy akármilyen megfonto-

Más volt a fiú Rajk helyzete 1989 előtt s után. Mindaddig, amíg a Kádár János vezette MSZMP jelentette az egypártrendszer uralmát, addig Rajk László *neve önmagában is kihívás, félreérthetetlen probléma volt.* S ugyan építész volt, de nem követte az építészmérnök szerepkörét, amelynek megfelelően tanárai egyszerűen az építészeti működés feltételének tekintették a politikai létállapotukat.

„Azt mondanám, hogy a hetvenes évek első felében, indirekt módon, a progreszszív avantgárd és a neoavantgárd orientáción és vonzalmaimon érzékeltem magát a rendszert."[20] Ugyanakkor, mint mondta, semmiféle igazodás nem volt számára elfogadható. „Ez két forrásból táplálkozott: egyrészt abból, ahogy a rezsim apámról, az ügyéről, és az emlékezetéről hazudott, ahogyan beállította őt, sőt megpróbálta kisajátítani."[21] Rajk pontosan tisztában volt azzal, amit Nádas kérlelhetetlen egyszerűséggel ír meg. Kádár egyike volt Rajk gyilkosainak, és döntő szerepe volt Nagy Imre legyilkolásában is. S ha az apja halála nem volt elég, akkor ott volt Snagov, ott volt 1956, azaz a szó komoly értelmében vett egzisztenciája alapjai mind túlmutattak a Kádár-rendszer konszolidációján. A kortárs művészet szubkultúráiban való intenzív részvétele kivételes lehetőséget kínált Rajk számára: nem kellett naponta pontosan fel- és bemérnie, hogy melyik intézmény, milyen közeg, melyik kollégája miképp vélekedik *apja,* tehát az egykori belügyminiszter tevékenységéről, s miként foglal állást a Rajk-perről, mint látja annak utóéletét. A demokratikus ellenzékben való részvétele volt ennek a kívülálló aktivizmusnak a legjobb közege, megfelelt politikai nézeteinek, ugyanakkor teljes szabadságot teremtett a kortárs művészetben való tevékenysége számára is.[22] Rajk apjával kapcsolatos 'stratégiájának', az ellenzékben való részvételének normáira jó példával szolgál egy könyv.

Rajk épp oly okosan, mint tisztességesen használta szamizdatot arra, hogy a szubkultúra nyilvánossága előtt számoljon el egyszerre a történelemmel és személyes történelmével. 1984-ben az ő tanácsára adta ki a Magyar Október Kiadó Szász Béla – Vincent Savarius: *Minden kényszer nélkül – Egy műper kórtörténete* I–II. című művet.

---

lások is vezették a hivatalnokot, az *talán* egy másként leélt élet lehetőségét 'ígérte' volna. Attól tarthatunk, hogy ez a lehetőség elméleti, és a valóságban nem működött volna. *Ebben az esetben az anya és fia közti kapcsolat vált volna lehetetlenné, azaz a Rajk név elvétele adandó alkalommal beláthatatlan és feldolgozhatatlan családi sérelmekkel járt volna, s az ugyancsak érintette volna a tulajdonnév jelentésének kérdését – ebben a filozófián túli, politikai kontextusban.*

[20] Rajk László: *A tér tágassága*, 105.

[21] Uo. 113–114.

[22] Rajkkal kapcsolatban Kis János zavarba ejtő álláspontot foglal el, a *Szabadságra ítélve, életrajzi beszélgetések* című, Kalligram Kiadónál 2021-ben megjelent fontos könyvében. (A beszélgetéseket Meszerics Tamás és Mink András folytatták.) „Valóban eszközként használta a nevét, ugyanakkor nemcsak eszköz volt a számára, hanem teher és feladat is... Az ellenzéket szerintem az a szenvedélye választtatta vele, hogy a Rajk László nevet rendbe tegye, és utólag valamiképpen az apja történetét is kiegyenesítse" (228). Anélkül, hogy jogot formálnék arra, hogy felülírjam Kis János véleményét, meg kell jegyezzem, hogy Rajk számos alkalommal írta le, és mondta el, hogy apja politikai nézeteivel és cselekedeteivel soha nem értett egyet, azokhoz soha nem volt köze, ellenben az az ember, ugyanakkor és ugyanott valóban az apja is volt, ha csak pár hónapra is, hiszen letartóztatásától kivégzéséig már nem láthatta fiát, aki anyja letartóztatását követően a Lóczy utcai csecsemőotthonban élt (lásd fent). A kivégzett apa iránt érzetteket tehát *soha nem keverte össze Rajk László sztálinista politikus tevékenységével,* annak történetét semmiképp sem kívánta utólag kiegyenesíteni, s erre nem használta sem a demokratikus ellenzéket, sem a Szabad Demokraták Szövetségét.

A borító Rajk László munkája. A könyv címlapján egy meztelen férfi látható, egyik oldalán izomrostjai, másikon a csontváza. Az absztrakt drámai meztelenség az arcon válik személyessé. A koponya egy anatómiai ábra, míg az izomrostokat egy nyitott szemű, kopasz férfi arcának árnyékai, ráncai váltják fel. Egy végtelenül szomorú, nyitott szemű emberi lény tekint a nézőre. *S az arc bal fele, egy felismerhető portré, amely az apját ábrázolja.*

Szász Béla könyve egyedülálló hitelességgel idézte fel a Rajk-per ÁVH-n való előkészítésének 'mindennapjait', Rajkkal való szembesítéseit, a fizikai és pszichológiai kínzások sorozatát. Ennek az esztétikai fordítása volt a címlap: akkor is, ma is félreérthetetlen pontossággal. Rajknak egyetlen szava, gesztusa, kézvonása nem volt, amely az idősebb Rajk László politikai álláspontjával akár beszélőviszonyt alakított volna ki. Mindössze annyit tett, hogy felidézte a fikcionalizmus perében fizikai gyötrelmeket elszenvedett *édesapja* alakját. A még épp, hogy élőt, és a már halott csontvázát. *Ezt jelentette élet és halál között létezni: hónapokon át.*

Szász könyve megjelent szamizdatban, azaz Rajk és társai tévedhetetlen pontossággal választották ki azt a szöveget, amelynek forrásértéke vitathatatlan volt, s amely félreérthetetlenné tette a saját, igencsak nehéz és 2019-ig pontosan követett szerepét. Talán nem felesleges egy hosszabb lábjegyzet erejéig felidézni Szász emigrációja körülményeinek nem túl ismert történetét, amelynek részletei rávilágítanak arra az összefüggésrendszerre, melyben a magyar kommunisták éltek s uralkodtak egy ország felett.[23] Ugyanakkor ez a történet is ott volt a háttérben, Rajk László és Szász Béla angliai találkozásakor.

---

[23] „1957-ben szabályos útlevéllel hagytam el az országot. Hogy mi késztetett erre a döntésre, és hogyan jutottam útlevélhez, leírtam *Pedro* című cikkemben, amely az Irodalmi Újság 1983/3-as számában jelent meg. 1956 decemberében egy este fiatal újságíró barátom keresett fel, nevezzük Jánosnak. Fölakasztotta a kabátját, de le sem ült, még állva belevágott a mondókájába. Cséby Lajos, a napokban megalakult milícia vezetője megtartotta első sajtóértekezletét. Nyilatkozatáról János egy szót sem ejtett, de az értekezlet után Cséby a terem egy sarkában még elbeszélgetett három újságíróval, köztük Jánossal, és mellesleg megjegyezte, hogy Losonczy Gézával együtt Szász Béla már október 6-án igyekezett Rajk László temetésén elmondott beszédével az ellenforradalmat kirobbantani. János tudta, hogy Cséby, aki most vezérőrnagyi egyenruhát viselt, az ÁVH börtönében zárkatársam volt. Talán ezzel az odavetett mondattal akart figyelmeztetni küszöbön álló letartóztatásomra, mert feltételezte, hogy János első dolga lesz közölni velem a hallottakat. »A legokosabb most eltűnni« – mondotta János és végre leült. (...) »Mit szándékozol tenni?« »Felelősségre vonom Csébyt« – válaszoltam habozás nélkül.

Másnap korán reggel fel is hívtam telefonon a lakásán. Köntörfalazás helyett menten szemére vetettem, hogy ha valami kifogása van ellenem, mért nem a szemembe mondja meg, miért idegeneknek, a hátam megett. Nem ezt vártam tőle, annál kevésbé, hiszen a börtönben az utolsó cigarettáját is megosztotta velem. »Te osztottad meg« – válaszolta Pedro (Cséby ezt a fedőnevet viselte a spanyol polgárháborúban), és hozzátette: beszélni akar velem, lehetőleg mielőbb. (...) (Cséby hivatalában) A beszélgetés lassan, tapogatózva kezdődött, hovatovább mégis szóba került, hogy a kommunista pártgyűléseken olyan felszólalások hangzottak el: vissza kell hozni Rákosit, [SZJ] a Rajk-per börtönéből kiszabadult és rehabilitált vádlottait újra felülvizsgálni, bíróság elé állítani, mert sokan közülük nyilván valóban imperialista ügynökök voltak, amit mi sem bizonyít világosabban, mint hogy csaknem valamennyien Nagy Imre oldalára álltak és részük volt az ellenforradalom előkészítésében, emellett következetesen rágalmazták az ÁVH-t, a szovjet és magyar kommunista vezetőket. »Nem kell ezt komolyan venni« – legyintett Cséby –, »itt alapvető változásoknak kell vég-

bemenniük.« Kétkedésem láttán csaknem haragosan vágta oda: »Ha nem lesz változás, megdöglenek.« Felindulása, de kivált a »megdöglenek« kifejezés elképesztett. »Ők« döglenek meg? Hát Cséby elkülöníti magát Kádártól, Münnichtől, az oroszoktól? Ha igen, miért vállalta megbízatását? Mert mint hivatásos forradalmár, akárcsak a zsoldos katonák, annak a szolgálatába áll, aki fölfogadja? És jelenleg nincs más elképzelhető munkaadó, csak a forradalmat letörő hatalom? Avagy oroszországi tapasztalatai ellenére, és bár a forradalom előtt rokonszenvvel figyelte a magyar kommunista vezetők ellen fellobbanó és mindinkább izmosodó, szervezetlen ellenállást, most mégis el tudja képzelni, hogy a munkások betiltása, vezetőiknek letartóztatása, a tömeges akasztások, az elnyomó gépezet fokozatos újjászervezése ellenére, megvalósulhatnak még ifjúkori szocialista álmai? Avagy önmaga számára csak azt a lehetőséget látja, hogy beletörődjék abba, ami történt, meg történni fog és így megmaradjon az uralkodó rétegben? Közben elaltatja majd kételyeit, igyekszik saját személyét távol tartani szennyes intrikáktól, cinikus gaztettektől, és így megnyugtatja lelkiismeretét: ő maga nem felelős az erkölcsi érzékét megcsúfoló cselekedetekért. Bizonnyal akadnak mások is, akik ilyen ambivalensen gondolkodnak. Némi tűnődés után válaszoltam. Az én meggyőződésem szerint is lesz változás. A bosszúállás időszakát nyilván enyhülés követi, hiszen sztrájkoló munkásokat, tétlen parasztokat, néma írókat, a csigaházba visszahúzódó lakosságot nem lehet kancsukával kormányozni, még kevésbé termelésre, munkára késztetni. Igen, de a behemót szomszéd árnyéka mindenkor ráborul majd az országra és különféle megalkuvásokra kényszeríti. Ami engem illet, ezeket a jövendőbeli elkerülhetetlen megalkuvásokat aligha leszek képes vállalni. A történtek után lehetetlenség számomra, hogy mást mondjak vagy írjak, mint amit gondolok, esetleg virágnyelvbe meneküljek, az utcán folyvást hátrapillogjak, nem követ-e valaki és – akár a forradalmat megelőző időkben – azzal a tudattal emeljem föl a telefonkagylót, hogy valahol hangszalagra veszik, amit mondok. (...) »Béla, ha te így gondolkodol, el kell hagynod ezt az országot.« »Ha ez lett volna a tervem, korábban kellett volna végrehajtanom. Most már késő. A határokat ismét lezárták, a foghíjas aknazárakat helyreállították...« »Nem is úgy gondolom, hogy egy gályában menekülj át a határon – vágott közbe Cséby – útlevelet fogsz kapni.« »Útlevelet?« – kérdeztem. – »Hát úgy ismertél meg engem Pedro, hogy ha külföldre mennék, befognám a számat?« »Ugyan – mosolygott hajdani zárkatársam –, mit mondhatsz te nekik, amit még nem tudnak?« Elgondolkozott, aztán hozzátette: »Te itt Magyarországon sokkal veszélyesebb vagy számunkra, mint Nyugaton.« Ahogy a »megdöglenek« szóval az imént még látszólag elhatárolta magát az uralomtól, a »számunkra« plurálisával azonosította magát vele. Fontolgattam ezt a kettősséget, meg azt is, vajon saját álláspontját közli-e velem, avagy megbízatásból lyukadt-e ki ajánlatára. Engem akar-e, régi börtönbarátságunkra emlékezve, megszabadítani az orosz hódoltság következményeitől vagy a rendszert a hozzám hasonlóktól. Jóideig egyikünk se szólt, majd Pedro törte meg a hallgatást. »A napokban beszélek Münnichhel és meg fogod kapni az útlevelet.« A háború idején évekig ettem az emigráció kenyerét. Tudtam, mi az, magyar tollforgatónak külföldön élni. Anyanyelvén csak szűk körhöz szólhat, ha magyarul könyvet ír, maga fedezheti a nyomdaköltséget, ha pedig történetesen lefordítják, szövege elsatnyul, elveszti ízét. De még nyomasztóbb, hogy nincs körötte az élő, változó társadalmi, nyelvi légkör, a talaj, amibe gyökereit elereszthetné. »Hát nem kell neked az útlevél?« – kérdezte Pedro szinte élesen. Amikor betegségem és a második orosz megrohanás után Budapest romos utcáit jártam, azt mondtam magamban: »Ebből az országból nem lehet elmenni.« De nem vagyok egyedül. Ráerőszakolhatom-e a hozzám tartozókra, főleg pedig tízéves fiamra a csatlósország kétszínű, hazug életét, csak azért, mert én külföldön partravetett csukának érezném magam? Határoztam. És amikor Pedro másodszor megkérdezte, kell-e nekem az útlevél, így válaszoltam: »Csak akkor kell, ha feleségem, fiam és elvált feleségem, aki nem is magyar nemzetiségű, szintén kap útlevelet.« »Azt hiszem, még ez is megoldható lesz – mondta Cséby kissé elgondolkozva. – Majd beszélek Münnichhel.« Ezután már csak néhány közömbös szót váltottunk, és azóta sohasem láttam Pedrót. (...) Elutazásunk előtt elküldtem Pedrónak Cervantes Don Quijotéját, amelynek fordítását nemrég dolgoztam át. Az ajánlásban mindkettőnket a búsképű lovaghoz hasonlítottam, aki ki akarta egyenesíteni a világ

1986-ban, a Yorkshire Television *Mikor látta apámat utoljára* címen dokumentumfilmet készített. Rajk László kereste fel Angliában Schöpflin Gyulát, Szász Bélát, találkozott a perről tudósító Peter Fryer angol kommunista újságíróval, a Daily Worker munkatársával. Utóbb, 1956-ban Fryer már távol állt egykori önmagától. Amikor ennyi év után a British Múzeumban szembesült annak fiával, akinek halálos ítéletéről pontosan, kérdések nélkül számolt be, már más ember volt. 1949-ben Fryer nem volt egyedül, számos nyugati kommunista hitte el, hogy a perben elítéltek tényleg bűnösök voltak. Amit tapasztalt, az utóbb őt is nagyon megviselte. Rajk a film budapesti jeleneteiben Vásárhelyi Miklóssal és Hegedűs Andrással beszélt, akik 1949-ben még nem kételkedtek a perbe fogottak bűnösségében. S felkereste a Lóczy utcai csecsemőotthont, ott állt az épület előtt, mögötte a Bauhaus villa, tömören, indulatmentesen, és kérlelhetetlen pontossággal mondta el, mint teltek az apja kivégzése utáni évek, mikor anyja is börtönben volt, s még mit sem tudott fiáról. S ugyanolyan türelmesen bemutatta az angol nézőknek az általuk készített szamizdatok egy részét Koestler *Nappali sötétség* és Orwell *1984* magyar fordítását, s Szász Béla *Minden kényszer nélkül* című ma is nélkülözhetetlen forrását.

A film végén Rajk László felkereste a Munkásmozgalmi Pantheont, pontosabban szülei ott lévő sírját. Mögötte Olcsai Kiss Zoltán szobra s a Pantheon falán a felirat: *A kommunizmusért, a népért éltek.* Mint ő maga ott is elmondta, s jól látta: apja azt a rendszert építette, amely utána végzett vele is. A film végén Rajk nagytotálban, a sírok között közeledik a vele szemben álló kamera felé. *Akkor és ott széjjelválaszthatatlan volt mindaz, amit ő soha nem tekintett egynek.* Az apját, akivel közös fényképét Reismann Marian készítette, akinek utóbb, a róla a Lóczyban készített fotográfiája alatt Ko. I. név áll. Reismann hallgatott erről, akkor is, amikor már különösebb veszély nélkül beszélhetett volna.

2010 után Rajk számos, egymással összefüggő hiányról készített digitális frottázsokat. Ezekből a képekből hiányoztak egyes elemek, amelyek a valóságban már régen nem voltak meg, vagy nem voltak hitelesek. Így járt el azzal a fényképpel is, amely anyját, apját s őt magát ábrázolta egy pólyában, melynek származási helyéről és történetéről Nádas Péter számolt be a *Világló részletek* második kötetében.[24] *S akármilyen kíméletlen volt: eltüntette, kivakarta magát a képről. Nem láthatatlan, hanem felismerhetetlen lett.* Pontosan felmérte, hogy miként lehet a *tapasztalható hiánnyal* érzékeltetni, hogy mit is jelentett a nevekkel való sötét bánásmód. Rajk, György, Kovács, László, István – így együtt, mintha egy rémálom lenne. A tulajdonnevek többesszáma, ugyan-

ferdeségeit. Azóta Pedro meghalt, én egyelőre csak megvénültem. De a világ ferdeségei megmaradtak.«"

Beszélő-beszélgetés Szász Bélával, Orosz István, in Beszélő, 1986/1.

[24] „Az újszülött Lacikát végül is abba a legfinomabb gyapjúval bélelt, a legfinomabb damasztból készített és brüsszeli csipkével szegélyezett pólyába helyezték, amelybe Eugenie dédanyám öt újszülöttjét.... Ebbe pólyáztak engem, aztán Kati unokatestvéremet, majd Pál öcsémet, míg egy szép napon a mindenórás Rajk Júlia valamilyen nőszövetségi értekezlet szünetében a Széchenyi utcában arról panaszkodott anyámnak, hogy nem tudja, mit fog csinálni, mert nem kapni pólyát. Akkor majd megkapja a mienket, válaszolta erre az anyám, s másnap reggel vitte a Széchenyi utcába a pólyát, s így a maga brutális módján elvágta a finom családi köteléket. Végül is az ő szemében a kommunisták nagy családja volt az igazibb család. Rajk László e családban a legnagyobb becsben állt, bár nem állítom, hogy szerették volna." (124)

azon emberi lény kényszerű névcseréi, melyek összefüggéseiről egykor mit sem tudott, nem csekély mértékben kikezdte az önazonosságban döntő szerepet játszó tulajdonnév használatának értelmét. Az élettörténet kikezdhetetlen egyedisége, a narratíva és a név közötti lehetséges összefüggés nem akart, hanem kapott örökség volt. Egykor ugyanazt a nevet viselte két ember: az apa és a fia. Az előbbi már rég halott volt, mire az utóbbi, a fia már beszélhetett volna vele, addigra már csak kérdezhetett róla. S velük történt meg az az abszurdum, hogy a politikai fikcionalizmus végrehajtói által meggyilkolt apja nevét, halála után hosszú évekkel, *saját kérésére* változtatták oda/vissza. Mindez visszavonhatatlanul meghatározza azt, amit valaki, bármelyikünk, gondolhatna magáról.

2004 májusában Rajk László írt egy cikket az Élet és Irodalomba: *Az elárult állampolgár – a magyar Holokauszt emlékére,* melyhez egy számítást is mellékelt.

„Ha a számokat folyamatosan, egymás után leírnánk 1-től 437.000-ig, ez 917,8 órát venne igénybe az alábbiak szerint:

1-től 1.000-ig 10 perc
1.000-től 6.000-ig 360 perc
6.000-től 100.000-ig 2.700 perc
100.000-től 437.000-ig 52.000 perc

összesen 55.070 perc, azaz 917,8 óra, ami 10 órás munkanap esetén 91 és fél, 12 órásnál 71 és fél nap. 437.000 magyar embert 56 nap alatt gyilkoltak meg Auschwitz-Birkenauban. Arról nincs megbízható adat, hogy a gyilkosok milyen időbeosztással működtek."

437.000 szám, *nevek nélkül.* Nem szabadulhatunk meg attól a gyanútól vagy fel- és beismeréstől, hogy Rajk nem volt abban a helyzetben, hogy elválaszthassa a saját élettörténetét attól, amit a fenti számok jelenítenek meg. Nem pusztán a feddhetetlenül tisztességes ember filoszemitizmusának vagy amúgy erős szolidaritásának a kérdése volt mindez. A nevével bonyolult viszonyban álló, a saját név folyamatos azonosságát elvesztett ember számára a számok leírásának programja nem volt független az abban való magára ismeréstől. *Hiszen a 437.000 ember csak egy részének a neve ismert.* S közben az Auschwitzban, a magyar Holokauszt-kiállítást tervező Rajk magyar neveket talált az épület falán, pontosabban a téglákba vésve, s azokról is frottázsokat készített.

S itt van a történet vége. Rajk és a szülei ma egy közös sírban nyugszanak, odébb a Munkásmozgalmi Pantheontól, odébb az annak közelében lévő Kádár sírjától, aki élete utolsó, sokszor idézett és félreértett beszédében éppúgy idézte Rajkot, mint Nagy Imrét, ugyancsak neveik nélkül: a gyilkosságok mindegyikében való részvételétől sújtva.

Apja: Rajk László története mindannyiunkra tartozik. Tartozik ránk a politikai fikcionalizmus áldozatává lett kommunista meggyilkolásának, kivégzésének története. És tartozik ránk, fiának, annak a szabad és végtelenül egyenes, türelmes és háboríthatatlanul tisztességes embernek a munkássága, aki felbonthatatlan ellentmondások között nőtt fel, élte le az életét, szabadon, úgy, hogy közben soha nem felejthette el, hogy mi történt, történik vele minden áldott nap.

Ez az írás nem létezne Rajk Judit türelme és folyamatos segítségnyújtása nélkül. Nagyon sokat jelentett a kiváló levéltáros és történész, a 2016-ban elhunyt Varga László munkája: a *Kádár János bírái előtt, Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956* című kötete, amely nélkülözhetetlen forrás a Rajk-per esetében is (Osiris – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2001). Ennyi évvel halála után köszönettel tartozom sokunk számára nélkülözhetetlen munkásságáért. Ugyancsak köszönöm a Blinken OSA archívumnak, Rév Istvánnak, Székely Katalinnak a segítőkész közreműködését, amely nélkül lehetetlen lett volna ezt a szöveget megírnom. Hasonlóképp köszönöm az ELTE és az MTA Könyvtára munkatársainak ugyancsak nélkülözhetetlen segítségnyújtását. Sokat tanultam a Rainer M. Jánossal folytatott beszélgetésekből, és sokat jelentett Schmal Alexandra munkája is, aki e szöveg több változatát látta s javította. Köszönöm mindkettejük áldozatkész türelmét. S nem tudom, mint lett volna, ha halála után, valóban nem sokkal, nem jelenik meg Rajk László *A tér tágassága* című életútinterjúja, amelyet Neki már nem köszönhettem meg, ellenben az azt készítő Mink Andrásnak itt és most igen. Köszönettel tartozom Bárány Tibornak, aki felhívta a figyelmem a fikcionalizmus, mint azt remélem, ebben az írásban is kiderült, politikai kontextusban is érvényesíthető kérdésére.

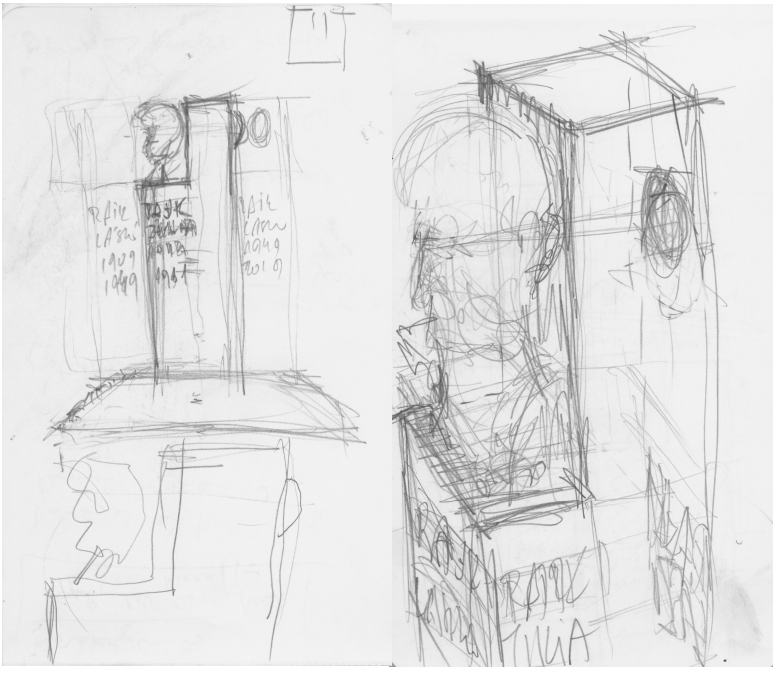

A Rajk-család síremlékének vázlatterve. Rajk László egyik utolsó rajza (2019. szeptember 4.)

SOÓS ANDREA

A Town on the Edge

A Kis Varsó, Rajk László és Schmied Andi kiállítása

Az építészet a művészet olyan formája, amely – ha észrevétlenül is – talán a legtöbb emberre gyakorol hatást. A tér, amely körülvesz, nem csupán a kultúráról, az adott helyen élő emberek szokásairól árulkodik, hanem érzéseket, hangulatokat is közvetít. Nem véletlen, hogy bizonyos terek felszabadítóan hatnak, míg mások rendezettségükkel, tisztaságukkal vagy épp ürességükkel intenek óvatosságra. Egy többórás vonatozást követően a kaotikus Nápolyból a gazdag Milánóba megérkezni olyan volt, mintha a délről észak felé robogó, tömött vonat folyosóján átvirrasztott éjszaka után a makulátlan Svájcban ébredtem volna fel.

A városi környezet tehát érezhetően formálja az utazás szabadságától megszédült turistát, és folyamatos impulzusokkal látja el az ott lakót, ugyanakkor sajátos módon tükrözi egy ország vagy társadalom magáról alkotott képét. Mindez igen sokszínűen történhet: a hatalom, a gazdagság vagy a kultúra reprezentációja másképp nyilvánul meg Velence ékes palotáin, az amerikai metropoliszok felhőkarcolóin vagy Moszkva végeláthatatlan sugárútjain. Az építészet politikai dimenziói így az érzések szintjén, és egész konkrét formákban is áthatják a városi létet.

Munkahelyekkel, életterekkel, ha mással nem is, a személyes szféránkkal naponta érintkezünk. Némelyik hely hangulata azonban – akárcsak az illatok – mélyen az emlékezetbe ivódik. Amikor 2017 tavaszán először jártam Rajk László építész, látványtervező, művész Paulay Ede utcai otthonában és műtermében, hogy interjút készítsek vele[1], egy pillanatra sem éreztem magam feszélyezve. Életemben akkor találkoztam először Rajkkal, első beszélgetésünk végül egy két évig tartó együttműködéshez vezetett.

Már e látogatások idején megfordult a fejemben, hogy az utcára néző műteremből ideális kiállítótér lehetne, de csak egy évvel azután, hogy közös munkánk Rajk Lászlóval tragikus hirtelenséggel megszakadt, határoztam el, hogy megvalósítom ezt az ötletet. A műterem, mely egy ideig üresen állt, aztán a FreeSZFE látványtervező hallgatóinak adott otthont, majd idén szeptemberében, Art Department néven, független kulturális helyszínként nyitotta meg kapuit.

Rajk László életművével kapcsolatos elméleti kutatásomat az ideiglenes, azaz provizórikus építészet témája köré építettem fel. A provizórikus építészetről Rajk azonos című esszéjében[2] írt, mely meghatározása szerint szimbolikus alkalmakra – például Magyarország demokráciává válásának napjára – készült tereket foglal magában. Az esemény lehet történelmi sorsforduló, az arról való megemlékezés, vagy ahogy Rajk írja, az emberi élet bármely pillanata. Bár fizikai valójukban ezek az építmények egyáltalán nem – vagy csak hiányosan – maradtak fenn, a társadalomról és a korszak-

[1] A szabad művészetet választottam – interjú Rajk Lászlóval, tranzitblog, 2017. 09. 15, http://tranzitblog.hu/a-szabad-muveszetet-valasztottam/, utolsó letöltés dátuma: 2021. 11. 13.

[2] Rajk László: *Provizórikus építészet – Nagy Imre-temetés, a történelem pillanatfelvétele,* in Rubicon, 2004/5–6., 64–73.

ról adtak képet. A provizórikus építészet mint kiindulópont ugyanakkor arra is lehetőséget biztosít, hogy Rajk munkáit a téralkotásra mint művészeti médiumra tekintő alkotókkal, illetve kortárs képzőművészeti gyakorlatokkal állítsam párhuzamba.

Kurátorként és kutatóként Rajk munkásságát az építészet kísérleti irányai és a kortárs képzőművészet felől közelítem meg, amellyel célom, hogy új összefüggésekre és idáig ismeretlen munkákra irányítsam rá a figyelmet. E törekvésem legújabb fejezete az Art Departmentben bemutatott, *A Town on the Edge* című kiállítás.

Idén tavasszal felkértem három kortárs művészt, a Kis Varsó művészpárost (Gálik András, Havas Bálint) és Schmied Andit, hogy új vagy máshol még nem publikált munkákkal reflektáljanak Rajk László munkásságára és életére. A városi tér politikai vonatkozásai mind a négy alkotó munkájában megjelenik, így a gondolkodásuk közötti koherencia is egyértelművé vált. A művészekkel való közös munka, az új műalkotások születése, valamint mindezzel párhuzamosan Rajk László hagyatékában és az OSA Archívumában végzett kutatásaim további összefüggésekre hívták fel a figyelmem. Ezek az új nézőpontok egyrészt a Kis Varsó és Schmied Andi korábbi munkáit is más szögből világították meg, másrészt Rajk László szerteágazó, az építészetet, díszlettervezést, grafikát, számos elméleti publikációt is magában foglaló művészeti tevékenységének és a huszadik század drámai eseményeivel terhelt élettörténetének mélyebb megértéséhez is hozzájárultak.

A kiállítás – akárcsak a Rajk László radikális építészeti vízióinak otthont adó, ideiglenes tereket magában foglaló provizórikus építészet[3] – mulandó konstrukció. Hogy ezt az illékony műfajt maradandóbbá tegyem, a következőkben az *A Town on the Edge* című kiállítás művein keresztül azt vizsgálom, hogy milyen, korábban ismeretlen párhuzamok bontakoztak ki Rajk és a három kortárs művész gondolkodásában, illetve hogy hogyan viszonyul egymáshoz a kísérleti építészet, az urbanisztikai vízió, az emlékezés és az egyhangúság elleni lázadás.

[3] Rajk László: *Provizórikus építészet – Nagy Imre-temetés, a történelem pillanatfelvétele,* in Rubicon, 2004/5–6., 64–73.

A kevesebb: unalom[4]

Az 1960-as évek végére az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában egyre elterjedtebbé vált az a szemlélet, amely szerint a második világháború utáni modernista építészet absztrakt és minimalista paradigmája kimerült, és az egyszerűség és formalizmus helyett egy új iránynak kell jönnie. A változás jelének tekinthető továbbá, hogy az építészetről való gondolkodásba a szemiotika és a lingvisztika elméletei is elkezdtek beszivárogni. Az új építészeti eszmének egyik első elméleti megközelítése az amerikai építész Robert Venturi 1967-ben megjelent *Összetettség és ellentmondás az építészetben*[5] című könyve volt.

Venturi könyvében az építészet addigi értékeit és céljait értelmezte újra. A magas művészetet és a hétköznapi életet egymás mellé illesztő, annak ellentmondásait kidomborító pop art térnyerése lehetett volna Venturi szerint „eleven példa építészeink számára, hogy feladják végre a tiszta rendről szóló, mesterkélt álmaikat."[6] Venturira mély benyomást gyakorolt az 1954 és 1956 között a római Amerikai Akadémián töltött időszak és Olaszország építészete, különösen a városi homlokzatok. Ellentétben a Le Corbusier által mintának tekintett görög templommal,[7] az olasz városok épületei nem alkotnak egységes síkot, hanem a homlokzatok az utcák és terek komplex hálózatának szobrászati elemei. Az egyszerűség helyett Venturi a terek gazdagságát hirdette, és bár magát rendületlenül modernistának tartotta, könyve hamar a posztmodern építészet fontos elméleti forrása lett.

A téralkotás modernista doktrínájából és minimalista esztétikájából egyre több építész igyekezett kitörni az 1970-es évektől. Az építészetet szinte konceptuális művészetként kezelő és radikálisan új felfogást képviselő tervezők kezdtek el kibontakozni, mint például a nagyszabású terveivel a descartes-i koordináta-rendszerben való gondolkodást folyamatosan megkérdőjelező, az egyhangúságnak hadat üzenő Lebbeus Woods; az építészetet a pszichológiával és mitológiával ötvöző, elméleti és oktatói munkásságával is kiemelkedő John Hejduk vagy az 1988-ban a New York-i Modern Művészetek Múzeumában rendezett Deconstructivist Architecture[8] kiállításon is részt vevő, majd a kortárs építészetet is meghatározó Zaha Hadid, Bernard Tschumi vagy Rem Koolhaas.

Rajk Lászlót, aki 1967 és 1972 között a Budapesti Műszaki Egyetem építészmérnöki karának hallgatója volt, mind Robert Venturi könyve, mind a fent említett építészek inspirálták. Egyetemistaként Rajk egyszerre volt tájékozott a szocialista építészet legújabb irányzatait és a nyugati, az építészet és művészet határán egyensúlyozó tervezők elképzeléseit tekintve.[9] Rajk ötvözte a klasszikus avantgárd, azon belül az orosz konstruktivizmus geometrikus rendjét a nyolcvanas években virágzó posztmodern építészet burjánzó formai kísérleteivel. Az általa radikális eklektikának nevezett stí-

[4] Robert Venturi: *Complexity and Contradiction in Architecture,* Museum of Modern Art, New York, 1966, 17.

[5] Robert Venturi: *Complexity and Contradiction in Architecture,* Museum of Modern Art, New York, 1966

[6] Robert Venturi: *Összetettség és ellentmondás az építészetben,* Corvina Kiadó, Budapest, 1986, 142.

[7] Le Corbusier: *Új építészet felé,* Corvina Kiadó, Budapest, 1981

[8] Deconstructivist Architecture, kiállítás, 1988, The Museum of Modern Art, New York

[9] A szabad művészetet választottam – interjú Rajk Lászlóval, tranzitblog, 2017. 09. 15., http://tranzitblog.hu/a-szabad-muveszetet-valasztottam/, utolsó letöltés dátuma: 2021. 11. 13.

lusban „a tervező nem egy rendszeren belül gondolkodik szolgai módon, hanem különböző rendszerek logikájával bíró elemek halmazát szervezi egy új rendszerré."[10] Víziói az 1980-as években leginkább illékony színházi és filmes díszletekben, installációkban és építészeti pályázatokban bontakoztak ki, amelyek fotókon, filmen, rajzokon vagy maketteken maradtak fenn. Az egy-egy előadásra, forgatásra vagy eseményre tervezett konstrukciók azonban lehetővé tették, hogy Rajk építészeti víziói, ha rövid időre is, de formát ölthessenek.

Rajk művészi gondolkodását, amelyben a fantázia és a radikális formai újítások a mérnöki kivitelezés pontosságával párosultak, olyan szabadság jellemezte, amely ritkaság a magyar építészetben. Schmied Andi építész, képzőművész ezt a szabadságot kezdte el vizsgálni új, az Art Departmentben bemutatott installációjában.

Schmied Andi projektjeiben olyan terekkel foglalkozik, amelyek valamilyen okból kifolyólag nem követik a hagyományos városi logikát. Munkáiban eredeti funkciójuktól eltérő vagy utópisztikus architektúrákat térképez fel, városi anomáliákat tár fel, és az emberi viselkedés váratlan formáit vizsgálja.

Egy Peking és Tianjin között félúton található luxus üdülőhelynek szánt városról szól Schmied Jing Jin City című munkája, melyből első művészkönyve[11] készült 2015-ben. Schmied többször is ellátogatott a kertészek és biztonsági őrök által gondosan rendben tartott Jing Jin Citybe, ahol a mesterségesen kialakított tájban háromezer villát húztak fel annak reményében, hogy gazdag kínaiak golfozás közben itt fognak üzleteket kötni. Az ingatlanoknak csupán tizenöt százaléka kelt el, emiatt a kevés lakó miatt azonban a város fenntartja a látszatot, hogy minden rendben működik.

Az üresen álló villákban Schmied az építkezés következő fázisára szánt anyagokból installációkat épített, majd dokumentálta azokat. Fél évvel későbbi látogatásakor az építmények nagy része érintetlenül állt. A könyv ennek a bizarr, gyéren lakott, mégis városként működő helynek az elképzelt és eltúlzott jövőképét mutatja be, ahol a személyzet tennivaló hiányában teljesen magáévá teszi a várost.

Noguchi Town című projektjében Schmied a kortárs japán városképben figyelt meg olyan építészeti elemeket és eseményeket, amelyeknek látszólag semmi értelmük: például sehova nem vezető lépcsőket, láthatatlan pontokon elhelyezett díszítéseket, nyilvános WC-ben banánt majszoló őzeket vagy éppen faleveleket porszívózó kertészeket. E részletekből maketteket csinált, illetve fotók és videók formájában rögzítette őket, hogy egy utópisztikus várost építsen fel, ahol a racionális működés szabályai nem alkalmazhatók.

A videókból és makettekből Schmied helyspecifikus építészeti installációt hozott létre, amely Isamu Noguchi japán-amerikai designer és szobrász filozófiáját is feleleveníti. Noguchi számos játszóteret tervezett, melyek közül sajnálatosan kevés valósult meg, az egyik a japán Szapporóban[12], ahová Schmied egy művészeti rezidencia program során el is látogatott.

A szobrászatot és a téralkotás művészi módját Noguchi úgy emelte be a hétköznapokba, hogy tereivel instrukciók nélküli, nyitott kimenetelű játékra biztatta az oda érkezőket. Filozófiája szerint a meglepő formák és színek táplálják a képzeletet, emiatt pedig a gyerekek szívesebben ruházzák fel a tárgyakat saját fantáziájukkal, minthogy

[10] Rajk László: *Radikális eklektika,* Jelenkor, Pécs, 2000, 5.
[11] Schmied Andi & Lawrence Lek: *Jing Jin City,* saját kiadás, Budapest, 2015
[12] Isamu Noguchi: Moerenuma Park, Szapporó, Japán, 1988

kész formákkal játszanak[13]. Noguchi úgy tervezte meg játéktereit, hogy azok kreatív és ösztönös interakciókra késztessék látogatóit. Ehhez az elképzeléshez nyúlt vissza Schmied installációjában, ahol kötöttségek hiányában az elme a formákhoz új, végtelen számú funkciót társíthatott.

E korábbi munkák sorába illeszkedik Schmied Andi *Egy békés hely*[14] című installációja. Hasonlóan a Noguchi Townhoz, Schmied az alapos megfigyelést követően különböző építészeti elemeket emelt ki, majd új összefüggésbe helyezte őket, ahol a részletek ismét koherens egységgé álltak össze. Ezúttal nem Japánban, hanem Rajk László hagyatékában gyűjtött megvalósult vagy pusztán az elképzelés vagy a tervezés szintjén létrejött épületeket, város elképzeléseket.

Így lett a Lehel csarnok[15] üveg és fém ablakstruktúrájából légies, talapzaton álló emlékmű, a *Bambini di Prága*[16] színházi díszletében felbukkanó, hullámzó lépcsőből futurisztikus felüljáró, a Graphisoft konferencia-központ[17] semmibe bukó viaduktjából visszatükröződő árkádsor vagy éppen a Károlyi Mihály Emlék Alapítvány műteremház[18] egyik homlokzatából különálló épület Schmied képzeletbeli városában.

---

[13] Aline B. Louchheim: *Playground Unit Shown at Museum,* in New York Times, 25 March 1952, 25.

[14] Schmied Andi: Egy békés hely, 2021, építészeti installáció, változó méret. A munka az *A Town on the Edge* című kiállításra készült a Trapéz Galéria támogatásával.

[15] Rajk László: Lehel Csarnok, a régi klasszikus piac helyén 41.000 m2-es új többszintes vásárcsarnok, tetőparkolókkal, földalatti üzemi területekkel, Budapest, 2004

[16] Bohumil Hrabal: *Bambini di Prága,* díszlettervező: Rajk László, társak: Bachman Gábor, Erdély Miklós, Haraszthy István, Pauer Gyula, Szegő György, Nagy Bálint, Kisfaludy Színház, rendező: Szikora János, 1981

[17] Rajk László: Graphisoft konferencia központ, építészeti pályázat Konrád Györggyel és Haraszti Miklóssal, 2002

[18] Bachman Gábor, Rajk László, Nagy Bálint: Károlyi Mihály Emlék Alapítvány, műteremház, Vence, Franciaország, 1983-84

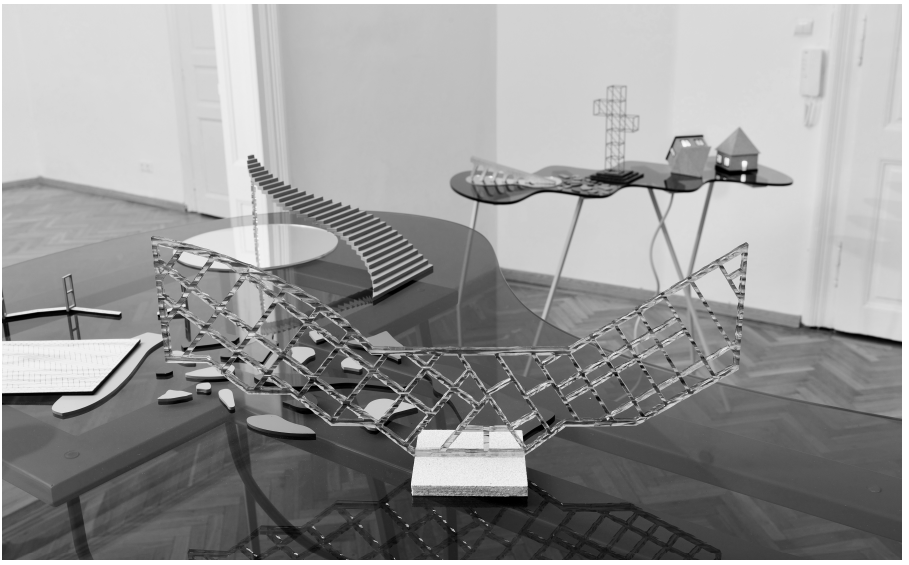

A három, Schmied által tervezett fém- és üvegasztalból álló installáció a posztmodern építészet formáit és anyagait idézi: a hullámzó lábak mintha éppen elmászni próbálnának a nyolcvanas évekbeli irodaházak miliőjére emlékeztető barna üveglapok alól. Az üvegfelületek és a rajtuk elhelyezett tükrök a maketteket nem szokványos nézetekből láttatják, utalva arra, hogy Rajk építészetében minden elemnek ugyanolyan jelentőséget tulajdonított. A hierarchikus felépítéssel ellentétben – amikor a homlokzat vagy az épület egy központi eleme nagyobb jelentőséggel bír – Rajk egyenrangúan kezelte terveinek apró részleteit is, melyek hasonlóan extrémek voltak, mint a teljes szerkezet.

Az *Egy békés hely* léptékei – csakúgy mint Rajk László építészeti elképzeléseiben – nincsenek meghatározva. A váltakozó nézőpontok és a formák játéka arra ösztönöznek, hogy elképzeljük, milyen lett volna, ha Rajk víziói mind megvalósulnak, és egy hasonlóan mozgalmas városi környezetben élnénk.

Az olyan terek, melyek funkciója nincs definiálva, nem csupán a fantáziát tartják mozgásban, hanem az emberi viselkedésnek is szabad utat engednek. Ha nem tudjuk, hogy mi az adott hely rendeltetése, akkor az sincs előírva, hogy mit szabad csinálni és mit nem. Schmied és Rajk munkáiban az építészetről való absztrakt gondolkodás és a téralkotásban rejlő művészeti potenciál bontakozik ki. Schmied installációi a hétköznapi városi környezetből szakítanak ki, és arra buzdítanak, hogy a térben szabadon mozogva részt vegyünk e kötetlen gondolatkísérletben. Hasonlóan ahhoz, ahogy Rajk térfoglalásra biztatja a Lehel piac árusait és vásárlóit, amikor rájuk bízza, hogy a tér funkcióit kitalálják, így a hely birtokba vétele és használati módja organikusan alakulhat.

A felejtés mint önvédelmi reflex

A történelmi emlékezetet a traumákkal teli huszadik századi múlttal való személyes találkozásokkal ütközteti munkáiban a Kis Varsó (Gálik András, Havas Bálint) művészpáros. Elfeledett emlékműveket emelnek ki a városi térből, hogy új környezetbe

helyezve vizsgálják meg, hogyan változik meg a művek jelentése. A köztéri alkotások élete – ellentétben a múzeumban őrzött műtárgyakkal – a városi környezet, a politikai ideológiák és történelmi narratívák változása miatt folyamatosan átalakul. A térbeli elmozdítás révén a művészek nem csupán az egyes, az évtizedek során megszokottá váló, a környezetükbe olvadó szobrokra irányítják rá a figyelmet, hanem a szobrászat társadalmi funkciójára is rákérdeznek, azaz hogy miként alakítják ezek a szimbolikus tárgyak a történelmi narratívákról való gondolkodást. A művészek e kutatásokkal a szobrászat performatív jellegét ragadják meg: projektjeikben a köztéri műalkotás áthelyezése művészeti akció és sajátos interpretáció is. A művek által keltett mentális folyamat[19] és a jelentéskeresés a Kis Varsó munkásságának meghatározó tényezői.

A nyilvános tér mellett – amely nem csak az utcát, hanem egy absztrakt, nem valós helyet vagy éppen a múzeumot is jelölheti – a Kis Varsó művészeti gyakorlatának kezdetétől fogva tudatosan tematizálta a posztmodern generáció kulturális tevékenységét. A két művész pályája az 1990-es években indult, és ebben az időszakban szocializálódva kezdték el kutatni az Iparterv-csoporthoz köthető és számos más konceptuális művész munkásságát. Műveikben olyan szerzőkkel foglalkoztak, mint Major János, Szentjóby Tamás, Jochen Gerz vagy Károlyi Zsigmond.

A hatvanas-hetvenes években a nyugat-európai művészetfelfogás a szocialista Magyarországon alkotó művészek életébe egészen távolról szűrődött csak be. Bizonyos művészeti formákra, mint akár a performansz, ebben az időszakban a magyar művészeti közegben még fogalmak sem igazán léteztek. Az ekkor létrejött, sokszor csupán visszaemlékezésekből, személyes történetekből ismerhető művek megidézése mellett a Kis Varsót foglalkoztatta, hogy milyen jelentéssel bírnak ezek az évtizedekkel korábban létrehozott munkák új környezetbe, egy egészen más korba ágyazva, valamint az is, hogy az egyes művészek személyiségét, élettörténetét és motivációit is felfedezzék.

Az időbeli áthelyezés módszerét alkalmazva, 2005-ben a művészpáros rekonstruálta Szentjóby Tamás *Kizárás gyakorlat – Büntetésmegelőző autoterápia* című 1972-ben a balatonboglári Kápolna-műteremben bemutatott performanszát, melyben Szentjóby egy bádogvödörrel a fején mint lélegző műtárgy ült egy széken, a közönség pedig bármilyen vagy pedig az általa előre megfogalmazott kérdéseket intézhetett felé[20]. A szerző, Szentjóby Tamás közreműködésével megrendezett akcióval – amely a legtöbbek számára csupán fotóról lehetett ismert – nem csak a rekonstrukció idején már több mint harminc évvel korábban lezajlott performanszot elevenítette fel a Kis Varsó, hanem egészen más fogalmi keretek között egy új mű létrehozását is generálta.

A performansz rekonstrukció után a két művész egy hosszabb kutatási folyamatot is elindított, amelynek célja további művek újrajátszása volt. A Kis Varsó több, az Iparterv-csoporthoz köthető művésszel is kapcsolatba lépett, például Jovánovics Györggyel, Lakner Lászlóval vagy Major Jánossal. 2021-ben készített munkájuk, az *Ismeretlen együttható*[21] e kutatások sorába illeszkedik. A szobrot Rajk László élettörténetének egy korai fejezete, a Pikler Emmi gyermekotthonban töltött időszak inspirálta.

[19] Gács Anna, Páldi Lívia (szerk.): *Kis Varsó,* Műcsarnok, Budapest, 2003

[20] Szentjóby Tamás: Kizárás gyakorlat – Büntetésmegelőző autoterápia, performansz, Kápolna-műterem, Balatonboglár, 1972

[21] Kis Varsó: Ismeretlen együttható, 2021, vas, 72×120×65 cm

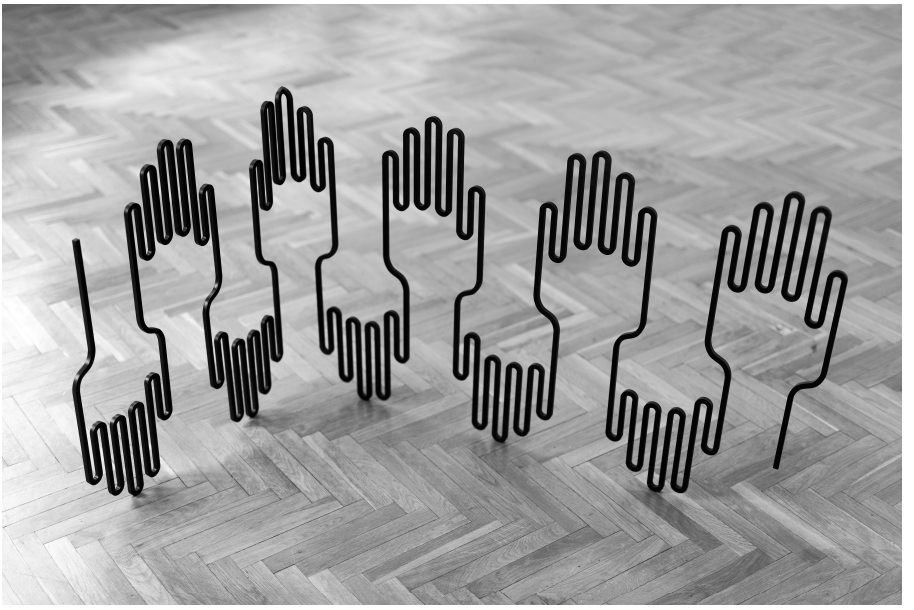

A szocializmusban nincsen árva gyerek[22] – hirdeti Pikler Emmi 1950-ben kiadott könyvének címe, amelyet a Lóczy utcai gyermekotthonról és speciális nevelési elveiről írt a híres gyermekorvos. Rajk László négy hónapos korában került be az árvaházba, miután apját, id. Rajk László kommunista politikust koncepciós perben halálra ítélték, anyját, Rajk Júliát pedig öt évre börtönbe zárták. Pikler könyvében még fotót is közöltek a rácsos ágyban fekvő csecsemőről, Kovács Istvánról: az intézetben a gyermektől elvették a nevét. A felejtés Rajk számára önvédelmi reflexként működött: az árvaházban töltött időszakról nem tudott semmilyen emléket felidézni, akkor sem, mikor felnőttként ellátogatott az otthonba. Bevallása szerint ez a védelmi mechanizmus többször is „jól törölt"[23], például amikor a snagovi fogságban elsajátított román nyelvtudás nyom nélkül tűnt el a memóriájából.

A Kis Varsó szobra Rajk megrázó gyerekkori élettörténetéhez és az árvaház tárgyi környezetének tanulmányozásához asszociatívan kapcsolódik. A térbeli rajz, amely egy folytatható, nyitott szerkezet, áttört jellegével az emlékezés nehezen megfogható, lebegő, törékeny természetét ragadja meg. A szobor a traumákkal és belső konfliktusokkal teli sorshoz és az apja nevét mementóként viselő fiú életéhez absztrakt módon, empátiával kapcsolódik. A kézpárok láncolata a művészek közötti dinamikára is utalhat, ugyanakkor felveti az együttműködés ellentmondásosságát, amely óvástól a bátorításon át a tiltásig és fegyelmezésig terjed.

Az *Ismeretlen együttható* mellett a teremben Rajk László Szász Béla *Minden kényszer nélkül* című könyvének borítójához készített érzékeny, aprólékosan kidolgozott tusrajzai, valamint az eredeti szamizdat kiadás két kötete szerepelt. Szász Béla (1910–

[22] Pikler Emmi: *A szocializmusban nincsen árva gyerek – a Lóczy utcai csecsemőotthon,* Egészségügyi Könyvkiadó, Budapest, 1950

[23] Rajk László: *A tér tágassága (életútinterjú),* szerk.: Mink András, Magvető, Budapest, 2019

1999)[24] Rajk-perről írt, számos nyelvre lefordított *Minden kényszer nélkül* című könyve 1963-ban jelent meg először, tartalma miatt Magyarországon azonban csak szamizdat formában adhatta ki a Magyar Október Kiadó 1984-ben.

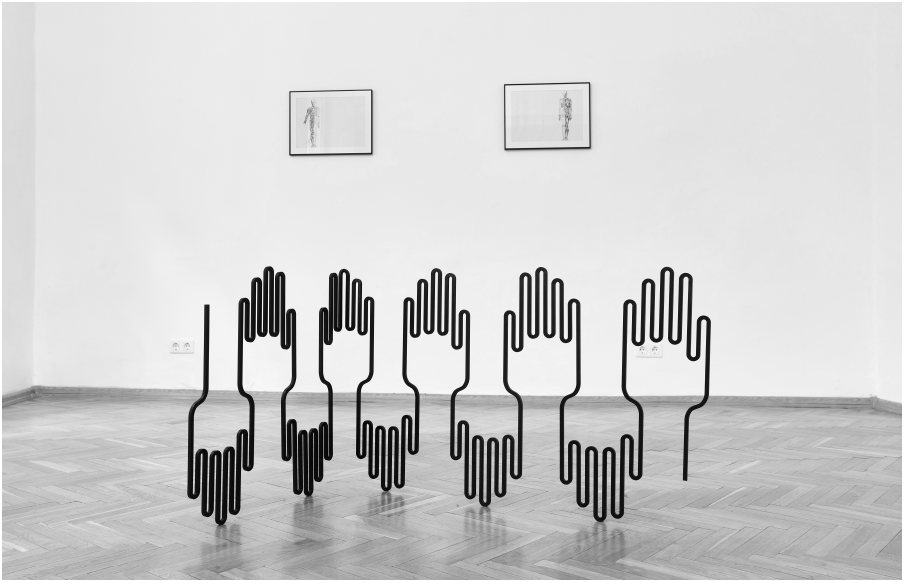

Az ifjabb Rajk László által tervezett könyvborítón a tussal rajzolt, sérülékeny emberi alak egyik oldalán izomrostjai, a másikon a csontváza látszik[25]. A védtelen test dárdák kereszttüzében áll, amelyek egyenesen a bordákra és az arcot átszelő mélyedésekre mutatnak. Szász emlékei szerint a később kivégzett id. Rajk Lászlót megtörten, arcán három vízszintes barázdával látta utoljára, ezekre a vonásokra szegeződnek a hegyes fegyverek, amelyek egyúttal az írógép pálcáit is jelképezik. A tér perspektíváját kijelölő vonalak háromszögeket formálnak: a háttér díszletszerű, geometrikus struktúrája a Rajk művészetét inspiráló orosz konstruktivizmus hatását mutatja.

A kiállítás előkészítése során kerültek elő a hagyatékból Rajk László tusrajzai, amelyeket mindenképpen szerettem volna a kiállításba illeszteni. A művészek gondolkodását és munkáját azonban nem akartam a kurátori döntéseimmel befolyásolni. Amikor az egyeztetések során kiderült, hogy ettől teljesen függetlenül a Kis Varsó Rajk családi történetét kutatja, és az árvaházi időszakra asszociáló műalkotáson dolgoznak, világossá vált, hogy intuitív művészi megközelítésük *A minden kényszer nélkül* borítóterveivel fog egy gondolati egységet alkotni a kiállításon.

[24] Szász Béla (1910–1999) a Rajk-per egyik vádlottja volt, 1949-ben tíz év börtönre ítélték, majd rehabilitálták, 1954-ben szabadult. 1957-ben Angliába emigrált, ahol a BBC magyar adása és az emigrációban megjelenő Irodalmi Újság munkatársa volt.

[25] A félig csontváz, félig izomrost felépítésű emberi test rajza Barcsay Jenő Művészeti anatómia című atlaszában is megtalálható, amely Rajk László számára inspirációként szolgálhatott. Barcsay struktúráját Rajk a saját stílusa szerint alakította, az izomrostokat absztrakt, geometrikus renddé formálta. Lásd: Barcsay Jenő: *Művészeti anatómia,* Corvina Kiadó, Budapest, 2019, 279. (lásd e számunk 89. oldalán.)

A város archeológiája

Az egykori használati tárgy archeológiája, emlékké válásának és a Kis Varsó saját, korábbi munkamódszerének vizsgálata jelenik meg a kiállításon bemutatott, korábban nem publikált, egész falat beborító Varsó-térképekből álló installációban. A speciális térképeket a Kis Varsó első, a budapesti Lengyel Intézetben bemutatott névadó projektjéhez kapcsolódó kutatásához szerezték be, amelyben a művészek urbanisztikai érdeklődése került előtérbe: a posztszocialista város építészeti és szociális tere. A kiállításon varsói épületek makettjeit és fotókat mutattak be, a kutatás háttéranyagai a művészek archívumába kerültek.

A tájékozódást szolgáló tárgy funkciója helyett a vizuálitása vált meghatározóvá. A geográfiai használati tárgy a falon kiterítve tájképpé vált, amelyen néhol látszódtak a használat nyomai, a gyűrődések és foltok. A szinte archaikusnak tetsző térképek hálózata visszatekintés a művészpáros együttműködésének kezdeteire, első intézményi megjelenésére, ugyanakkor a nosztalgia és a tárgyilagosság között húzódó lehetséges ellentmondás kérdését is felveti.

Lengyelország nem csak a Kis Varsó művészpáros, hanem Rajk László karrierjében is fontos szerepet töltött be. Rajk az 1980-as megalakulásától kezdve figyelemmel kísérte az eredetileg munkásjogok védelmére létrehozott gdanski Szolidaritás Független Szakszervezet tevékenységét, amely 1989-ra a legnagyobb, szocializmussal szembeforduló tömegmozgalommá nőtte ki magát. Lengyelországi utazásain Rajk László grafikai eljárásokat tanulmányozott, amelyeket az AB Független Kiadó által sokszorosított és terjesztett illegális, szamizdat kiadványok létrehozásánál is alkalmazott.

Arra a véletlen egybeesésre, hogy ugyanazon a falon az egykori műteremben egy Tabula Peutingeriana, azaz a Római Birodalom nyilvános úthálózatának sematikus

térképe volt kifüggesztve, amelyet Rajk László az Aquincumi Múzeum[26] átalakításának tervezésénél használt, csak a kiállítás installálásakor derült fény.

Varsó kiterített, absztrakt látképével szemben kapott helyet Rajk 1956-os érdi emlékműterve. 1956 emléke elválaszthatatlan Rajk politikai és művészeti munkásságától. A párizsi Père-Lachaise temetőben 1988-ban felállított Nagy Imre és mártírtársai szimbolikus síremléke és az 1989-es újratemetés látványterve a Hősök terén[27] legismertebb munkái közé tartoznak.

Az érdi 1956-os forradalom és szabadságharc emlékműve 2006-ban meghívásos pályázatra készült. „A forradalom törékeny, látszólag gyenge, áttetszően könnyed lyukas zászlója soha be nem gyógyuló rést szakít a diktatúra vaskalodáján. Csakúgy, mint 1956. október 23-a délutánjának vidám, fiatal tüntetői, szinte a semmiből bukkan elő, pedig mindig ott volt a vas szorításában, és az általa ütött rést a diktatúra soha nem tudta befoltozni" – mutatta be Rajk a tervét a pályázatban, melyet a zsűri végül nem javasolt megvalósításra.

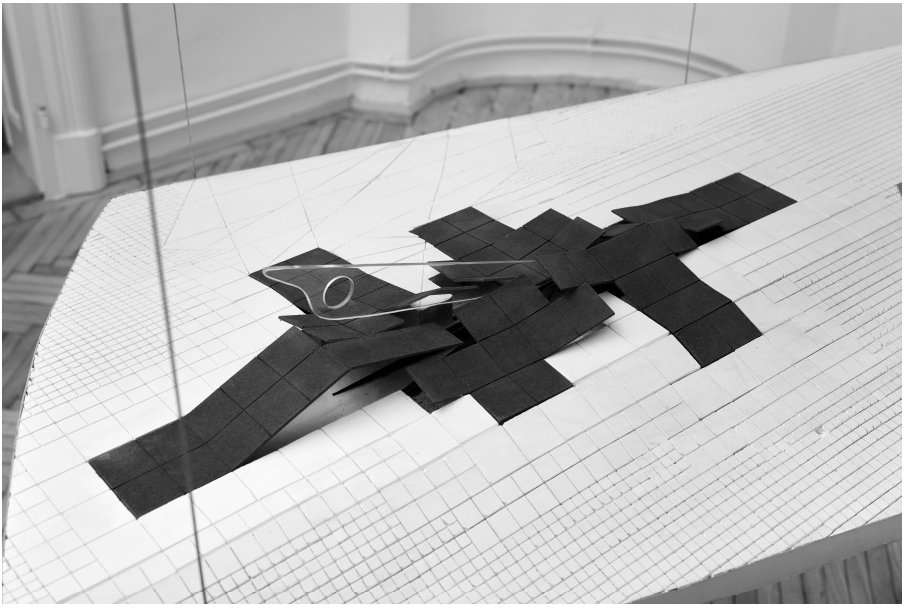

Az 1956-os forradalom szimbólumává vált lyukas zászló motívuma az 1980-as évek elejétől Rajk több alkotásában is megjelenik, olykor egészen absztrakt, rejtett formában. E művészeti gesztusban életének több eseménye – apjának újratemetése 1956. október 6-án, az úgynevezett Nagy Imre-csoporttal gyerekként megélt többéves romániai deportálás emlékei, a kivégzett mártírokkal és a bebörtönzött forradalmárokkal való személyes ismeretség –, valamint a demokratikus ellenzék tagjaként a kommunista diktatúra ellen, a szabadságért és az 1956-os forradalom történelmi emlékezete megőrzéséért folytatott folyamatos küzdelme kapcsolódik össze. A lyu-

[26] Rajk László: Aquincumi Múzeum Projekt, új épület és állandó kiállítás, Györgyi Dénes trafó házának átalakítása múzeummá, 2007-2008

[27] Bachman Gábor, Rajk László: Catafalque – 1956 mártírjainak dísztemetése, építészeti installáció, Hősök tere, Budapest, 1989

kas zászló szimbóluma ugyanakkor az elhallgatásra, illetve a forradalom hiányára is utal a kultúrában és politikai diskurzusban az 1956 utáni Magyarországon.

A varsói úthálózatok, parkok, mesterséges tavak és a várost átszelő Visztula sematikus ábrája előtt lebegő 1956-os emlékműmakett utalás a Kis Varsó és Rajk László munkásságának párhuzamaira. A köztér, a nyilvánosság és a történelmi emlékezet vizsgálatában és a múlttal való szembenézés alternatíváinak kutatásában a három művész gondolkodása több metszésponton is találkozik.

Az Art Department kiállítótere távol áll a semleges white cube világától, atmoszféráját áthatja az egykor itt dolgozó művész személyisége és alkotáshoz fűződő viszonya. A személyes hangulat óhatatlanul a kiállítás részévé vált. Az intim tér az érzékeny, egészen személyes témák művészi megjelenítése mellett az intellektuális kapcsolódásoknak is otthonos közeget teremtett, melyben a nosztalgia múltba révedése helyett Rajk a jelenben is érvényes művészeti elképzelései és formabontó gondolkodása került középpontba. A kiállítás a különböző nézőpontokból, a tér két végéből átnézve az egymásba nyíló szobákon, más-más arcát mutatta: egyszer súlyos és tragikus, máskor könnyed és játékos, hasonlóan ahhoz, ahogyan egy ismeretlen városba érkezve feltárul a tér közvetlensége.

(Az enteriőrfotókat Biró Dávid készítette.)

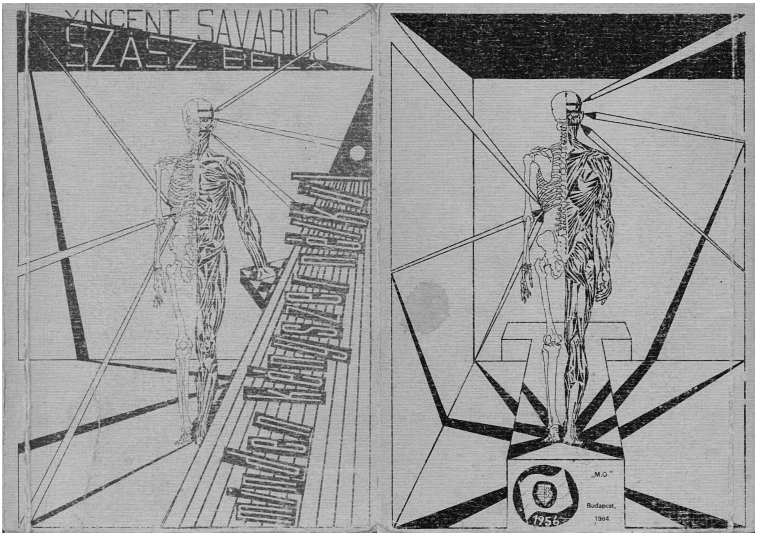

Szász Béla: Minden kényszer nélkül (Magyar Október, Budapest, 1984) szamizdatban megjelent kiadása, Rajk László borítótervével

JENEY ZOLTÁN

Ha nincs

(2019. szeptember 12.)

... ahogy Esterházy vagy Kocsis esetében, most is a csodára vártunk. Még akkor is, ha...
A mellékelt kotta egyelőre egy kezdemény...

Rajk László vízjele

JZ
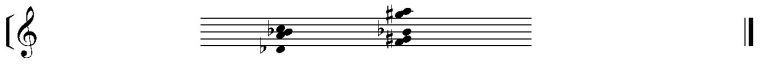
Rajk László grafikái 2005. október 22-én, Jeney Zoltán Halotti szertartás című művének Kocsis Zoltán vezényelte MÜPA-beli bemutatója alatt készültek

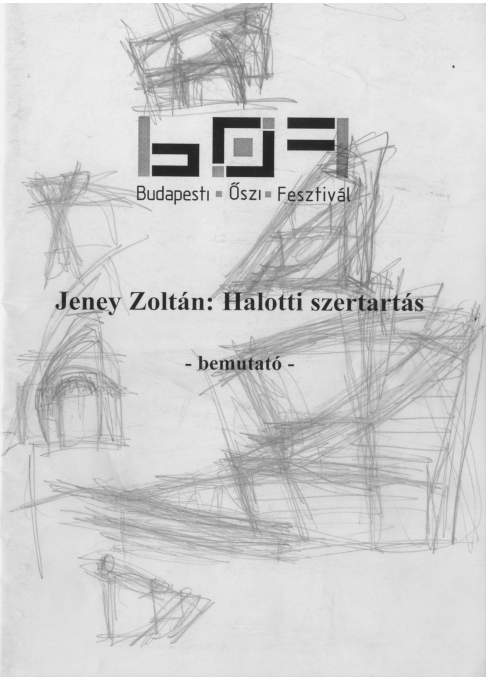

BORBÍRÓ ALETTA

A struktúra csapdája

BECSY ANDRÁS: KERT ÉS HÁZ

Egy könyvborítón gyep és bevetetlen föld szabályos, geometrikus elválasztása erősen strukturált, megtervezett (szöveg)teret sugall. Sándor László fotója szinte kellemetlenül rendezett, amelynek túlstrukturáltságát és stilizáltságát csak a kopár talajon lévő két zsák (műtrágya?) töri meg. Amennyiben valóban műtrágya, úgy éppen a hiány pótlását, a terméketlen termővé tételét, a bevetés és megművelés szándékát sugallja Sándor László képe és így Becsy András *Kert és ház* című kötete. A borítóhoz hasonlóan Becsy verseskötetét is a koncepciók uralják, amely a cím miatt a kert és ház toposzának újraírását, a személyesség és privát lírai megnyilvánulását helyezi az olvasói elvárás horizontjának fókuszába.

Egy kertben a természetesség és a rendezettség, a műviség egyesül, ami a tervezés és koncepció uralmát jelenti. Becsy kötetében ugyancsak a szabadság és kötöttség közti mozgás játéka valósul meg. Talán az első ciklusban a legszembetűnőbb, ahol a cím nélküli versek zöme ellentétek révén szerveződik. Az antonimák keretezik a verseket, az első és utolsó szavakban jelennek meg dőlttel szedve. A viszonylag kézenfekvő *kint* és *bent*, *fent* és *lent* típusú párok mellett megjelennek rendhagyóbb kifejezések is, mint az *őszült* és *ő szült*, amely a kötet nyelvjátékra való fogékonyságát érzékelteti.

Kortárs Kiadó
Budapest, 2021
80 oldal, 2000 Ft

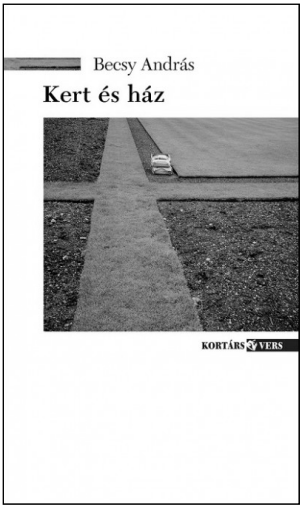

A címben is jelzett kert és ház fel-feltűnnek, viszont nem a nézés tárgyaiként, hanem olyan terekként, amelyekben mozog a lírai én, és amelyek a költői nyelv révén metonimikusan érintkeznek az emberi testtel és hétköznapi élettel. A *Látod, a szivattyú rossz…* kezdetű, cím nélküli versben a szivattyú és a tüdő funkciója kerül párhuzamba, a működés tekintetében pedig létrejön az emberi test és természet egymásra íródása: „mert a fű, a málna, a nárcisz, az aranyeső, az akác már / csinálná a dolgát, és csak a szivattyú töketlenkedik, csak / forgolódik éjszakákon át, több doboz cigit füstöl el […]" (20). A kötet nyitó, *Mondtad…* kezdetű versében a kert elrendezésének képére – kétszínű, sakk-

táblaszerűen elváló gyep – épülő asszociációkból eljut a lírai én egy személyes, intim helyhez, az ágyhoz, ahol ugyancsak a füvet jellemző osztottság uralkodik: „most a pázsitunk egyik fele sötétzöld, / a másik meg világos. […] / két egymás melletti egyszemélyes matrac / a kétszemélyes ágyban […]" (7). A *csirregésben* és *csendben* ellentétpárra épülő, ugyancsak cím nélküli versben a kert és a párkapcsolati összhang kerül párhuzamba egymással a rendezettség szempontjából, amivel azt sugallja a szöveg, hogy a kertbeli rend az élet rendjére is kiterjed: „[…] így már jó, mondod, így a jó, mondom, ez a rend, rendben van a kert, rendben / vagyunk. Benne a koreográfiánkban. A *csendben*." (25)

A *Kert és ház* négy ciklusában a szerző újabb és újabb formába önti a hétköznapi tapasztalatokat, viszont a szerkezet és rím uralma gyakran elnyomja és korlátozza a szövegek tartalmát. Ez a szonettek esetében a leggyakoribb, mint például a *Kint a barackfákon* kezdetű versben is, ahol a rímek direktsége és a virág, természet megjelenése a hagyományosan gyermekversnek címkézett szövegek rím-, ritmus- és tematikus struktúrájához teszi hasonlóvá:

„*Kint* a barackfákon pattan már a rügy,
a sublót cserépvirágja irigy
színével nézi: könnyű nyílni így,
Nap van fénynek, víznek eső, nem nagy ügy." (8)

A versek alapvetően ismétléses szerkezetre épülnek. Ez vonatkozik a szonettformára, az antonimákra, ahol egy adott elem ellentéte tér vissza, illetve megjelenik a rímekben és a szövegek belső ismétléseiben. A belső ismétlések olykor szinte tautológiák, mint az „egy kutya nem harapós, míg meg nem harap" (18) sorban. Ebben a cím nélküli versben többször is megjelenik a *harap* kifejezés, de minden alkalommal a kutya jellemzésére szolgál, ami azt sugallja az olvasónak, hogy egy sorozattermelő szöveggép dolgozik a versben. A belső ismétléshez hasonlóan működik az, amikor ugyanannak a túlírása történik meg, így az ismétlés nem a konkrét kifejezések újrabeillesztésével jön létre, hanem a metaforikus és konkretizáló megfogalmazás együttes alkalmazása révén. Ezek a leírások az asszociáció és versképek építkezését korlátozzák, gátat szabnak az olvasói képzettársításnak azzal, hogy túlzottan rögzítik a kapcsolatot a társított szegmensek között, mint például a *Játék* című versben: „benn a pályán / a kezdőkör középpontjának / anyaméhében várakozott / a néha bőr, néha gumi atommag, / a labda, / mely köré, fölé csomósodva mi, / zsizsegő elektronok, zsizsegtünk" (38). A *pálya*, *kezdőkör*, *középpont*, majd a *bőr* és *gumi* kifejezések rögzítik, hogy fociról, konkrétan egy labdáról van szó. Ennek kimondása túlírttá teszi a szöveget, holott az atommaghoz való hasonlítás izgalmas társítás, ami könnyen továbbgördíthető a foci kontextusában – ezt részben meg is teszi a szerző a gyerekek és elektronok összemosásával –, viszont mégsem válik végiggondolttá és kimunkálttá a leírás. A folytonos korrekció is elvonja a figyelmet a nyelv jelentéses egységeinek játékáról, helyette a hangalaki összecsengésre tereli.

A kötet verseire persze nemcsak a túlírtság és ismétlés jellemző, hiszen olykor a sorok sűrű leírásokat tartalmaznak. A *Mind együtt ismét…* kezdetű vers második versszakában az óra és a vérkeringés, a szív dobbanása fonódik össze egyértelmű, de nem teljesen rögzített képpé: „Nincs takkja, de nem is tikkel azóta, / se lüktetés, ütem, se metrum, még ha / pulzál is a verőér, gyűjt a véna, / a hiány ez, órányi éber kóma." (27) A kötet legemlékezetesebb és legjobban felépített verse az *Egyenleg*, ahol sem

a rímkényszer, sem a folytonos önkorrekció, sem az egyértelműsítés nem érvényesül, helyette a generációk párhuzamba állítását (és így a szembesítést) szolgálják az ismétlések. A szerző jól lebegteti az ajándékozó figuráját Jézus és a vágybeteljesítő felnőtt között, ami éppen a gyermeki és felnőtt nézőpont közti billegést is okozza. „A gyerekeknek meghozta azt, amit szerettek volna, / csak azt az egyetlen egy dolgot nem, amiről álmodtak. / Helyette elhozta nekik azt, amiről mi gyerekként álmodtunk, / mert azt hitte, hogy ugyanarról álmodnak, mint amiről mi álmodtunk […]" (40). A vers végi negációk, amelyek azt veszik számba, hogy Jézus mit nem lopott, kitágítják a vers terét, és a gyásszal kötik össze, a gondolatsor zárlatában pedig egyszerű etikai, morális kijelentést tesz Jézusról a lírai én: „[…] nem lopta vissza apámat, nem fogja visszalopni majd anyámat, / és nem fog visszalopni majd engem sem, mert Jézus nem lop, / saját törvénye van erre." (40) A vers zárlatában a fenyő halálával, karácsony elmúltával és a keresztre feszítés felidézésével is a gyász jelenik meg, ami feszültséget generál a karácsonyhoz kötődő születéssel és a gyerekekhez kötődő felütéssel.

A borító és cím által sugallt privát megjelenik a versekben, kétségkívül az alanyiság határozza meg Becsy költészetét, viszont a toposzok újraírása kevésbé jellemző, az eredeti nézőpont helyett a nyelvi és formai játék a meghatározó. Mindez két dolgot jelenthet a kötet egészének értelmezésében. Egyrészt azt, hogy miként a túlstrukturálás megköti és korlátozza a tartalmat, úgy a lírai én sem tud nyíltan beszélni, viszont az ismétlődésekben és korrekciókban bővelkedő megfogalmazás arra mutat, hogy nem fogadja el a lehatárolást. Másrészt a lírai én önirónijaként interpretálható a nyelvi és strukturális kötöttséggel való játék, ami ellentmondásosnak tűnhet, akárcsak egy kert rendezettsége és természetessége. Bár látható, hogy a kötetet egyenletes, kimunkált és igen tudatos szövegszerkesztés jellemzi, ennek ellenére a *Kert és ház* nem mer elrugaszkodni a sémáktól, holott néhány szöveg(rész)ben – mint a *Mind együtt ismét*…-ben vagy az *Egyenleg*ben – láthatók izgalmas kísérletek.

LENGYEL ANDRÁS

Tverdota György új József Attila-könyvéről

TVERDOTA GYÖRGY: GONDOLJÁTOK MEG, PROLETÁROK 1. AZ IFJÚ JÓZSEF ATTILA

A József Attila-kutatás első számú tekintélye ma minden jel szerint Tverdota György. Ez a szerepkör több mindenből épül föl; a folyamatos jelenlétből, a jónak ítélt művekből és a szakmai közélet szervezéséből, azaz bizonyos irányítói szerepből. A tekintély persze nem tudományos, hanem szociológiai fejlemény, de nehéz lenne tagadni, hogy ez a tekintély tudományalakító tényező. Mások teljesítményét is befolyásolja; ösztönzi vagy/és fékezi a lehetséges kutatásokat. A tekintély centrumát persze az egyéni tudományos teljesítmény alkotja. Utólag is ez – a művek – fogják igazolni, megerősíteni vagy esetleg szétrombolni a mai presztízst.

Tverdota György új könyvének tétje is e folyamatban keresendő. Az új könyv egy összegző, s könnyen lehet, pályát záró, terjedelmileg is figyelemre méltó mű. Összegzi az eddigi háromnegyed évszázados József Attila-kutatás relevánsnak vélt eredményeit, s összegzi a szerző pályájának tapasztalatait is. Ezzel, eredményeitől függetlenül, pro és kontra meghatározza majd a korosztálya „behajózása" után föllépő új kutatógenerációk orientációját, hiszen e műhöz fognak visszanyúlni első mozdulattal. A József Attila-irodalom oly nagy és (eredményeit illetően) oly szétszórt, oly áttekinthetetlen, hogy egy pályáját kezdő fiatal aligha fogja e sok ezer tételes irodalom egyenkénti végigolvasásával kezdeni szakmai fölkészülését. Orientációs pontja tehát az összegző „Tverdota" lesz; s annak felelőssége, hogy ez a generáció majd milyen irányba, hogyan fog továbbindulni, nem kis részben ezen az olvasmányélményen múlik majd.

Ez a margójegyzet, ez a szükségképpen rövidre fogott kritikai kommentár, ebből az aggodalomból nyeri energiáit. Az utóbbi időszak Tverdota-vezérelte „kol-

Osiris Kiadó
Budapest, 2021
888 oldal, 5980 Ft

lektív vállalkozásai", így mindenekelőtt az értekező szövegek kritikai kiadásának (2018) félresiklása ugyanis azt jelzi, Tverdota nem tud megbirkózni a Szabolcsi Miklóstól megörökölt „pozíció" sokrétű feladataival, és ez irodalomtörténészi munkássága elbizonytalanodásával, szemléleti és metodikai megzavarodásával jár. Környezetének némely tagja pedig fölerősíti e zavart, rossz irányba tereli gondolkodását. Így nem saját korábbi korlátainak meghaladása bontakozik ki e produkciókból, hanem ellenkezőleg, az eddigi eredmények deformálódására, szétbomlására kell következtetnie a tárgyi kritikára törekvőnek. Magyarán: a könyv készültéről érkező hírek ismeretében az a kérdés vált az elsődlegessé: a kiteljesedés vagy éppen a romlás művelete lesz-e ez a könyv?

Ha egy mondatban előre kell hoznunk a mérlegelés eredményét, azt kell mindjárt mondanunk: az összegzés mostani, első kötete a fönntartások jogosságát igazolja. Baj van ezzel az összegzéssel.

*

Az új könyv egy összefoglaló, nagy József Attila-monográfia első kötete. Hogy ez az összegző mű „nagymonográfia"-e, avagy csak egy nagy terjedelmű monográfia, „újraírás", a szerzői önértelmezés függvénye. A kérdés valódi problémát taszít homályba. Nagymonográfiát, állítólag, csak egyszer lehet írni, utána már csak az újraírás következhet. E föltevéssel némileg ellentétben, Tverdota mégiscsak a megváltozó nézőpontok, kérdésföltevések kielégítésének igényét fogalmazza meg. Könyve akkor most monográfia vagy újraírás? Az első kötet nyolcszáznyolcvan oldal (nem kimondottan zsebkönyv méret tehát), s huszonegy évet tárgyal. A második kötet időhatára, ígérete szerint, 1927–1937, időben tehát az elsőnek csak kb. a felét tárgyalja majd. Igaz, irodalomtörténeti szempontból éppen ez a második rész lesz a fontosabb rész (az „igazi József Attila" ugyanis 1927 és 37 között alkotott, az 1927 előtti szakasz csak előtörténet – máshol ezt Tverdota is így véli); együtt tehát a várható terjedelem legalább ezerhatszáz-ezerhétszáz oldalra rúg majd. Ez olyan terjedelem, amely, úgy vélem, felülírja a szerzői önértelmezést. Ez, ha újraírás is, valójában nagymonográfia. (Egy radikálisan új pozíció fölvázolásának ennél sokkal hatékonyabb eszköze lenne egy száz-százötven oldalas nagyesszé.)

Ha a „nagymonográfia" kritériuma nem a totális *előzménytelenség*, hanem a részletező összegzés, akkor a döntő kritérium a megelőző kutatások *integratív* összegzése, követelménye. Azaz az eredmények teljes körű áttekintése, megrostálása, új, adekvátabb – teljesebb és mélyebb horizontú – összképbe rendezése. És ezzel – már pusztán az elrendezés belső koherenciája és világossága révén is, szinte automatikusan – új, eddig nem látott perspektíva nyílik meg. Az igazi, valódi újraírás ebből, az így megnyíló perspektívából történhet majd. Az értelmezés – akár egy szent szövegről van szó, akár egy nagy filozófiáról, akár „csak" egy jelentős irodalmi életműről – mindig csak értelmezési kontinuumként, azaz ismétlődő újraírásokként valósítható meg. Ebben a folyamatban egy „nagymonográfia" csak egy viszonylagos stádium; nem több.

Tverdota könyve – akár „nagymonográfia", akár csak nagy terjedelmű monográfia – értelemszerűen csak „szem a láncban". Relevanciája nem ezen múlik.

A „nagymonográfia"/„újraírás" alternatív szembeállítása nála minden jel szerint csak ürügy, hogy „igazoltan" leszűkíthesse feladatvállalását, s bizonyos nem-szeretem feladatok teljesítése alól kibújhasson. (Ez akár érthető is lenne, de akkor nem kell ezerhatszáz oldalt írni, s a parciális megközelítést, mint vállalt korlátozottságot,

nyíltan kell vállalni.) Nem sugallhatja egy ilyen munka viszont az átfogó igényt, ha erről eleve lemond. Ezt a redukáltságot semmiféle gigantikus terjedelem nem képes ellensúlyozni.

A szemléleti-metodikai ellentmondás már a könyv anyaga és a szerzői tematizáció ellentétében is megmutatkozik. Ha a könyvet kívülről és kicsit a szöveg fölé emelkedve vesszük szemügyre, azonnal kiderül, valami nem stimmel. A megírt mű a költő 1905 és 1926 közötti élet- és pályaszakaszát dolgozza föl, ami – értelemszerűen, elemi életrajzi okokból – azzal jár, hogy e szakasz irodalomtörténeti szempontból semmiképpen nem egységes. E huszonegy évből legalább egy tíz-tizenöt éves, tehát hosszú *költészet előtti* szakasszal is számolni kell. És ez fölveti a kérdést: lehet-e ezt a két, merőben különböző életszakaszt azonos, nem biográfiai, hanem poétikai nézőpontból leírni? Aligha. A költészetvizsgálat eszközei csak a költészet esetében adekvát eszközök. Ellenben leszögezhető: e huszonegy év egysége biográfiai természetű. A *nem* költő és a (*már* valamilyen szinten) költő ugyanaz az ember, akinek léte, bár folyamatos változásként írható le, a lét egy természetes egysége. A költő ezen az egységen belül csak egy második fázisban, másodlagos szerveződésként jelenik meg. Ennek pedig súlyos metodikai következménye van: a költő megjelenése csak a biográfia keretein belül történik, s csak ilyenként értelmezhető. József Attila életrajza keretében, mint az életrajz speciális, de természetes fejleménye, értelmezhető és leírható a költő „megszületése" és kifejlődése – de fordítva ez nem történhet. A művekben – később – megjelenő (ön)életrajzi motívumok nem az életrajz, hanem a költészet tényei. A költészetből az életre következtetni más jellegű és más eredményt hozó művelet.

És itt nem árt tudomásul venni, az életrajzi (eseménytörténeti) filológia nemcsak tárgyában, de eszközeiben is egészen más, mint a poétikai filológia. Nem cserélhetők föl, és sem fölöslegessé, sem helyettesíthetővé nem teszik egymást. Az egyikből a másikba való „átlépés" persze nem egyszerű; ez is, az is egészen más kompetenciákat igényel. De ez nem változtat azon a kegyetlen realitáson, hogy egy igazi „nagymonográfia" csak a két, nagyon különböző eljárás harmóniába hozásával írható meg. Enélkül, terjedelemtől függetlenül, csak *réteg*értelmezések produkálhatók. (És akkor még nem is szóltunk az egyik, föltétlenül szükséges kompetenciáról: a nyelvi, filozófiai, történeti-szociológiai erudíció ezerfelé ágazó világáról.)

Az életrajzi tények azért is releváns momentumok, mert az életrajzi és a történeti kontextus nemcsak érintkezik, de át is megy egymásba. A gyermek József Attila számára mindez úgy jelentkezett, hogy egy nagyon bonyolult családi konstellációba született bele. Mert bizony a magyarosodni akaró, de magyarul rosszul beszélő, iskolázatlan, a fegyelmet nehezen tűrő posztnomád oláh cigány apa és a csinos, temperamentumos, de a jelek szerint önfejű („kun") parasztlány a magyar főváros felemás „olvasztótégelyében" összejöhettek ugyan, de együttélésükbe be volt épülve a fölbomlás lehetősége (ami, tudjuk, be is következett), s ennek nagyon súlyos egyéni következményei lettek. S a két szülő külön-külön is, együtt is olyan szociokulturális feszültségek hordozója volt, hogy öntudatlanul is erősen széttartó impulzusokat közvetítettek gyerekeiknek. A háttérben pedig egy szétrobbanás előtt álló, kollíziós szerkezetű „állami és társadalmi rend" aknája „ketyegett". Az, hogy ez a franzstadti kisfiú nem „kétes egzisztenciájú" lumpen lett, hanem a magyar szellemi élet egyik jelentős alakja, az ha nem is „isteni csoda" volt, de a vékony lehetőségek összekapcsolódásának szerencsés „véletlene". Ezt a helyzetet átlátni, megérteni és (irodalmi) lehetőség-

ként azonosítani, történeti és irodalomtörténeti szempontból egyaránt nagy és sok érzékenységet igénylő feladat – de meg nem kerülhető.

És ez a komplikált eredet, nem is véletlenül, rajta hagyta nyomait, sőt érzelem- és gondolkodástörténeti mintázatát az életmű kognitív szerkezetén.

A mindebből adódó problémákat, jól látható ez, Tverdota meg akarta spórolni magának. Amit lehetett, szőnyeg alá söpört, vagy egyszerűen nem létezőnek tekintett, s a valóságos problémák elfedésére álmegoldásokat kreált.

Már a főszöveg indítása is szimptomatikus: „Kezdjük hát az egyes számú életrajzi ismerettel" – írja. Már az is figyelemre méltó, hogy számára nem életrajzi tény vagy adat van, hanem (fölhasználható) „életrajzi ismeret". (Honnan származik ez az ismeret? Erre éppen rá kellene kérdezni, ebből kellene indulni.) S mindjárt így folytatja: „József Attila 1905. április 11-én, a Ferencvárosban, József Áron szappanfőző és Pőcze Borbála, a »szép, ifjú mosóasszony« harmadik (ha a korán elhalt testvéreket is számba vesszük, hatodik) gyermekeként látta meg a napvilágot. Ha eltekintünk az első számú életrajzi ismerettől, tárgyunk eltűnne a szemünk elől. Úgy vehetnénk szemügyre a költeményeket, mint a népdalokat szokás, amelyeknek nem ismerjük a szerzőjét" (29). Látszólag korrekt „adatok" ezek, pontosak, már-már lexikonadatok. De ez csak látszólagos. Mind a költő, mind apja neve elfedi a valóságos nevüket, a költő neve igazában Józsefi, esetleg ahogy egy ideig ő szerette írni: Józseffy, s csak a polgári iskolában, egy tanár önkénye révén rövidült Józsefre. Az apanév története pedig oly bonyolult, s oly nehezen oszlatható homályba nyúlik le vagy vissza, hogy itt, utalásszerűen nem is érdemes megpróbálkozni a tisztázásával. A nevek körüli anomália és zavar önmagában is jelzi, ide kívánkozna némi filológiai munka. A gyerekszám is adna okot némi munkára. De ezeknél árulkodóbb a születésre vonatkozó „ismeret" és a „tárgyunk" közötti összefüggés emlegetése. A könyv tárgya ezek szerint a *versek* korpusza, s e versek lehetséges vizsgálata, ezt tehát csak az választja el a folklórszövegek elemzésétől, hogy itt Tverdota szerint van egy ismeret a születésre vonatkozóan. Ez igazolhatatlan előfeltevéseket tartalmaz. Közülük csak kettőt vegyünk elő. (1) A műköltészet és a folklór elemzésének lehetősége nem csak abban tér el egymástól, hogy ismerjük-e a szerző nevét és születési adatait. (2) A tárgy, a versek valamilyen szempontú vizsgálata akkor sem tűnne el, ha költőnk nevét és születési adatait nem ismernénk. A kontextuális értelmezés jogát, amelyet, ha fogcsikorgatva is, egyre inkább visszavesz az irodalomtörténet-írás a maga posztmodern autodaféja után, nem lehet leszűkíteni egy születési adatsorra. A folklór képbe kerülése más szempontból is árulkodó. Bár Tverdota kénytelen elismerni, hogy valami „életrajzi" összefüggés létezik, ezt az összefüggést igyekszik leszűkíteni motívumokra és szövegmodulokra.

Egészében árulkodó föltevés ez; a történeti, életrajzi és poétikai szempontok egyesítése helyett valami homályos „folklór"-szerűséget vetít a horizontra. Ha végigolvassuk az egész nyolcszáznyolcvan oldalt, kiderül, ez a retorika a könyv anticipációja, s akaratlanul is egy erősen leszűkített, de a könyvet mélységében is átjáró metamorfózisról árulkodik. A kultuszkutatáson iskolázódott, mindig másodlagos, narratív forrásokkal dolgozó, az elsődleges – „életrajzi" – realitások iránt érzéketlen Tverdota voltaképpen saját, egyéni József Attila-kultuszát vezeti elő, fölhasználva ehhez mindent, ami a keze ügyébe kerül; későbbi, sőt kései verseket, emlékezéseket, vélekedéseket stb. – azaz szövegeket, méghozzá az empirikus élettörténet eseményeihez képest másodlagos, sőt harmadlagos szövegeket. Ebben az eljárásban a verselemzés egyik, Tverdotára jellemző változata érvényesül, de nem szisztematikus rendben,

hanem – különösen a könyv első két-háromszáz oldalán – teljes interpretátori önkénynyel, asszociatív ugrásokkal, műveltségi egyoldalúságokkal. A József Attilát idéző első kötet anyagában így rendre 1926 utáni versek és 1937 utáni emlékezések modulként használt motívumai, utalásai dominálnak. (Ezekről akár kvantitatív kimutatások is készíthetők lennének – de fölösleges ezt elvégeznünk. A szövegeknek ez a dominanciája oly egyértelmű s oly mindenre rátelepedő.) S a gondolatmenet meghatározója nem valaminő előzetes fogalmi elemzés, hanem a motivikus összefüggések – időn és kontextuson átívelő – összekapcsolása. (Ha az alfejezetek címét, akár csak a tartalomjegyzék átpörgetésére szorítkozva áttekintjük, jól látszik, hogy fogalmi leíró címek helyett jelöletlen, kiragadott idézetek sorakoznak. Minden logikai koherencia nélkül.) Ez a metódus a könyv anyagának karakterét követve nem azonos értelmezői potenciált eredményez. Ott, ahol már a versek dominálnak, és összefüggő sorozatot alkotnak, e metódus jobb eredményt hoz. Ott, ahol ilyen versanyag még nincs, mert a gyerek József Attila még nem írt verseket, még csak élt és tanult, az eredmény egészen lesújtó.

Az a másodlagos – újranarrativizáló – narráció, amelyet a könyv az életrajz problémáinak pótlására ad, s amely lényege szerint maga is a folklorizáció egy furcsa változata, paradox helyzeteket teremt. Egyrészt: olyan kérdések, amelyeknek fölvetése és megválaszolása empirikus történeti-szociológiai elemzést kívánna, az alkalmazott metódus miatt megválaszolatlan, sőt – sokszor – körvonalazatlan is marad. Ki volt az apa, hogy hívták akkor (tudniillik fia születésekor), miért éppen úgy, ahogy stb. De hogy jöhetett létre a szülők együttélése, majd házassága, s ha már létrejött, miért nem maradt fönn. Stb-stb. Stimmelnek-e a forgalomban lévő, folklorisztikus eredetű személyi adatok? És nem kéne-e felülvizsgálni még az anyakönyvi bejegyzések autentikusságát is, hogy – egyebek között eljussunk a költő szociabilitását mélyen meghatározó *származásának*, valamint „hibátlan" *nevének* megismeréséhez. (Tverdota még azt sem mondhatja, hogy a *név* ne lett volna költészetileg is fontos „motívum". Ám azt, hogy neve miért volt fontos a költőnek, még közvetlenül a halála előtt is, azt csak a név kialakulástörténetének pontos rekonstrukciójával lehetne megválaszolni.) Az az érzéketlenség, amellyel Tverdota az életrajzhoz viszonyul, végzetes: elvész egy alapvető jelentőségű értelmezési lehetőség, és a betemetett problematika, mint az építési hulladékkal föltöltött gödör, alapja lesz egy hamis realitásnak.

De ha valami „posztmodern" széplélekben fölmerül a vád, hogy mindez csak egy költészettől idegen, rég elavult, „korszerűtlen" életrajziság számonkérése a könyvön, akkor ennek az okosan korlátolt értelmezőnek szembe kellene néznie az „első vers" problémájával. A vers, akárhogy nézzük is, semmilyen költészetértelmezésből nem zárható ki.

József Attila első fönnmaradt, tehát már ismerhető és értelmezhető verse a *Kedves Jocó!* című szöveg. (Ennek harmadik strófáját, ismeretes, nem a gyerekköltő, hanem nővére, Jolán írta – ami nem teszi egyszerűbbé a filológus dolgát.) Tverdota természetesen ír erről (vö. 215. skk.), de nincs benne sok köszönet. Némi elmélkedéssel vegyítve szétfolyó, váz nélküli emlékezéstöredékeket kever egybe; az egész olyan, mint a sütés előtti piskóta. Anyag van benne, de azonossága teljesen képlékeny még. Hogy mikor született ez a vers, nem tudja megmondani; hogy Jolán mikor írta hozzá a verset kikerekítő harmadik strófát, ugyancsak nem tudja. Minden szétfolyó, ellenőrizetlen emlékezésfragmentumok halmaza. S eltekintve attól, hogy minden idevont emlék hitele, pontossága külön-külön is elemzést igényelne, az időrend részeiben is, egészé-

ben is megoldatlan. A narratíva, amit kapunk, fix pont, váz vagy gerinc nélküli *mese*. Nem vagy alig-alig viszi előrébb a kérdés megoldását. Pedig József Attila konkrétan megnevezte, ki tanította meg verset írni, s állítását közvetett adatok is igazolják. Ám a motívumkeverésben feloldódik az a szélesebb és mélyebb probléma is, amely még az időrendnél is fontosabb: a nem írástermelő rétegek fiainak írásismerővé és -termelővé válása. Ez, József Attila esetében, az úgynevezett zsenialitás társadalmi megképződésének is kérdése. Ez a zsenialitás nem genetikai adottság kérdése csak; hogy az adottságból hogyan lesz – hogyan lehet – történetileg érvényes zsenialitás, az nagyon finom elemzést igénylő történeti-szociológiai kérdés. Nagyon sok mindennek az ismerete kell megválaszolásához, leírásához – egyebek közt nagyon pontos életrajzi-filológiai tudás is. Az oralitásból az írásbeliségbe való átlépés egyéni története ez. Az alfabetizáció elsajátítása éppúgy hozzátartozik, mint a kor művelődési életében forgó szövegeknek a megismerése, a tudáskészlet fölmérése, szelektálása, belső lehetőségeinek fölismerése, a saját adottságok tudatosulása, a mintakövetés és az önkifejezés összetartozásának a kérdése, konvencionális fogalmi keretben szólva, az: hogyan lett (s egyáltalán hogyan lehetett) egy ferencvárosi utcagyerekből „csodagyerek", „proletárköltő", majd „nemzeti" klasszikus? Ehhez nagyon sok részdiszciplina eredményeinek és speciális kérdésföltevéseinek ismerete szükséges: a kommunikációtechnológia, a társadalomtörténet, a néprajz, a legtágabb értelemben vett gondolkodástörténet stb. ismeretén túl a klasszikus filológiai technika maradéktalan birtoklása is, tűpontosságú alkalmazása is előföltétel. A kérdés világos megfogalmazása nélkül még a számba vehető források fölismerése sem következhet be. Pedig minden „nyom", ami megmaradt, forrás, csak tudni kell, hogy az éppen mire forrás. S mindezt, ha valakitől, akkor Tverdotától, a monoki parasztfiúból egyetemi tanárrá emelkedett irodalomvizsgálótól számon kell kérnünk. Ő maga is, igaz könnyített pályán megtett egy ilyen utat, illő tehát, hogy a professzor úrnak legyen érzéke ehhez a megközelítéshez. De nincs, mert opportunistaként inkább igazodik a nagy trendekhez, és a sehová vezető utat járja be. Ám nem lehet büntetlenül semmibe venni az élet bizonyos dimenzióit, csak azért, mert az az uralkodó paradigma és a személyes rutin kompromisszumát legyőző erőfeszítést követel.

Az életrajzi filológia nagy előnye, hogy a nyomok szisztematikus követése és föltárása rákényszeríti az értelmezőt az uralkodó paradigma mint elégtelen magyarázat fölszámolására is. József Attila József Attilává válásának megértéséhez például föl kell ismerni József Jolán és Makai Ödön emberi teljesítményének mibenlétét is. Mindketten gyarló személyiségek voltak, sok hibával, de Jolán, a maga nem mindig tiszta eszközeivel ugyan, „kihozta Attilát a Ferencvárosból", Makai pedig olykor önzésből, olykor azonban saját ízlése és érdekei ellenére, biztosította azt a minimumot, ami gyámfia magas kulturális kiképződésének előfeltétele volt. Az emberek általában nem jók vagy rosszak, hanem ilyenek is, olyanok is egyszerre. Megítélésük egy adott kontextuson belül mindig konkrét mérlegelést kíván.

Az „első vers" megszületésének, a maga történeti kontextusában való megértése mindenesetre a József Attila-életmű megértésének előfeltétele és szociokulturális alapja. S szimbolikus, hogy ez a gyerekvers, bármily „gyerekes" is, már a költői alkat nukleuszaként funkcionál. Nem mintakövető, hanem elsődlegesen önkifejező, önmegjelenítő szöveg. Valószínű, hogy a verselésben rejlő ilyen lehetőségek miatt lett „költő", tette föl életét egy, amúgy nagyon is ellentmondásos és bizonytalan alapokon épülő professzióra.

Az önkifejezés igénye és lehetősége adja az életmű benső egységét, töréseken, kanyarokon át is érvényesülő személyiségtörténeti kohézióját. (Az intellektus mozgása pedig a kanyarokat, és a kanyarokon át megvalósuló fejlődést involválta.)

Tverdota életrajzhelyettesítő gondolatmenete sajnos nem életrajz, nem is verselemzés, hanem egy, kronológiai helyet kitöltő kevert diskurzus; valami illegitim pótlék. Érzi, hogy kell beszéljen a költő életéről, hisz sok későbbi versben fölbukkan ennek az életnek valamely momentuma, de az életrajz-írást korszerűtlennek véli, és érzéke sincs hozzá. Így a maga módján oldja meg a feladatot. Ilyen szempontból példaértékű eljárás a Mama öthetes kórházi kezelésének története. József Áronné ugyanis 1909 januárjában kórházba került, a gyerekei pedig öt hétig felügyelet és gondoskodás nélkül maradtak (74). Ezt a tényt Tverdota rögzíti, majd, „ócska" életrajzi rekonstrukció helyett, elmélkedni kezd a család sorsáról, szétbeszéli a történteket. Pontosabban: az empirikus realitás rekonstrukciójának kísérlete helyett egy kevert, fiktív „realitást" kreál. Emlékezéseket, verseket és különböző, idegen elméleteket egy, amúgy tiszteletre méltó, ám fiktív szegénységvízióba fog össze. Az eljárás lényege az eseményeknek a realitásból a fikcióba való átvezetése, s ennek a fikciónak realitáspótlékként való prezentálása. A lépések: (1) a Mama kórházba kerül, (2) József Jolán „emlékezik" erre, (3) József Attila gyerekversei, (4) az irodalomtörténész (ez esetben Tverdota) létrehoz egy kevert diskurzust, amelynek elemei (tény, emlék és poetikai szempontú versmagyarázat) belső kohézió nélkül kapcsolódik egybe. Mi ebben az eljárásban a probléma? A nővér emlékezése bizonytalan hitelű, s a mindenképpen utólagos „versmagyarázat", már öccse versei *után* született. Azaz Jolán a versektől inspirálva, azokat demonstrálva „emlékezik": várakozásokat elégít ki. Emlékeinek fölhasználása sok óvatosságot igényel, kontrollanyag nélkül veszélyes terepre viszi az értelmezőt. A költő versei: versek; esztétikai szövegkonstrukciók és nem önéletrajzi epizódok. Vannak benne, persze, realitásfragmentumok, de e realitásfragmentumoknak sincs történeti ideje, sem tényleges kontextusuk nem nyilvánvaló. Freud elmélete, amely itt ugyancsak e szövegkeverésnek a része lesz, csak „gyógyászati segédeszköz", s nem József Attila életrajzának ténye. Amit Tverdota a versekről mond, az egy lehetséges verselemzés részeiként tehetne szert jelentésre, de a gyermekkorra való visszacsatlakoztatás komoly aggályokat kelt: a visszacsatlakoztatás illegitim redukción alapul. A verset író költő magatartását sem jellemzi maradéktalanul, hiszen a versek nemcsak „emlékek", de elméleti és poétikai megfontolások eredményei is. A József-gyerekek öt hetének ilyen interpretálása igazolhatatlan konstrukció. Nem hogy nem „életrajz", de mint (egyébként kronológiailag sem ide tartozó) „verselemzés" sem kielégítő. Nem referenciális olvasat (ami önmagában is problematikus eljárás lenne), hanem egy vélelmezett valóságnak való önkényes alárendelés.

Az irodalomtörténészi „mindentudás" igényének felemás és illegitim kielégítése ez. S közben azt a tudást is elveszítjük így, ami elérhető lenne számunkra. Nem becsüljük a korlátozott érvényű életrajzi ismeretet, ugyanakkor az esztétikai fikciónak olyan tartalmat tulajdonítunk, ami nincs és nem is lehet meg benne.

A „tudás", amelyre így teszünk szert, csupán retorikai termék.

*

A könyv narrációs szerkezete egy ponton megváltozik. Ez a változás nem éles, nem váltásszerű, inkább csak átfejlődés. De észlelhető, érzékelhető, s a könyv javára válik. Onnantól kezdve, hogy József Attila rendszeresen verseket írt, s ezek kéziratban is,

majd nyomtatásban is ránk maradtak, Tverdota valami szilárdabb talajt érez a lába alatt, számára ezek a szövegforrások „érthetőbbek", inkább értelmezhetők. Vannak versszövegek, s ezeknek időbelisége automatikusan fölrajzol egy folyamatot, amelynek összefüggéseit érzékelni, leírni és (így vagy úgy, de) értelmezni lehet. Az irodalomtörténész saját, szűkebb területén mozoghat; motívumokkal, versformákkal, mintákkal stb. szembesülhet. A „kemény" életrajzi és keletkezéstörténeti adatok persze Tverdota klaviatúráján itt is fölpuhulnak, ám a versszövegeket és egymásutániságukat nem kerüli meg. Milyenek ezek az interpretációk? Tverdota elsősorban a József Attilának *mintát* és *orientációs lehetőségeket* szolgáltató előszövegekre figyel. Az interpretáció a versek szoros olvasásán alapul, s azt keresi, a fiatal, még tanuló költő kiknek a műveiből vesz át motívumokat, formákat, azaz kiktől mit tanul meg, s ez a tanulás milyen karakterű szövegeket eredményez. A nyugatos vagy az avantgárd versalkotás megtanulását sok szöveg párhuzammal mutatja be, Adytól Kassákig. Ez így egy szűkített, leíró történeti irodalomszociológia vázlata, „fejlődésregény", mondhatnánk a modern magyar irodalom hatástörténete – egy fiatal, a szakmát még tanuló „költő" oeuvre-jében. Ez több szempontból is érdekes. Megmutatja, hogy József Attila mely költők műveit ismerte közelebbről, honnan merítette poétikai eszközeit, egyáltalán, mit tekintett aktuálisan költészetnek, amelyben önmagát ki akarta fejezni. S ezzel jellemezve van az az alkotásmód, amely ezeknek a mintáknak az egyidejű vagy egymást követő fölhasználásával alakult ki, és a későbbiek vonatkozásában alapozó eszköztárrá állt össze. Igaza van Tverdotának, ezek – főleg kezdetben – sokszor még a tanulás dokumentumai, s nem „saját", kreatív szerveződésű megnyilatkozások. De vannak (és időben előrehaladva szaporodnak) az ehhez képest már „eredeti", saját produkciók is. Természetesen saját, egyéni orientációváltozatokban, olykor kevert formában. Ezek már nem másolatok vagy illusztrációk, hanem egyéni kísérletek, hangpróbák. A könyv ilyen jellegű leírásai persze az olyan „öreg motorosoknak", mint e sorok írója is, sokszor ismerősök – Tverdota régi tanulmányaiból. Ezek itt valójában kivonatok, újraírások, folyamatba szerveződő szisztematikus összefoglalások. A régi értelmezések ilyen – kiegészített – újrahasznosítása természetesen nem hiba, sőt – ne legyünk hipokriták! – értelemszerű. Ugyanilyen módon tűnnek föl a könyvben a fiatal költő világnézeti orientációs mintái is, például Nietzsche, a zsidó-keresztény kultúrkör szent szövegei vagy Schmitt Jenő Henrik „ideális anarchizmusa". (Utóbbihoz az újabb kutatásokból fölhasználta Farkas János László némely eredményeit is.) Ezeknek a mintáknak az áttekintése, akkurátus számbavétele és bemutatása a könyv legjobb és legfontosabb részletei közé tartoznak. A poetikai filológia lehetőségeinek szép, irodalomszociológiai hasznosítása, *demonstrálása* ez. Tverdotát legjobb lehetőségei szintjén mutatják meg ezek a fejezetek.

Kár, hogy ezeket az összefüggéseket is sokszor feloldja a homályos szemantikájú és hitelű emlékezések kontextusában; s az életrajzi filológia lehetőségeivel itt sem él. Mindebből következik, hogy a történeti-szociológiai kontextus (mely *minden* emberi tevékenység természetes közege!) sem terjed túl a kortársak mesélgetésein. Ez nem csak homályossá teszi a valahogy mégiscsak felvázolódó kontextust, de le is szűkíti azt. S a költőt, irodalomtörténészi segédlettel, az esetlegességek buborékjába zárja. Pedig az 1920-as, 30-as évek atmoszférájáról, mozgástendenciáiról, alapvető történeti-szociológiai szerkezeti meghatározottságairól stb. ma többet lehetne mondani, mint amit a maguk hajdani szűk horizontjába beleragadt diáktársak és ismerősök előadtak. S ilyen szempontból nem szerencsés József Jolán „emlékezéseire" sem ilyen gyanút-

lanul hivatkozni. (Jolánnak eminens érdeke volt, hogy saját történetet adjon elő öcscséről.) Az emlékezések, kivált a Jolánéi, önmagukban azért is veszélyesek, mert (1) szűk horizontot nyújtanak, (2) a mitológiaépítés eszköze él bennük. Itt bizony a nagyszámú, fontos kordokumentum vallatása és néhány jó történész szempontjai és fölismerései nagyon is elkeltek volna.

Az életrajzi eseménytörténet, a történeti-szociológiai kontextus és az írott mű (a szöveg) ugyanis nemcsak egy utólagos absztrakcióban tartoznak össze, de közvetlenül, empirikusan is érintkeznek egymással, s ez az érintkezés létrehozza a mű értelmezhetőségének történeti-kognitív állványzatát. Mert az egyéni élet bekapcsolódik az egyén számára (is) adott empirikus kontextusba, s ez az összekapcsolódás mint konkrét, leolvasható összefüggés, mint „tartalom", a mű nyersanyaga lesz – az alkotás folyamata ezt az anyagot szűri, alakítja és formálja meg. A mű mint eredmény pedig e folyamat utólagos ellenőrzésére is eszköz, a benne lévő összefüggések egyre finomodó leolvasása önmaga keletkezéstörténetét is megvilágítja.

Az így nyerhető fölismerésekről lemondani ostobaság, és elhomályosítása az értelmezésnek.

A könyvből, az értelmezői imposszibilitások és a beszűkítő metodika következtében sajnos hiányzik az élesen megfogalmazott történeti, mentalitás- és gondolkodástörténeti kontextus értelmezésalakító szerepe. Ám József Attila nem üres térben élt és mozgott, hanem olyan térben, amelynek mély meghatározottságait az „emlékezők" értelemszerűen nem látták, nem láthatták át. Így az irodalomtörténészi interpretáció kontúrja is elvész, hajdani vagy/és mai konvenciókhoz hajlik. S elvész azoknak a fölismeréseknek egy része is, amely az immár háromnegyed évszázados József Attila-kutatás mégiscsak fölhalmozott, s amelyekről nem lenne szabad lemondani.

*

Tverdota alkalmazott „irodalomszociológiája" sajnos kettős, esztétikai és történeti-szociológiai redukciót mutat. Elmarad például a költő képzeletének leírása, pedig ez nemcsak „fantázia", hanem egyben szelekciós művelet is. A képzelet alakzatai a személyes, közvetlenül tapasztalt vagy/és közvetítések révén „megismert"/megismerni vélt „valóság" képekbe sűrítése; a képzelet „ugrásai" pedig a költői kogníció elvont szerkezetének alakulástörténete. A képzelet: költői névjegy; szemantikai irányokat nyitó retorikai, versépítő eszköz. Az irodalomszociológiai leírás és az esztétikai elemzés ezen a ponton válik szét, bár a képzelet alakzatai, akaratlanul is, visszautalnak erre a szociológiai alapra.

A képzelet a költői innováció egyik legérzékletesebb, legkönnyebben észlelhető, árulkodó jele. Figyelembe nem vétele elszürkíti az elemzést, leegyszerűsíti a mű jelentését.

Ebből a szempontból roppant jellemző, hogy olyan fontos fiatalkori verset, mint a *Tiszta szívvel* (1925) a könyv érdektelenségbe taszít. Itt Tverdota csak a korábbi életrajzi kutatások rövid, kilúgozott kivonatát adja; a külső hatástörténet bizonyos elemeire szűkítve le mondandóját. És a minta, amely alá rendeli a verset, az úgynevezett „ideális anarchizmus". Ám itt ez a teória kevéssé releváns, itt nem ideológiai programvers született, hanem a személyes élet problémákból kifejlő radikális önmeghatározási kísérlete történt meg – a saját élet, a tanulmányok és a poétikai inspirációk metszéspontjában. És a történeti háttér itt, bár motívumok meghatározott kombinációjában kerül az olvasók elé, több mint szövegminták követése: lényegi meghatározott-

ság, a személyiség egészét hatalmában tartó, internalizált élmény. Erre az önéletrajz egyéni újratematizációja, nyílt vagy/és rejtett önkifejező impulzusok, fölismerhető, ereje világosan utal. Innen a vers botrányokozó potenciája. De ez csak a vers személyes motiváltságát leplezi le. Maga a vers olyan személyiség- és magatartáskonstrukció, amely nagyon éles történeti anomáliákat sűrít össze a személyes megnyilatkozásban, s így támadó és affirmatív reakciókat egyaránt képes volt kiváltani. A vers, mint legjobb versértő kortársai föl is ismerték, alapvető történeti feszültségeket tematizált, illetve fejezett ki. És ezek a poétikai kódoláson is átjöttek; pro és kontra fontosak voltak.

A vers az egyik „fiatalkori" főmű. De, vegyük észre, nem verstechnikai okokból. A vers technikára redukálása esztétikai sterilizáció lenne.

Sajnos, bár a könyv második – nagyobbik – fele lényegesen jobb és használhatóbb, mint az első (áléletrajzi) része, ki kell mondani, ez a jobb rész is alatta marad a kívánatosnak. A szerző nem ereszkedik le olyan „tisztátalan" mélységekbe, amelyekbe le lehetett és le kellett volna hatolnia. Ez a szerző *esztétikai* vakfoltjának számlájára írható. Érzéketlenség és felemás irodalomfelfogás egyaránt ott van a monográfia hátterében. Ezzel azonban saját értelmezői lehetőségeit korlátozza, és elszalasztotta József Attila költészetének egy élesebb, markánsabb rajzolatú értelmezését.

Mint összegzés csonka, egyoldalú és lényeges vonatkozásokban félrecsúszott összefoglalás ez. Az újraírás kevesebbet (s több ponton gyöngébbet) ad, mint az, aminek újraértelmezésére vállalkozott.

*

A könyvet áttekintve fölmerül a kérdés: milyen viszonyban van a könyv és a címe? Attól tartok, semmilyenben. A cím: *Gondoljátok meg, proletárok*, bár idézet a költőtől, nem egy monográfia, hanem egy kiáltvány címe lehetne – persze nyolcszáznyolcvan oldalas kiáltvány ritkaság, és a szöveg érvelésmódja sem igazán a kiáltványok stílusára emlékeztet. Ha az alcímet is idekapcsoljuk, akkor sem leszünk sokkal okosabbak: a huszonegy éves József Attila még „ifjú", a huszonkét éves már nem, a harmincharmadik évében járó pedig már „öreg"? Aligha. A válaszkísérletek helyett helyesebb, ha mindjárt kimondjuk: a cím és az alcím nem szerencsés. (A lektor meg a kiadói szerkesztő igazán figyelmeztethette volna a szerzőt a címválasztás problematikusságára.) A szerzői szándékot persze, érteni vélem; valamiképpen jelezni akarta azt a szociokulturális dimenziót, amelyre a „proletár" szó utal. És ezt akár helyeselni is tudnám. De e problémakör sem a címben, sem a könyv főszövegében nincs következetesen végigvezetve, megjelenítve. A József Attila-értelmezésnek ez a nehezen megkerülhető fogalma nagyon összetett történeti-szociológiai és egyben költészettörténeti összefüggések függvénye. Nemcsak a szorosan vett történeti kérdések elemzése nehéz, de ennek költői lecsapódása is. A „proletárköltő" ez esetben tárgyilag nem stimmel, a „pártköltő" is, a legnegatívisztikusabb értelmezésben is, legföljebb pár évre érvényes. Az a világ azonban, amelyben József Attila nevelődött, soha nem eresztette el, és bármily magas és egyetemes horizontra emelkedett is, e kötése mindig megmaradt. „Attila, liberális?" – kérdezte, erős iróniával volt élettársa. S az e kérdésben rejlő összefüggésben nagyon is igaza volt Szántó Juditnak. A költő soha nem lett prokapitalista. A proletárokra való utalás azonban, ha mögüle hiányzik a komplex történeti elemzés, csak egy „érzelmi hagyomány" jele. Persze, Tverdotától nem idegen ez az érzelmi hagyo-

mány, s ez a vállalása mai ideológiai klímában önmagában is bizonyos erkölcsi tartásra vall. Ezt érdemes a szerző javára elkönyvelnünk.

De, hadd ismételjem meg, ez az irodalomtörténészi gyakorlat szempontjából kevés.

Tverdota, aki évtizedeket töltött a József Attila-kutatásban, s a szövegkorpuszt is, a másodlagos, narratív forrásokat is jól ismeri, korollá riumát adhatta volna eddigi kutatásainak, egész irodalomtörténészi életművének. Hiányait pótolva, egyoldalúságait leküzdve, összefoglalhatta volna mindazt, ami ma egy rutinos kutatónak a kézenfekvő lehetősége. De ezt nem tette meg; „séróból" akart eredményt produkálni. És, kimondatlanul is, a „végszót" akarta kimondani; a „mai", „korszerű" József Attila-képet akarta megalkotni. Ahogy mondani szokás, a „súlyos művet, amely alatt beszakad az asztal". Súlya van is e könyvének; kézbevételéhez előzetes konditermi gyakorlatok kellenek, gyúrni kell rá. De ereje, sajnos nincs e monográfiának. Nem váltja le Szabolcsi Miklós négykötetes alapozó művét, s nem küldi nyugdíjba az eddigi József Attila-irodalom fontosabb műveit sem. Aki József Attiláról akar tájékozódni, annak változatlanul ezekhez kell fordulnia; nem hagyatkozhat a mostani „újraírásra". Tverdota, legalábbis ezzel az első kötettel, nemcsak saját java munkáit diszkreditálja, de azt az „érzelmi hagyományt" is, amelynek történeti elemzésekben való kibontása történeti érdeme lehetett volna e könyvnek. A „korszerűség" hamis eszményéhez való hallgatólagos igazodása, metodikai félreértése, rutinjának egyoldalúsága, és – sajnos – valósághorizontjának szűkössége nem tette lehetővé számára egy igazi összefoglaló mű megírását. Amit megírt, az a legméltányosabb értékelés esetén is legfeljebb az életmű egyik rétegének önmagába záródó irodalomszociológiája, hosszú félrevezető gondolatmenetekkel, látványos értetlenségekkel megfertőzve. Az összkép egyoldalú és elégtelen; inkább zavaró, mint eligazító. Egészében ez az újrameséltnarratíva döntő pontokon a káosz felé visz. Nagyon nehezemre esik kimondani, de ehhez képest a „korszerűen" reakciós, a magyar irodalomtörténet-írást gyarmatosítani akaró Kulcsár Szabó Ernő használhatóbb (és sok szempontból rendezettebb) fogalmi hálót kínál föl. S hogy Tverdota más, látszólag ellentétes retorikával, ténylegesen ugyanazt a pusztító redukciót végzi el, mint szakmai ellenfele, riasztó jelzés. Ebben a redukcióban az irodalmi folyamat irodalomtörténészi kiüresítése zajlik.

A cím sikertelensége, a fejezetcímek mindenféle fogalmi tisztázás nélküli, metaforikus homálya nagyon világos jelzése annak, ez a könyv elkapkodott, végig nem gondolt összegzéskísérlet. És ami „új" benne, az nem jó; ami jobb, az jórészt már korábban is meglévő szövegek önismétlése. Előrelépés nincsen.

Ám a szerzőnek tudnia kell: a hiba mindig büntet. A jó monográfiáért pedig meg kellett volna szenvedni. És sem a szerzőnek, sem a szerző nemzedékének nemigen lesz már újabb lehetősége a maradandó összegzés megalkotására. Az eddigi kutatások félbe-szerbe maradt ajánlatként, összerendezetlen kínálatként maradnak az újabb nemzedékekre.

A József Attila-kutatás sírját, ki kell már végre mondani, a rendszerváltás ásta ki. De a koporsót a sírba eresztő kötelet most fonta meg Tverdota.

BOKA LÁSZLÓ

„Szeptemberi verőfény”

BÍRÓ-BALOGH TAMÁS: HA NEM VOLNÁTOK TI. KOSZTOLÁNYI DEZSŐ UTOLSÓ SZERELMEI

Bíró-Balogh Tamás kötete Kosztolányi utolsó szerelméről (címe szerint szerelmeiről) egyszerre izgalmas filológiai nyomozásba beavató munka, ugyanakkor egy összetett, különböző aspektusokból szemlélt életútvégi meneküléstörténet bonyolult lelki tusáinak a hiteles lenyomata, kommentárja. A kötet főcíme *(Ha nem volnátok ti)* eleve hipotetikusan szélesre nyitja a kaputt, benne egy sor vizsgálati ponttal és nem feltétlenül megválaszolható kérdéssel, hiszen azt feszegeti, mennyiben alakult, netán végződött volna másképp Kosztolányi élete bizonyos személyekkel az oldalán vagy netán ezek nélkül. A címbe emelt Kosztolányi-sor az ikonikus *Nők* című versből való, amit szerzője még 1925-ben, „az élet közepén” írt, „megkoszorúzva női karoktól”, nem sejtve, hogy ez a földi élet mindössze alig egy bő évtizedig tart csupán számára. Tragikus betegsége, majd korai halála és egy ekkor rátaláló, mindent felforgató, a bajokból megváltást ígérő szerelmi érzés így összekapcsolódva különös hangsúlyokat kap, az utolsó életszakasz tehát mindenképpen árnyalt megvilágításra, alapos figyelemre, kiemelt elemzésre válik érdemessé. A szerző irigylésre méltó felkérése, miszerint beletekinthetett egy magángyűjtő révén azon levelekbe, melyeket Kosztolányi egykori múzsája írt a beteg költőnek, majd elsőként közölhette is azokat, érthetően nagy kihívásnak számított tehát, ugyanakkor óriási adathalmaz felgöngyölítésével és szakszerű feldolgozásával, felelősségteljes oknyomozói munkával is járt. A tét ugyanis – az egész oeuvre tekintetében – nem csekély. E mostani leletegyüttes, ha teljességében át nem is rajzolja eddigi tudásunkat (mint azt a kötet borítószövege és bevezetője kissé túlzó módon meglebegteti), árnyalni mindenképpen árnyalhatja, és ez is óriási jelentőségű.

A most közreadott kéziratok Kosztolányi utolsó szerelméhez, Radákovich Máriához kapcsolódnak. 1935-1936 során Kosztolányi ugyanis szerelmi viszonyt

Jaffa Kiadó
Budapest, 2019
292 oldal, 3990 Ft

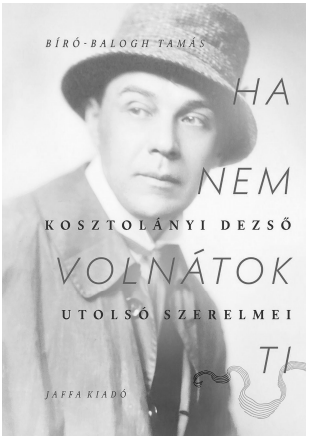

ápolt egy férjes asszonnyal, egy tízesztendős (megismerkedésükkor szintén komoly betegséggel küzdő) fiúgyermek édesanyjával. A kibontakozó szerelemben az asszonyhoz írt Kosztolányi-levelek a szűkebb szakma előtt már ismertek voltak, azok szerkesztett változatai korábban meg is jelentek, azonban az eredetiek csak most kerültek a szélesebb publikum elé, s ami még fontosabb: azon levelek, amelyeket Mária írt Kosztolányinak, korábban még sohasem voltak hozzáférhetőek. Márpedig – amint azt a kötet bevezetője előrevetíti – „Radákovich Máriáról […] eddig szinte semmit nem tudtunk, pedig Kosztolányi kész lett volna feladni a házasságát miatta, és úgy érezte, ez a szerelem még halálos betegségére is gyógyulást hozhat". A könyv legfőbb erénye éppen az, hogy szerzője „akarja" tudni, milyen is lehetett Mária, ellentétben elődeivel, akiket Mária alakja nem igazán érdekelt. A felkérés persze nem volt véletlen: Bíró-Balogh Tamás a Kosztolányi-levelezés kritikai kiadásának sajtó alá rendezőjeként is ismert, egyik korábbi kötetében pedig Kosztolányi Ádám életét és munkásságát tárta fel alaposan az olvasók előtt. A szerző tehát jó ismerője az életműnek és Kosztolányi kapcsolati hálójának, ennek megfelelően mostani kötete sem csupán egy alapos életrajzi munkának tekinthető, hanem hiteles kor- és lélekrajznak is, amely mögött komoly tényfeltáró filológiai munka húzódik.

Radákovich Máriáról egyértelműen kijelenthető volt korábban is, hogy Kosztolányi valóban igaz szerelmet táplált iránta, ahogyan az is köztudott tény volt, hogy írt hozzá egy gyönyörű verset, költői pályája egyik kiemelkedő, jelentős darabját, az utolsó évek egyik kánonversét, a *Szeptemberi áhítat*ot. Az 1935 szeptemberében, Márianapra a szerelmének felolvasott költeményt Kosztolányi a *Nyugat*ban is közölte, sőt, később egy másik vers *(Röpima)* is megszületett, mely azonban sokáig csak kettejük titka maradt. Utóbbit a vágyott nő imába foglalt nevével Mária születésnapján, 1935. november 22-án adta át Kosztolányi. A megcsalt feleség – aki eleve tudott e kapcsolatról majdhogynem annak a legelejétől fogva – időközben dühös levelet írt a betolakodó nőnek, melyet (vagy első, gunyoros sorát legalábbis: „Maga szerencsétlen, tájékozatlan lud…") a bölcsészhallgató lányok is többnyire kívülről fújnak. A kötet lapjain tehát annak olvasója mintha csak egy kamaradrámába csöppenne: Kosztolányi mellett feltűnik Füst Milán, a beavatott barát, a levelek közvetítője, s persze ott van Harmos Ilona, a feleség, aki sértett asszonyként, dacosan, hiúsággal reagál a történtekre, s csupán egy haldokló férfi délibábos fellobbanásának tudja be férje szerelmét. És ott van Mária, aki egy valódi múzsa szerepébe lép, s áldozatkész szeretettel közeledik a beteg költőhöz, miközben maga is ápolni kényszerül fiúgyermekét. A szívügyeken túl szellemi és lelki támasza is a nagybeteg Kosztolányinak, akiért folyamatosan imádkozik. Ő pedig hanyatló éltének utolsó szakaszában valóban új erőre kap, szinte gyógyulni is látszik e szerelem hevétől. A kortársak és jó barátok közül többen, így Karinthy vagy Füst Milán is ezt igazolja. Végül ott van mintegy halk kulisszaként egy újabb rejtélyes asszony, egy egykori dajka, aki majdnem húsz esztendőn át volt – a kötet szerzője legalábbis határozottan ezt sugallja – „állandó", létfontosságú szereplője nem csupán az író, hanem a férfi Kosztolányi Dezső életének is. Tény, hogy Ilona és Mária mellett közvetetten és szignifikánsan ő is meghatározta Kosztolányi szépírói munkásságának egy bizonyos szeletét, de erről majd később. Látható, a kötet szerzője Kosztolányinak az említett időszakban keletkezett művei hátterében meghúzódó élettörténeti szálakat igyekszik felgombolyítani, tételesen átvizsgálni minden eddig ismert vagy még homályban maradt részletet, s megvilágítani az összefüggéseket. Mindeközben kellő érzékenységgel mutatja be az egyre gyakrabban kezelésekre

szoruló alkotó hullámzó érzelmi világát, s nem titkolja annak esendőségét, labilis ideg- és lelkiállapotát sem életének ezen nehéz, fájdalmasan-boldog időszakában. Bíró-Balogh a száraz tényeket hol szellemességgel, hol empátiával lágyítja, mindazonáltal – mint erről később szó lesz – a korábban is rendelkezésre álló tényanyagon túl az új forrásanyag olykor külön utakra és merész hipotézisekre csábítja, a fő csapásiránnyal némiképp párhuzamosan pedig kis kiegészítő nyomozásokra indul.

A szerző az olvasás során bevon mindenkit a nyomozás, a rejtvényfejtés mozzanataiba, igazi együttgondolkodókká tesz. Egy utalásért, egy névért, egy levélben elejtett adatért vagy egy megemlített újságcikkért – helyesen – aláás a legmélyebb rétegekig, s ez feltétlen érdeme a kötetnek. A Mária-szerelem feltárása esetén mindenképp, ahol minden apró részletre, családi állapotra, felmenőkre, társadalmi szituáltságra, vallási nézetekre és még a későbbi életút bizonyítható részleteire is alaposan rávilágít a szerző. Ez könyvének legfőbb vonulata, eredménye, újdonsága. Furcsa mód a kettejük közt lévő 14 év korkülönbségre viszont kevéssé tér ki, ezt magának az olvasónak kell kikövetkeztetnie: 1935 nyarán Kosztolányi már betöltötte az 50. életévét, Radákovich Mária viszont alig 36 éves volt. A mintegy bő 9 hónapig bizonyosan dokumentálható, addig megélni is tudott szerelem – annak hol izzó szenvedélyével, hol csak a távoli elzártságban vigasztaló lelki táplálékaival, s persze szorongató félelmeivel is, a leleplezés őrületbe kergető fázisaival – mindennek mondható, csak felhőtlennek nem. „Sok cifra szenvedés vár még ránk" – írta Kosztolányi mintegy előrevetítve a nehézségeket, bajokat, már 1935 nyarán Máriának. A levelek eleve egy titokban tartandó, hatványozottan terhes, a kommunikációt és az érintkezési formát is nehézkessé tevő, megterhelő társadalmi keretről nyújtanak képet, a vágyott beteljesülést nehezítő fizikai távolágon túl számos kórházi kezelésről és fájdalmas operációkról (mind Kosztolányi, mind Mária kisfia, a későbbi Kossuth-díjas festőművész, Papp Oszkár esetében) kapunk általuk biztos információkat. Mária leveleinek többsége viszont sajnos nem ismert, ahogy azt is találgatások övezik, hová tűntek, tűnhettek ezek a levelek valójában. A sors fintora, hogy mi csupán azon sorait ismerhetjük meg most, e könyv által is, melyeket Kosztolányi Dezső sohasem olvashatott. Azokat Mária eredetileg Stockholmba küldte 1936 tavaszán, amikor Kosztolányit már külföldön kezelték, de az ismeretlen címzett miatt visszakerültek Budapestre, Füst Milánhoz, így maradhattak fent, igen töredékesen. Mint a kötet függelékében átiratban is közölt levelek szövegéből kiderül, Mária jóval több levelet írt szerelmének, eleve nem tudva biztosan, hogy azok elérkeznek-e majd címzettjükhöz. „Ismét indul egy levelem a maga bizonytalan útjára." E leveleket megelőzően pedig 1935 folyamán Budapest és Visegrád, illetve Budapest és Budapest közt is sűrű levelezések folytak, érthetően titokban, beavatott szerelmi segítők bevonásával, akkor is, ha Kosztolányi és Mária a valóságban alig pár háztömbnyire laktak egymástól. (A kötet belső borítóján visszaköszönő korabeli Krisztinavárost ábrázoló térkép, rajta a főszereplők bejelölt lakhelyeivel önmagában is telitalálat). A most közölt Radákovich Mária-levelek tehát igen csekély számúak és töredékesek ugyan, ám ennek ellenére a vágyott nő érzéseiről, alakjáról, életéről minden korábbi ismeretünkhöz képest teljesebb képet engednek megrajzolni.

A kötet valódi időutazást, irodalomtörténeti csemegét ígér tehát több szálon is, akkor is, ha egyesek joggal tamáskodnak: valóban Kosztolányit is jobban megértjük, „ha megismerjük azt a nőt, akit szeretett"? Egy (netán több?) szerelmi viszony bonyolult rétegeibe, változó hangulataiba és kedélyállapotaiba egyáltalán bepillantást nyerhetünk-e? Hiteles lesz-e a pillantás? Bár kétségtelenül bizonyított tény, hogy igény a

hálószobatitkok feltárására a magyar olvasóközönségben folyamatosan lenne (lásd az *Így szerettek ők* s hasonló kötetek töretlen népszerűségét), egy szerelmi viszony esetében eleve nem lehet mindent rekonstruálni, s – mondhatni a dolog jellegéből adódóan – egy szerelem esszenciája eleve meg sem ragadható. Annak különböző fázisai, alakulási folyamatai, érzelmi hullámvasútjai önmagukban is olyannyira kuszák és szövevényesek, ehhez képest tudásunk pedig eleve olyannyira hézagos, töredékes és magyarázatra szoruló, hogy pár porózus dokumentum alapján legfeljebb csak a felszínt, a kereteket kapargathatjuk. Az sem érdektelen, persze. A magánlevelezések ugyanakkor mindig is nagyobb feltárulkozást engednek egy személy egykori érzelmi-lelkiszellemi állapotához, státusához, ami – a személyes kapcsolat fejlődésén túl – óhatatlanul segíthet az ekkor született művek keletkezéstörténetét is meghatározni, olykor értelmezésrétegeit is árnyalni, gazdagabbá tenni. Az ügyet tovább nehezíti, hogy a kényszerűen titokban tartott kapcsolat okán nem egybefüggő, egymásnak természetszerűleg válaszoló dokumentumcsokorról van szó, s az is viszonylag sovány terjedelmű. Biztosan tudjuk, hogy a szerelem öt mesés, együtt töltött visegrádi nappal teljesedett ki, ért be, de az érintettek levelezése mellett nem tudjuk, milyen gyakran találkoztak vagy hányszor beszéltek telefonon stb. Hogy mindez mennyi írt hozott, hozhatott ilyen körülmények között Kosztolányinak, mennyire tudott felszabadító lenni, s mennyire volt menedék a rossz házasságban élő nőnek (aki egy kései interjú szerint fia születését követően csak formálisan élt együtt férjével, valódi házasélet nélkül), teljes bizonyossággal sohasem lesz tudható. Ennyi bizonytalansági tényező mellett a kérdésfelvetések többsége óhatatlanul hipotetikus marad. De ettől még reméljük, hogy valóban közelebb kerülhetünk Kosztolányi énképének formálódásához, világképe változásaihoz, egzisztenciális szorongásai enyhüléseihez, ha (betegsége tudatában, élete végén) az őt körülvevő nőket és azok rá tett hatását az új forrásokra tekintve alaposan szemügyre vehetjük. Ez tehát a kiindulás. Mária ráadásul évtizedekkel később egy Vargha Balázsnak adott interjúban, hangfelvételen részletesen beszélt a szerelemről a neki írott egykori Kosztolányi-levelek akkori közlése kapcsán, mely hanganyagnak a szerkesztett változata a Kritika 1975. augusztusi számában meg is jelent. A kötet szerzője többek között erre az eredeti hangfelvételre is támaszkodott most. Az ehhez képest kiegészítésként közölt Mária-levelek felbukkanása viszont mindenképp új információkkal is gazdagította Kosztolányinak ezt a legutolsó életszakaszát, így a levelek óhatatlanul új összefüggéseket is teremtettek. Bíró-Balogh Tamás új kötete ezekre alapozott, de figyelembe vett minden korábbi adatot, témába vágó információmorzsát is. Ezek értelmében bizonyossággal jelentheti ki például, hogy „egy nagyon és egy kevésbé ismert vers, továbbá két prózai írás: egy novella és egy tárca" e szerelem forrásvidékéről származik. Ahogyan az is megcáfolhatatlan immáron, hogy a kapcsolat kölcsönös, igazi és mély szerelem volt, nem csupán fellobbanó vonzalom, nem is futó kaland, amint azt a feleség utóbb, lekezelően és tudatosan, 1938-ban kiadott könyvében mindenáron bizonygatni akarta. E kapcsolat alighanem az élet utolsó ajándéka volt Kosztolányi számára, ahogyan azt monográfusai közül leginkább Rónay László hangsúlyozta. Arany Zsuzsanna 2017-es átfogó monográfiája nem véletlenül már külön fejezetet szentelt e szerelemnek, számos, korábban mellőzött forrást is bekapcsolva annak tárgyalásába.

A Mária-kapcsolat Kosztolányi kései vallásossághoz fordulásának egyik fontos (de messze nem kizárólagos) állomásaként is jelentőssé válik, hiszen Radákovich Mária – amint a karakterét, életútját most elsőként megrajzoló, összegző-értékelő Bíró-

Balogh hitelesen tárgyalja – kisgyermekkorától mély vallásos (római katolikus) nevelésben részesült, s a történések idején sem pusztán formális, hanem eleven s aktív hitéletet gyakorolt. A Mária-szerelem tehát sok irányból kardinális fontosságú a Kosztolányi-képünk felől, ezt remekül bizonyítja az egész kötet, sokkalta fontosabb, mint eddig ezt akár a kritikai kiadás vagy korábbi kis- és nagymonográfiák külön-külön hangsúlyozták. A téma maga (a szerelmi háromszög) ugyanakkor kellően ismert volt a szűkebb szakma előtt, de akár kortárs szépirodalmi feldolgozások szintjén is az utóbbi évtizedekben. Csakhogy Bíró-Balogh könyvének legsikerültebb fejezetei e szerelem eltérő nézőpontjaiból szimultán világítják meg a viszonyt. A férfi szemszögén – tehát a „Dezső-változaton" – túl, külön fejezetekben tárgyalja a kötet a „Mária-változatot", és természetesen megismerjük az időszaknak a feleség saját, tehát „Ilona-változatát" is, melyről a korábbi kutatások minden lényegest tudni véltek. A különböző nézőpontokból, olvasatokból történő összeolvasás – mögöttük az egyes életutakkal és új információkkal – nemcsak izgalmas okfejtéseket, hanem alighanem a kötet legértékesebb fejezeteit eredményezi.

A szerző olvasmányos stílusban mutatja be Kosztolányi utolsó éveinek nőalakjait és azok viszonyulásait hozzá, illetve élethelyzetéhez, betegségéhez. Alapos, ám kissé hosszúra nyújtott felvezető után tér csak a szerző a tulajdonképpeni tárgyra, jut el a primer dokumentumok tárgyalásáig. Módszere az, hogy lassan adagolva árul el információkat, mintegy fenntartja a feszültséget, de dramaturgiája nem tökéletes. Rendre elő-előjön ugyanis a filológus, Bíró-Balogh igazi énje. Ez pedig a képletes vonalvezetésről, a téma vezérösvényéről több ízben kacskaringós kitérőkre csábítja. Így viszont Kosztolányi első Máriához írt sora (1935. augusztus legelejéről) a kötet 50. oldalán bukkan csak elő, a megismerkedésük Mária által elbeszélt, részletes történetét pedig csak a kötet 107. oldalán kapja meg az olvasó.

Feltétlen elismerésre méltó, ahogyan Bíró-Balogh egy kiváló oknyomozó szívósságával és született filológusi hajlammal megy utána minden egyes félsornak, minden fellelhető forrásnak, miközben adatokat próbál beazonosítani, több irányból leellenőrizni. Ugyanakkor a kikutatott eredmények, életrajzi adatok egy jelentős része óhatatlanul csak színezi a teljes képet, de nem bizonyul döntő fontosságúnak sem a konkrét szerelmi szál, sem pedig általában a Kosztolányi-életműkutatás szempontjából. Márpedig a kötet borítója éppen az életút utolsó szakaszának árnyalását ígéri, akkor is, ha a Kosztolányit körülvevő nőkre figyel elsődlegesen. Olyan az eset, mondhatnánk, mint egy tipikus bibliográfiai feltáró munka, amikor több szerteágazó életút felgöngyölítéséhez a hiteles, beazonosítható publikációkra és a még fellelhető dokumentumok többirányú átvizsgálására valakinek sok száz könyvtári, levéltári kutatóórát kell feláldoznia, miközben az eredmény, a végső találati szám egyáltalán nem garantált. Ráadásul a legkevésbé sem biztos, hogy mindezen forráskutatás eredménye átfogó narratívát is ad majd, megbízható kapcsolati hálót rajzol, s így közelebb visz a célhoz, ahogyan az adatok tömkelege sem tükrözi majd jó eséllyel a beléjük ölt munkaórák elképesztő számát. Látjuk, érezzük ugyan az alaposságot, a belefektetett munka is kétségtelen, esetleg a minuciózus mélyfúrásoknak lesznek konkrét életrajzi eredményei is, de ettől még egy csomó adat óhatatlanul csak érdekességnek, színes kiegészítőnek, mellékszálnak bizonyul a fő kérdésirányokhoz képest. Vagyis miközben egyenesen elvárt egy alapos filológiai kutatómunkában, hogy minden félmondatot és lehetséges utalást kétszer is leellenőrizzenek, sőt szakszerű vizsgálattal ha kell, azokban kételkedjenek is, aközben az előbukkanó adattömeg egyáltalán nem biztos,

hogy végül relevánsnak is bizonyul. Nem egyszer az volt az érzésem a kötet olvasása közben, mintha Bíró-Baloghnak nehezére esett volna ezekről a „találatokról" csak úgy lemondania. Ha már kikutatta, jó búvárként felszínre hozta őket, egyúttal közli is többségüket, akkor is, ha azok apró érdekességek csupán a központi témafelvetéshez képest, például egy-egy mellékszereplő életútjáról kiderített információk, színes puzzle-darabok csupán. Megtudhatjuk, hogy Radákovich Mária kivel kezdett szerelmi viszont jóval Kosztolányi Dezső halála után is, s a férje – akitől Kosztolányi is tartott anno – az illetőt hogyan hívta ki a kor lovagiassági szabályai szerint (ha csupán papíron is) párbajra, ámde ezen dokumentumok átiratban történő teljes terjedelmű közlése a kötetben talán nem szükségszerű velejárója egy ilyen oknyomozásnak. De olvashatunk érdekes sorokat arról is, hogy Mária második férjének a korábbi házasságából született gyermeke milyen szerepet játszott a nácik budai várba való 1944-es bevonulásakor. A sok szálon, ám az ígért főtörténethez csak nagyon áttételesen vagy egyáltalán nem kapcsolódó epizódszereplők életútjának minuciózus bemutatása így több ízben inkább csak terhet, redundáns információhalmazt jelent az olvasási folyamatban. Az, hogy Kosztolányi és Mária egy bizonyos templomi esküvőre voltak hivatalosak, a fentiekkel ellentétben természetesen igen fontos, minden tekintetben. Az azonban, hogy egy mellékszereplő, jelen esetben az ara hol végezte gimnáziumi tanulmányait, hol, mikor és hogyan halt meg, a kötet főcsapása és legfőbb kérdésirányai szerint abszolút érdektelen. A példák sora hosszasan folytatható lenne. Minderről úgy vélem, nem is csak a szerző tehet. Az vesse rá az első követ, aki ennyi feltárt adat és levéltári kutatómunka után ne sajnálná az eredményeket a fiókban hagyni. A kötet kiadói szerkesztőjének azonban nem ártott volna e szöveghelyeknél fokozottabban figyelni és az olvasó szemszögéből szigorúbban mérlegelni.

Adat és adat közt mindazonáltal óriási különbség van. A kötet a Kosztolányihoz így vagy úgy kapcsolódó nőalakok teljes életútjának a feltárását célozza, ugyanakkor minden mást is számba vesz, amit a Kosztolányi-életműkutatás szempontjából fontosnak ítél. Ez utóbbiban pedig jól tudjuk, a látszólag érdektelen kérdések is kardinálisnak bizonyulhatnak. Egy házmester, akinek alakját ráadásul többen is megörökítették (Kosztolányi mellett Márai Sándor is), vagy más hús-vér szereplők, akik bizonyíthatóan ihletői, mintaadói lettek egyes szépirodalmi művek karaktereinek, értelemszerűen más elbírálás alá esnek, mint a fentebbi példákban említettek. A kötet elsődlegesen a „női szálat" és azok olykor kalandos életeseményeit, kiterjedt kapcsolati hálóit igyekszik feltérképezni, hogy közvetetten Kosztolányiról is új információkkal szolgálhasson, rá tett hatásokat és új vagy eleddig töredékesen ismert impulzusokat világítson meg. Az adatmennyiség, a most beazonosított forrásanyagok láttán bizonyosra veszem, hogy a Kosztolányi-kutatás felé még lesz Bíró-Balogh Tamásnak mondanivalója. A szerző viszont mintha nem minden esetben tudta volna eldönteni, hogy könyvével a szűkebb szakmai közösséghez kíván-e szólni elsődlegesen vagy inkább a laikus nagyközönséghez. És ezzel el is érkeztünk a kötet egyik legfőbb problémájáig. A szerző e két irányt akarja valahol érthetően összebékíteni, s ugyan többnyire sikeresen ötvözi a két (ki nem mondott) célkitűzést – az igényes ismeretterjesztést és az olvasmányos történetösszegzést, a képletes sorsrekonstrukciót egyfelől, illetve a primer dokumentumközlés alapján a szakmának szóló új következtetések, hipotézisek megfogalmazását másfelől –, könyve olykor mégis nagyon vegyes érzéseket kelt. A Mária-szerelem rétegeinek felfejtése kapcsán kétségtelenül szakszerűen lát hozzá a korábban is hozzáférhető információk összegzéséhez, ahogyan elismerésre méltó az

új forrásközlést kiegészítő oknyomozói munka is, ehhez azonban talán elegendő lett volna egy szakmai nagytanulmány is valamelyik rangos irodalomtörténeti fórumban. A viszonylag sovány új tényanyag felduzzasztása egy 300 oldalas kötetté azonban egyértelművé teszi, hogy az elsődleges célközönség Bíró-Balogh számára a szerelmi háromszögbe (netán négyszögbe?) mindezidáig „be nem avatott" laikus nagyközönség lesz. Ezért kell és ezért lehet egy ilyen kötetben Kosztolányi legismertebb verseit is magyarázni, olykor látványosan túlmagyarázni. És ugyanez indokolja, hogy a Máriának írott két említett vers közlése mellett miért van még szükség a minimum az érettségi óta fejből mondott *Ilona* leközlésére is, mely anno természetesen a feleségnek íródott. A kiadó (érthető módon) elsődlegesen a nagyközönségnek akar kedvezni, az eladási példányok miatt is ezt célozza meg, el is képzelem, amint a szerzőt olykor megróják, hogy itt-ott túlságosan tudományoskodó körmondatokba kezd, netán túl részletező társadalomrajzot nyújt, ami meglehetősen unalmas lehet a csak a szerelmi szál iránt érdeklődők számára. És valahol igazuk is van. Ahogyan a másik oldalnak is teljes mértékben igaza van, aki viszont nem érti, miért kell a már ismert adatok összegzése mellett, a filológiai „fehér foltok" feltárási folyamatában több fejezetnyi „felvezetőt" írni az ismert főtörténethez. Ezekből adódik, hogy több ízben ugyanazon idézetekkel találkozunk, nem egy ízben ismétlődő információhalmazt kapunk a kötet egyes fejezeteiben, ami olykor kifejezetten üdvös is lehet, ha az említett vargabetűk után mintegy rekapitulatív módon a történetet nem ismerők összegezni kívánják, hogy épp hol is tartanak a rendelkezésre álló, ma bizonyítható ismeretanyagban. Viszont az, hogy az életút-végi szerelmi történetet adaptáló kortárs színpadi vagy epikus művekhez kapcsolódó reflexiókból (így Parti Nagy Lajostól) pár mondatot már a bevezetőben elhint a szerző, miközben kötete legutolsó fejezete foglalkozik csak a központi szerelmi háromszögre épülő irodalmi feldolgozásokkal, az nem egy ízben szerkezetileg is konfúzzá teszi a Mária-szerelemmel most ismerkedő olvasó előtt az ismeretanyagot. Ezen kortárs előadások csak az egykori események vázát tartották meg, ráadásul nem egy ízben fiktív levelekkel, továbbírt kiegészítésekkel is éltek, melyekből a kötet – számomra érthetetlen módon – szintén idéz, ahogyan az előadások kritikai recepcióját is érdemesnek gondolja ugyanebben a záró fejezetben részletezni…

Az említett „felduzzasztás" és az így értett aránytévesztés a kötet szerkezetére vonatkozik elsődlegesen, a remek filológiai kutatómunkára nem, ugyanakkor utóbbit más is beárnyékolja egy terjedelmes nagyfejezet erejéig. Így lesz lehetséges, hogy míg a kötet egyfelől igazi hézagpótló munka és akkurátus témafeltárás, valódi kuriózum, addig annak másik „vonulata" – az alcímbe is beemelt többes szám okán – már kissé szenzációhajhász, mondhatni bulvár húrokat pendít. „A kutatás egy pontján kiderült, hogy Kosztolányinak a felesége és Mária mellett volt egy harmadik kapcsolata is." Ez a rejtélyes viszony – sugallja mindvégig a szerző – „húsz évig tartott, tehát közel annyi ideig, mint a költő házassága Harmos Ilonával. Bennfentes szemtanúk véleménye szerint pedig éppen ez a titkos kapcsolat segített Kosztolányinak túlélni a házasságban eltöltött éveket". Hogy kik is a „bennfentes szemtanúk", a kötetből nem derül ki. De a felvázoltak értelmében Kosztolányi, Ádám nevű fiúk egykori dajkájával folytatott szerelmi, szexuális viszonyt, mely ráadásul évekkel később, az illető nő házassága alatt is még tartott volna. Az írónál három évvel idősebb, náluk hét évig szolgáló „sudár, dunántúli nő", az egykori Bözsi dajka, aki 23 évesen került Kosztolányiékhoz, harmincas éveiben már házmesternőként élt és dolgozott férjével együtt, alig pár

háztömbnyi távolságra Kosztolányiéktól, Márai Sándorék egykori lakóházában. Kosztolányi itt is rendszeresen megfordult, szívesen látott vendég volt, aki anyagilag is segítette a családot. Kettejük kapcsolata – ez nem újdonság – köztudottan bensőséges volt, Kosztolányi a halálos betegségét is megbeszélte Bözsivel, sőt ő maga volt a nő házassági tanúja is. A kötet szerzője mindazonáltal a korábban alkalmazott kritikai apparátusát itt sajnálatosan arra kívánja felhasználni, hogy e vélt szorosabb kapcsolatot, „rokonszenvező viselkedést" – áttételekből – de lehetőség szerint bizonyítsa. Nem kizárt persze, hogy a költőnek valóban volt, lehetett szexuális viszonya is valamikor a hölggyel, de ha így is volt, azt nem tudni, mikor kezdődött, hogy valóban huzamos volt-e, évtizedeken át tartott-e volna, mint a szerző azt előrevetíti, vagy netán csak „eseti" volt, de ha még így is lenne, az bizonyosan már messze nem az „utolsó" szerelmek kategóriája. Bíró-Balogh egy ponton önmaga sugallja, hogy a „viszony" Kosztolányi Ádám születésekor már rögtön elkezdődhetett. (A szülés után legyöngült Kosztolányiné ugyanis négy hónapon át Tátraszéplakon kezeltette magát). A kötet címébe emelt többes szám csak így lesz „érthető", „magyarázható", az ugyanis eleve Kosztolányi párhuzamos szeretőire utal(na), ami többszörösen káros: ebben a formájában egy tragikusan rövid, ámde komoly, sőt sorsszerűnek remélt szerelemről, Kosztolányi egész életét átgondolásra késztető, házasságából és korabeli élethelyzetéből kiutat jelentő kapcsolat emberi, művészi jelentőségéről vonja el a figyelmet.

Mindez persze nem jelenti azt – amit a dajka személye kapcsán a kritikai kiadás is fontosnak vél leszögezni –, hogy a *Kanári* című egyfelvonásos vagy akár az *Édes Anna* főhősét, címszereplőjét ne Keresztes Erzsébetről, vagyis Bözsi dajkáról formázta volna egykoron Kosztolányi. Köztudott, hisz maga a szerző is nyilatkozott több ízben arról, hogy a valóság csak kiindulópont volt alkotói műhelye számára, aki egy-egy regénybeli alakját – így egy falusi cselédlány mintáját is – közvetlenül az életből vette. A nő mai tudásunk szerint bizonyosan ihletője volt egy Kosztolányi-versnek is, s bizonyos novellákban a fő- vagy mellékszereplők mintaadója is, ezért írhatja Bíró-Balogh helyesen, hogy alakjának, hús-vér lényének „irodalomformáló szerepe", jelentősége van. A szerző könyvének e közel 40 oldalra rúgó fejezetében is megkeres minden fellelhető nyomot, primer irodalmi szöveghelyet, amelyek áttételesen utalhatnak az egykori személyek valóságbeli alakjaira, élethelyzetére, a vélt szeretői kapcsolatot igazolandó. Leginkább a fiktív irodalmi művek karakterjegyeiből, egyes szereplők jellemvonásaiból, máskor a hétköznapi, valóságos párbeszédekből, olykor a memoárokban is lejegyzett szavakból, nyelvhasználati gyakorlatokból következtet „visszafelé", mely óhatatlanul veszélyesebb, meredekebb vállalkozás. Míg az „irodalmi ihlető viszony" Bözsi dajka esetén kellően alátámasztott és igazolt, a szorosabb magánéleti szál nagyon is megkérdőjelezhető továbbra is. Hangsúlyozom, utóbbi sem teljességgel kizárt, jelen pillanatban azonban ez felelősen aligha állítható, s a legkevésbé sem utal egy életútvégi párhuzamos szeretői négyszögre. Kosztolányinak magához az egyáltalán nem érdektelen dajka-témához való vonzalma meglehet újabb tanulmányok/kötetek születését eredményezi majd a szerző részéről, de e mostani könyvében abszolút szerencsétlennek gondolom a két (egy vélt és egy nagyon is valós) „eset" (mert szerelmet mindkét kapcsolatra egyelőre bizonyosan nem mondanék!) együttes tárgyalását. A Bözsi-kapcsolat mindenáron szerelminek, szeretői viszonynak történő beállításával a szerző észrevétlenül is a Mária-szerelmet fokozza le, azt, amit épp

Kosztolányira tett üdvös hatásában és jelentőségében kidomborítani kíván kötete kétharmadában!

Radákovich Máriának kétségkívül szóba hozta Kosztolányi „Édes Annát" és annak ihletőjét: a regényből Kosztolányi ugyanis színpadi művet tervezett átdolgozni épp 1935-ben. Az egykori dajkával feltételezett, vélt „viszonnyal" kapcsolatosan – bármikorra is datálnánk azt – ráadásul Mária maga is úgy fogalmazott: „azt én most sem tudom elhinni". Bíró-Balogh Tamás könyve érdemi részében korrektül ütköztet több, egymásnak ellentmondó információt az olvasóval történő említett képletes együttgondolkodásban, a rendelkezésre álló adatok függvényében igen szimpatikus módon leírja, belátja azt is, hogy olykor vannak dolgok, amikről „egyelőre nem lehet kijelenteni semmi biztosat". E fejezetben mégis kész tényként akar kezelni egy bizonytalan ügyet, mely kötete kitűzött célját kevéssé, legfeljebb csak annak eladni remélt példányszámát erősítheti.

E fejezetet leszámítva a *Ha nem volnátok ti* igazi intellektuális izgalmakat ígér, s filológiai adatok tömkelegével szembesíti búvárkodni kész olvasóit, mint szó volt róla, olykor talán túlzottan is sokkal. A kötet erőssége, hogy Kosztolányi halál előtti állapotát, a betegség elől szerelembe, asszonykezekbe (is) menekülő férfit egyfelől Mária alakja megismertetésével, másfelől e fájóan szerelmes magánlevelek révén, mondhatni pózok nélkül, a szemtanú meghittségével láttatja. A „szeptemberi verőfény" a „délután aranya" – ahogyan Kosztolányi írta Máriának egy bő hónappal megismerkedésük után, betegen is igazán artisztikus sorokban – lesz számára a fontos és elsődleges, a változást ígérő az élet alkonyán. Ekkor minden újfent „édes és tökéletes" „te veled a háttérben" – olvashatjuk. A délutáni napfény, az életvégi verőfény az óriási zöld íróasztalon, amely szélén „sárga rózsák állnak a virágvázában" a hála hangait hívja elő a korábban önmagát „dühös és büszke materialistá"-nak mondó férfiból: „térdre szeretnék borulni a hálától". Kosztolányi – ezt is Máriának írott egyik vallomásából tudjuk – 15 éves koráig nem, csak majd később veszítette el hitét, gyermekkorában nem is költő akart lenni, „hanem szent". Azóta viszont, hogy e találkozás megtörtént, s a levelezés elkezdődött, „megint Istenre gondoltam. Kicsoda maga?" Bíró-Balogh e súlyos kérdésre keres választ, de azt is megállapítja helyesen, hogy ennek ellenére, az önsorsot faggató, sorsszerűnek látott szerelemben Kosztolányi mindenekelőtt önmaga helyzetére reflektál, azzal vívódik. Ezért emelheti ki több helyen is Máriának írt első levelének hangsúlyos mondatát: „Az a kép, mely bennem van, szilárdabb valóság, mint maga." Mária mint kiváltó ok lesz a fontos és elsődleges – legalábbis kapcsolatuk kezdetén mindenképp – a régi, talán már elfeledett, eltemetett érzelmek, szerelem és istenhit hatásaként, melyről Kosztolányi talán már végképp lemondott, s amely most a felszínre tört. Másutt egyenesen úgy fogalmazott: „vallásom vagy". Ugyanakkor az idézett szöveghelyben a délután képe, a nyárutó átvitt értelme az elmúlás előtti, utolsó remény, a megmenekülés és életakarás Kosztolányi betegségtudatának és idegállapotának is hű tükrözője, amikor a „végletekig fölzaklatott boldogság" értelemszerűen még új reményt ad. „Minden akadályon diadalmaskodnék" – írta hittel, bizakodón e szerelem hevében.

Kosztolányi még 1935 nyarán is titkolta betegségét a külvilág előtt. „Az újságoknál lépéseket tettem, hogy ne írják meg" – fogalmaz Máriának, ugyanakkor e kapcsolattól nemcsak szerelmet, hanem *a* nagybetűs, sorszerű szerelem megtörténtét, beteljesülését, a nagybetűs Mindenséget remélte, ahogyan leveleiben Máriát is annak szólította, s ennek óhatatlanul transzcendens vonatkozásai is előtérbe kerülnek. Egy Máriától

kapott karácsonyi, gyermekkori fotóra reflektálva írta: „Nem gondolod, ott voltam e karácsonyfa mögött, titkosan, mert már akkor hozzád tartoztam, a nélkül, hogy ismertelek volna?" Ugyanebben a levelében pedig a kettejük szerelmének emlékét Máriára bízza: „mert te vagy én és én vagyok te, nem férfi és nem nő, nem két személy, hanem már egy mindörökké"

A „szeptemberi verőfény", mely új reményt hozott Kosztolányi életébe, tragikusan rövid időbeli terjedelme és korlátozott lehetőségei mellett is ezért lesz sokkal fontosabb, mint bármilyen vélt szeretői viszony és képletes életút-rekonstrukció. Mária, ahogyan maga Kosztolányi írta a *Röpima* soraiban: „ötven évem díja", „haldokló ágyam fénye" lett. Az általa kiváltott érzésről jegyezte le (még a *Szeptemberi áhítat* megjelenése előtti cikkében, 1935. szeptember végén) a *Pesti Hírlap*ban, hogy „Az ember szeretetből támadt, azért él, gyakran azért is hal meg. Úgy látszik, mégis főfoglalkozása az a földön, hogy szeressék. Mellette minden egyéb – hídépítés, országhódítás – csak eszköznek, jelentéktelen mellékfoglalkozásnak rémlik". A kötet legfőbb erénye és érdeme, hogy Radákovich Mária halk, áldozatkész, végletekig egyszerű és odaadó alakjáról most kapunk először tüzetes képet, levelezésük pedig Kosztolányi élete utolsó szerelmi izzását is kiteljesedve, a női oldalt is megvilágítva tárja az olvasó elé. Kosztolányi maradék hónapjait ugyanis ettől kezdve – mint 1935-ben jelképes karácsonyi távirata is rögzítette – valóban Mária „leveleiben" élte.

KIS PETRONELLA

Nézőpontváltások

SMARAGD ASZTAL. CSÁTH GÉZA VÁLOGATOTT LEVELEZÉSE

Hosszú évek óta tartó kutatómunkát jelent Csáth Géza levelezési anyagának felderítése és összegyűjtése, mely korábban csak részletekben, három kötetben jelent meg a szabadkai Életjel Kiadónál, de ezek ma Magyarországon nagyon nehezen hozzáférhetőek. A több mint ötszáz oldal terjedelmű *Smaragd asztal* Csáth ma ismert levelezésének körülbelül a negyedét tartalmazza, a teljes levelezés kiadása elektronikus könyvben várható majd, tehát hatalmas mennyiségű anyagról van szó. Bár Csáth életébe 1904-től kezdve bepillantást nyerünk egészen haláláig, 1919-ig – a szerkesztők a datálatlan levelek keltezését is igyekeztek megállapítani és beilleszteni a kronológiai rendbe –, érezhető a szövegkorpuszon, hogy töredékes. Ritkán találunk egymással dialógusba lépő leveleket, melyekben a címzett válaszol a feladó kérdéseire, vagy gondolatmenetére reagál. Emiatt még ha a datálás közel is esik egymáshoz egy bizonyos címzetthez intézett levélben és a tőle kapottban, sokszor valószínűsíthető, hogy több levelet is váltottak az illetők az adott időszakban. A szerkesztők nem adtak támpontot arra vonatkozóan, mi alapján épp ezeket a leveleket válogatták be (és miért ekkora terjedelemben), de valószínűsíthető, hogy a Csáth életében fontosabb eseményekhez köthetőeket részesítették előnyben.

Magvető Kiadó
Budapest, 2020
552 oldal, 5490 Ft

A levelek legnagyobb része a családtagoktól – főként Csáth öccsétől, Dezsőtől és apjától – származik, de Kosztolányi és a közeli barátok, pályatársak soraira is gyakran rábukkanhatunk. A különböző művészetek és tudományágak iránt is érdeklődést mutató gimnazista Csáth pályaválasztási dilemmáit ismerhetjük meg elsőként, amit nem könnyítettek meg családtagjai sem: míg apja a biztos megélhetés és az orvosi hivatás felé terelte, addig Kosztolányi attól tartott, hogy energiáit, tudását elfecsérli, és „a hármasművészből semmi művész" lesz. Az egyetemi évek alatt még az íráson, a megvalósítani kívánt terveken, alkotásokon van a hangsúly, majd egyre inkább előtérbe kerülnek a nők

és a családi konfliktusok. Fény derül például egy bírósági üggyé duzzadó históriára Csáth és egy Kató nevű parasztlány között: a nő azzal vádolta az írót, tőle terhes. A gyereket meg is szülte, Kosztolányi írja Csáthnak 1910-ben: „Csúf kölyök. Egy kiköpött Kató. Buta Kató-szemek. Pufók Kató-arc. Szőke. Lehetetlen, hogy a tiéd legyen." Érdekes látni, hogyan bizonyíthatta valaki az igazát a bíróságon egy ilyen ügyben, amikor még nem létezett DNS-vizsgálat.

Id. Brenner József Csáth élvezeteket hajszoló életmódján – amely eleinte még korántsem a drogokat takarta, hanem pusztán a kávéházba járást vagy a késői lefekvést – túl azt is kifogásolta, hogy Csáth biztatja öccsét az írásra, és hogy időnként magával viszi pesti programjaira. A két fiú egyre inkább úgy érezte, hiába veszik komolyan a dolgukat és dolgoznak a tanulás mellett, nem tudnak jót tenni apjuknak, aki sem érzelmileg, sem anyagilag nem támogatja őket úgy, mint második házasságából származó gyerekeit. A sorozatos konfliktusok hatására Csáth egyre inkább bezárkózott és ritkábban látogatott haza, amit apja szintén nem nézett jó szemmel, és a köztük kialakult társadalmi szakadéknak tulajdonított: „Sohasem tudtam abban sem megnyugodni, és mindig rosszulesett, hogy ha haza is jöttél, nem érezted magad jól a körünkben. Untad magad köztünk, még bent se tudtál maradni hosszabb ideig abban a szobában, ahol mi vagyunk, társaságunkba nem tudtál elvegyülni (igaz, hogy alacsonyabb a műveltségünk, mint tietek!), hanem ha benn is maradtál, mindjárt mással foglalkoztál, valami egyébbel, ami elvont tőlünk. [...] Siettek el hazulról, csak minél kevesebbet otthon az unalmas öregek között, akik esetleg olyan dolgokra is kíváncsiak lehetnek, amit nem szabad nekik tudni." Bár Csáth néhány, másoknak írt leveléből kirajzolódik, mennyire rosszul esett neki, hogy apja nem tolerálja törekvéseit, és eltávolodtak egymástól, konfliktusaik sok félreértésen alapultak, melyeket sosem tisztáztak, az elfojtások pedig csak gyarapodtak – ez két-három hosszú, régi sérelmeket felhánytorgató, érzelmekkel és indulatokkal teli levélből kiderül. Csáth írja apjának 1914-ben: „Így például, amikor a szanatóriumban betegen feküdtem, azt gondoltam magamban, hogy el fogsz jönni, megnézel engem, hiszen te tudod, hogy miről van szó, élet-halál kérdésről van szó, talán feljössz, ó, bizonyosan feljössz, hogy megnézz, hangsúlyozd nekem, hogy íme, itt vagyok én is, Józsi, a te apád, én is kívánom, akarom és követelem, hogy meggyógyulj, énmiattam is meg kell gyógyulnod, mert hiszen elvárhatom tőled, hogy ne okozz nekem fájdalmat azzal, hogy fiatalon meghalsz [...] Elsősorban is téves volt az a véleményem, hogy te csekélyebb fontosságú dolgokért is feljöttél Budapestre. Másrészt tudnom kellett volna, hogy te nagyon elfoglalt ember vagy, akinek nincs ideje az efféle kis kirándulásokra, továbbá fölösleges pénze sincs az efféléhez."

Az utolsó oldalakon Csáth búcsúleveleit olvashatjuk, melyeket két-három hónappal a halála előtt, a bajai kórházból írt családtagjainak, közeli barátainak, kollégáinak. Dezsőt, Rajz Sándort, Schuszter Gyulát, Kabos Edét, Wiesinger Frigyes nőgyógyászt, Jónás Gyulát és feleségét, valamint Jónás Jakabot, apósát hibáztatta azért, hogy nem beszélték le a házasságkötésről Olgával, pedig már akkor láttak mindannyian gyanús jeleket arra vonatkozóan, hogy valójában egy „kielégíthetlen szajha". A rokonai és barátai kivétel nélkül figyelmeztették is. Kosztolányi bő egy évvel Csáth halála előtt felajánlotta, hogy az elvonási kúrához szükséges pénzt bárhonnan előteremti, amit majd Csáth törleszt a gyógyulása után, Dezső pedig megígérte, hogy ha elhagyja Olgát, és vidékre megy praktizálni, utánamegy, hogy ne legyen egyedül, és könnyebben beilleszkedjen.

Csáth érvelése az utolsó levelekben már egységesen józannak tűnik – sok olyan dolgot belát Olgával kapcsolatban, amire korábban figyelmeztették, de ő nem hallgatott rájuk –, hangja azonban a drogoktól kitisztult tudattal is beletörődő, de határozott, életének folytatása vagy a jövőre vonatkozó remények fel sem merülnek benne. Moravcsik Ernőnek állítja: „De most még csak annyit, hogy bajomért elsősorban magamat okolom, de vesztem oka mégis a háború volt. A háború halottjának tekintem magam, mert ha ez közbe nem jő – elvontam volna a szert, és elváltam volna. Így mindkettőt halasztgattam a békekötésig. Ez pedig oly soká váratott magára, míg – számomra minden késő lett."

A kötetben olyan kuriózumok is találhatók, mint egy levél Kálmán Imrétől és Puccinitől, melyeket Csáthnak írtak, illetve Molnár Ferenc felesége, Vészi Margit alapos és éleslátó kritikai észrevételeit is olvashatjuk a *Janika* és a *Hamvazószerda* című Csáth-darabokról, melyeket egy estén mutatott be a Magyar Színház. Összességében a kötet Csáth kapcsolatairól és a századforduló korszakáról, szokásairól, kulturális életéről nyújt igazán részletgazdag képet. A korábban két kötetben megjelent naplókkal *(Úr volt rajtam a vágy, Sötét örvénybe süllyedek)* összeolvasva árnyalja a képet családi problémákról és Csáth függőségéről is, hiszen a levelezésből nem csak Csáth – időnként torzított – nézőpontjából látjuk az eseményeket.

(Szerkeztette: Molnár Eszter Edina és Szajbély Mihály)

PUSZTAI VIRÁG

Kritikákból épített kulturális látlelet

KISS PETRONELLA MŰFAJOK SZIMFÓNIÁJA CÍMŰ KÖNYVÉRŐL

A kritika egyszerre hálás és hálátlan műfaj. Hálás, mert igazán komoly tartalmi-formai kötöttségei nincsenek, mint „mozgó esztétika" szinte határtalan szabadságot ad a szerzőnek. És hálátlan, ugyanezért: nincsenek szabályai, amelyekbe kapaszkodni lehet. Nem egyértelmű, hogy a kritikusnak milyen mértékben kell objektív szempontok alapján, és mennyiben szubjektíven szemlélnie tárgyát. Még az sincs kőbe vésve, hogy kinek szól? Az alkotónak, a szakmának? A jelen közönségének, vagy az utókornak netán? Aktuálisnak kell lennie, vagy időtállónak?

Egy kis ország belterjes kultúrközegében a kritikaírás különösen hálátlan tevékenység. A szaklapok, irodalmi és kulturális folyóiratok ugyan általában fenntartanak „szemle" rovatokat, ám az ezekben szereplő írások gyakran belterjesek, a szerzők egymás vállát veregetik bennük, és – talán a filmkritika kivételével – ritkán kerülnek széles olvasóközönség elé. Mióta pedig a közösségi médiát elárasztják az olykor sznobizmustól, máskor megmondásvágytól fűtött vélemények, azóta még nehezebb rátalálni az érvekkel alátámasztott elemzésekre.

Előretolt Helyőrség
Íróakadémia
Budapest, 2020
120 oldal, 2990 Ft

Pedig napjaink túlkínálattal agyonnyomott kulturális szféráiban a jó műkritikára nagyobb szükség lenne, mint valaha. Amikor – kis túlzással – elmondhatjuk, hogy több a festő, mint a galérialátogató, több a színész, mint a műélvező, és ahogy a kötetben is recenzált Temesi Ferenc fogalmazott: többen írnak, mint ahányan olvasnak, nem könnyű kiválasztani azokat a műveket, amelyek befogadását be tudjuk ütemezni a szabadidőnkbe. Ahogy a közhely tartja: túl rövid az élet ahhoz, hogy rossz könyveket olvassunk. Ám a könyvesboltokban a látványos kötetkazlak, impozánsan színes-fényes borítók (és újabban borosüvegek, kávécsomagok, bonbonosdobozok) vizuális cunamijától az irodalomban jártas egyének is zavarba jönnek,

amelyen nem segít a konzumerista logika (logikátlanság?) mentén történő boltrendezés, és az sem, hogy az eladók ugyanannyira értenek a könyvhöz, mint a szomszéd cipőboltban dolgozók. Hogyan válasszon az átlag polgár olvasnivalót? Vagy mi alapján válasszon ki egy színházi produkciót? Az értő, intuitív, de nem le- vagy rábeszélő, hanem a potenciális befogadó érdeklődését felkeltő, és őt önálló ítéletalkotásra késztető kritikák és recenziók ehhez adhatnak segítséget. És adnak is, ha elolvassuk őket. Például a Kis Petronella tollából származókat.

A *Műfajok szimfóniája* című kötet az Előretolt Helyőrség Íróakadémia kiadásában jelent meg 2020-ban, az *Enumeráció* című debütsorozatban. Nem véletlenül éppen itt, hiszen a fiatal, 1992-es születésű szerző 2017 óta a Kárpát-medencei Tehetséggondozó Előretolt Helyőrség Íróakadémia Kritikaműhelyének pályakezdő ösztöndíjasa. A kötetbe gyűjtött írások korábban a Kortárs, a Kortárs Online, az Apokrif Online, a Pannon Tükör, a Bárka és az Irodalmi Jelen folyóiratok hasábjain jelentek meg.

A kötet első írása máris bizonyítja Petronella felkészültségét, éleslátását, szisztematikus elemzésre való képességét – bár ezt akár annak is betudhatjuk, hogy a szerző kutatási területe Csáth Géza írásművészete, s a kötetindító kritika tárgya épp egy Csáth Géza 1914 és 1919 közötti naplófeljegyzéseit és visszaemlékezéseit tartalmazó könyv. Az alaposság és érzékenység azonban a folytatást is jellemzi. Olvashatunk regényről, verseskötetről, naplóról, tudományos jellegű esszékötetről, színdarabról, operettről, musicalről, bábszínházi előadásról – a kötet tehát valóban a műfajok szimfóniáját adja. És a szólamok összecsengenek, harmóniát alkotnak: tartalmazzák ugyanazon korszak vagy műfaj különböző megközelítéseit. Az írások a legtöbb esetben kettős vagy akár többes reflexiót tartalmaznak: a mű közegéről, szereplőiről, a cselekmény korszakáról szőtt gondolatok átjátszanak a műről alkotott elemzésbe, az adaptált művek esetében pedig kitérnek az eredeti alkotásra és annak színpadi változatára egyaránt. A kontextus mindig fontos Petronella számára, abból tekint ki kritikája konkrét tárgyára, vagy fordítva. Ahogy a borítószöveg is ígéri: az írások három téma köré szerveződnek: a történelem, a halál és a zene irodalmi-színházi ábrázolásmódjai. Korképeket fest, és kórképeket alkot. Az írások nem csupán önmagukban funkcionálnak, de egymás mellé rendezve izgalmas képet alkotnak a kortárs magyar kultúrán túl a XX–XXI. század hazai viszontagságairól, problémáiról, hangulatáról, jellemző életérzéseiről, melyek az elemzett műveken keresztül bontakoznak ki – ezáltal lesz a *Műfajok szimfóniája* több, mint egy válogatáskötet. (Mindebben bizonyára a szerkesztőnek, Smid Róbertnek is elvitathatatlan szerepe van.)

A kötet igazán kemény negatív bírálatokat nem tartalmaz. Ezt akár fel is róhatnánk neki, ám ehhez állást kellene foglalnunk a műfajt érintő örök kérdésben, nevezetesen abban, hogy mit kell, lehet, szabad választani az elemzés tárgyául. Egyes vélekedések szerint bármit. Mások szerint mindenekelőtt olyan műveket, amelyekben találunk értéket. Ha valami színvonaltalan, minőségen aluli – mondhatnánk stílszerűen: kritikán aluli –, arra felesleges felhívni a figyelmet. Ha azonban egy-egy ilyen fércmű már eleve a figyelem és a közrajongás középpontjában áll, akkor persze jogos és fontos lehet felsorakoztatni a hibáit, hiteltelenségeit. Kis Petronella azonban nem efféle bestsellereket, mainstream-műveket választott tárgyául – ezeket meghagyja a fricskázásban nagyobb kedvüket lelő kritikusoknak. Bár a hibákat, következetlenségeket, bicsaklásokat is megemlíti, alapvetően azt keresi és mutatja fel, ami értékes az adott műben, ami a befogadó épülésére szolgál. Móricz Zsigmond megkülönbözteti a „darázs" típusú kritikust, akinek *„nincs békességben fullánkjától sem ember, sem állat"*,

és a jó kritikust, a méhet: *„neki nem a fullánk a leglényegesebb szerve; neki az a célja, hogy a még haszontalan virágokból is mézet gyűjtsön az egész nemzet számára”* (Bajza nagy polémiái, 1903). Kis Petronella nem csíp nagyokat, de nem pásztáz haszontalan virágokat sem. Elkalandozik kánonon kívüli alkotások felé is, de írásai kizárólag olyan művekről szólnak, amelyek befogadása semmi esetre sem időpazarlás, még akkor sem, ha vannak hibáik, ha nem tetszenek maradéktalanul mindenkinek. Divatos szóval úgy is fogalmazhatunk: Petronella érzékenyít a kortárs kultúra iránt.

A *Műfajok szimfóniája* egy fiatal kritikus ígéretes debütálása, aki helyenként talán túlságosan is óvatos, szubjektív nézőpontját nem meri még teljesen ráengedni az elemzett művekre, de már érzékelhetően körvonalazódik egyéni hangja. A jövőben érdemes lesz figyelni rá, és hagyni, hogy ráirányítsa a figyelmünket az általa szemlézett művekre.

SZÍV ERNŐ

Szakácskönyvem

Mivel nagyon nagy divat lett az ételirodalom, sokan írnak szakácskönyvet, írók, tévésztárok és nemzetközi főszakácsok, a főzős műsoroknak ugyancsak se szeri se száma, ebből a rendkívüli slágerből oktalanság lenne kimaradni. Elmondom, én milyen szakácskönyvet szeretnék. De nem csak szeretnék, mert meg is írom. Az csak egy aprócska dolog, hogy nálam a legfontosabb textúra a morzsa, a lerágott csont, a maradék, a kenyérhaj és ehhez hasonlók. Az én szakácskönyvemben biztosan szerepel olyan embertárs, aki túleszi magát, kiütéseket kap, rosszul lesz, émelyeg, hányni is fog szegény, hangosan és hosszadalmasan. Lesznek lázadások, például egy erős fiúhang felcsattan majd: Nem, nem, nem kérek negyedjére, nagymama! Biztosan látok majd egy szép teltkarcsú lányt, áll a süteménybolt előtt, nézi a kirakatot, és csorognak a könnyei. Látok csatornajavítót, akinek csak a feje látszik ki a földből, úgy eszi a parizeres szendvicsét. Megemlékszem drága ismerőseimre, a Heti Betevős csapatra, akik minden vasárnapjukat a hajléktalanoknak adják. Az én szakácskönyvemben lesz olyan pogácsarecept, amit ha figyelembe veszel, és annak útmutatása szerint megsütöd a pogácsát, tapasztalhatod majd, hogy ehetetlen. Én már csináltam ilyet. Ütvefúró se fogott rajta. Az én szakácskönyvemnek minden sorát, pillanatát a főzés öröme és az afölött érzett boldogság fogja áthatni, tehát ha a tepsi kivétele közben feketére égeted az ujjad, és olyat mondasz, amitől Lucifer is elsápad, arra a balesetre is lesz javaslatom, de most még nem árulom el. Kóstolás közben szétégeted a nyelved, lesz ilyen, megoldjuk. Biztosan főzöl majd olyat, ami kitűnőre sikerül, de a lábas kicsúszik a kezedből, és mind az egész a konyhakőre borul. Mi volt ez apa? Leesett valami? Nyilvánvaló, hogy föl fogom hívni férfitársaim figyelmét, akik hétvégén díszmagyarba öltözve sütnek-főznek, mert ők, a férfiak ezt is ünnepi módon, művészi kivitelezésben végzik, úgyhogy nekik is ki lesz fejtve, hogy de drága édes barátom, baszod alássan, nem az a jani, aki egyszer a hónapban alkot valami gyönyörű bohócságot, hanem az, aki minden nap kitalál valamit, kigondolja a meleg vacsorát vagy ebédet, ma is, holnap, holnapután, a jövő héten, hónapban is, váltakoztatva, cserélgetve, ügyeskedve, satöbbi. Ez az! A futószalagos csoda! Nem az évente kétszer főzött körmös kocsonya. Az én szakácskönyvemben biztosan lesz olyan, aki meghal evés közben. Sajnálom. Nem az ételtől, a cvekedli vagy a bálnasteak miatt, hanem csak úgy. A szíve. Trombózis. Egy rossz, fölrobbanó gondolat. Még ott az utolsó falat a szájban, ugrálnak ki a kis kaviárlabdák, szabadság, szabadság. Hát igen, ki fogja ezt kifizetni. Az én szakácskönyvemben szerepel majd János, akit egy nap elhagyott a felesége. Hipp-hopp, most akkor meghalok? János úgy döntött, hogy nem hal meg, de nem is eszik. Így is volt. Nem evett. Nem olyan borzasztó szenvedés, a harmadik napra már szinte nem is kívánod. Észre sem veszed. Nem is gondolsz rá. Elhagyott a feleségem, na és. János a nyolcadik napon ment ki a piacra, nézelődött. Addig egy falatot se. Végül vett egy szem közepes nagyságú paradicsomot. Szagolta a zöld szár isteni illatát. Aztán bekapta a paradicsomot, és lassan, nagyon lassan megette. Azt mondta, a homloka körül ragyogott, forgott a világ összes Michelin-csillaga.

Az utolsó oldalon

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

Bánáti Péter
Bodrogi Csongor
Endrey-Nagy Ágoston
Erdősi Martin Zsolt
Fazakas Attila
Horváth Florencia
Néveri Cintia
Szabados Attila
versei

Böröczki Csaba
Masri Mona Aicha
Murányi Sándor Olivér
Patak Márta
Pénzes Tímea
prózája

RAJK: EGY NÉV TÁGASSÁGA
(Közelítések az élet/műhöz)
Makk Károly beszélgetése
Rajk Júliával
György Péter, Jeney Zoltán,
Soós Andrea
Rajk Lászlóról

9 770133 116008 22001

EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTÉRIUMA
NKA